TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

MEMLÛKLER DÖNEMİNDE KÜTÜPHANELER (1250–1517)

Yunus KAYA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2026

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

MEMLÛKLER DÖNEMİNDE KÜTÜPHANELER (1250–1517)

Yunus KAYA

Danışman: **Doç. Dr. Aygül DÜZENLİ**
Jüri Üyesi: **Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ**
Jüri Üyesi: **Doç. Dr. Mehmet Fatih YALÇIN**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA/2026

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından İslam Tarih ve Sanatları Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Aygül DÜZENLİ
(Danışman)

Üye: Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ

Üye: Doç. Dr. Mehmet Fatih
YALÇIN

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.
…/…/2026

Prof. Dr. Hüseyin GÜLER
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. …. / …. / 2026

Yunus KAYA

ÖZET

MEMLÛKLER DÖNEMİNDE KÜTÜPHANELER (1250–1517)

Yunus KAYA

Yüksek Lisans Tezi, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı
Danışman: Doç. Dr. Aygül DÜZENLİ
Ocak 2026, 126 sayfa

Memlûk Devleti (648-923/1250-1517), siyasî ve askeri başarılarının yanı sıra ilmî ve kültürel hayata verdikleri önemle Türk-İslam tarihinin öne çıkan devletlerinden biridir. Kahire ve Şam merkezli Memlûk coğrafyası, özellikle medrese, cami, hastane (bîmâristan) ve hankah gibi kurumlar etrafında şekillenen zengin bir ilim ve kültür ortamına sahne olmuştur. Bu kurumların ayrılmaz bir parçası olan kütüphaneler dönemin bilgi üretimi, muhafazası ve aktarımında önemli bir rol üstlenmiştir. Ne var ki; ülkemizde Memlûkler dönemi kütüphanelerini ele alan müstakil bir çalışma tespit edilememiştir. Bu çalışma literatürdeki söz konusu eksikliği gidermeye yönelik kaleme alınmıştır. Çalışmamızda başta Memlûk müesseseleri olmak üzere, şehirleri, çarşıları ve önemli şahısları konu alan biyografi eserleri incelenip Memlûklerin zengin kitap ve kütüphane kültürü tespit edilmek suretiyle Memlûk kütüphanelerine dair genel bir çerçeve ortaya koymak hedeflenmiştir. Çalışmamız bir giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın amacı, önemi, yöntemi ve kaynaklarından sonra İslam tarihindeki ilk kütüphanelerden, Memlûkler dönemine kadarki tarihi süreçle alakalı genel bilgiler sunulmuştur. Böylece İslam kütüphaneleri hakkında bir arka plan oluşturmak amaçlanmıştır. Yine bu bölümde Memlûk Devleti'nin siyasî ve kültürel tarihine özet olarak yer verilmiştir. "Medrese Kütüphaneleri" başlıklı birinci bölümde medreselere ait kütüphaneler, ikinci bölümde ise cami, hastane (bîmâristan) ve hankah gibi kurumların bünyesinde yer alan kütüphaneler ele alınmıştır. Ayrıca önemli şahıslara ait kütüphanelere de bu bölümde yer verilmiştir. Çalışmamızın üçüncü bölümü "Kütüphanelerin Genel Özellikleri" başlığı altında verilmiş olup bu kısımda; kütüphanelerin işleyişi, personeli ve orada icra edilen faaliyetlere yer verilmiştir. Çalışma neticesinde elde edilen verilerin değerlendirmesini ve yeni çalışmalara yönelik önerileri içeren sonuç kısmıyla çalışma tamamlanmıştır.

Anahtar kelimeler: İslam Tarihi, Memlûkler, Kütüphaneler, Kitap.

ABSTRACT

LIBRARIES DURING THE MAMLŪK PERIOD (1250–1517)
YUNUS KAYA

Master Thesis, Department of Islamic History and Arts
Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Aygül DÜZENLİ
January 2026, 126 pages

The Mamlūk State (648-923/1250–1517), alongside its political and military achievements, is one of the prominent states in Turkish-Islamic history due to the importance it attached to scholarly and cultural life. The Mamlūk geography, centered primarily in Cairo and Damascus, witnessed a rich intellectual and cultural environment shaped around institutions such as madrasas, mosques, hospitals (bīmāristāns), and khānqāhs. Libraries, which constituted an inseparable part of these institutions, played a significant role in the production, preservation, and transmission of knowledge during this period. However, as far as our research has shown, Mamlūk-period libraries have not been examined as an independent study in our country. In this study, we aimed to address this gap. In our research, we examined biographical works focusing primarily on Mamlūk institutions, as well as cities, bazaars, and prominent individuals, and by identifying the rich book and library culture of the Mamlūks, we attempted to form a comprehensive understanding of Mamlūk libraries. Our study begins with an introduction and consists of two main chapters. In the introduction, we provide general information starting from the earliest libraries in Islamic history and continuing through up to the Mamlūks. In this way, we establish a background on Islamic libraries. This section also includes a brief overview of the political and cultural history of the Mamlūk State. The first chapter, entitled “Madrasa Libraries”, examines libraries affiliated with madrasas. The second chapter addresses libraries located within institutions such as mosques, hospitals (bīmāristāns), and khānqāhs, and also includes libraries belonging to prominent individuals. The third chapter, titled “General Characteristics of Libraries”, focuses on the functioning of libraries, their personnel, and the activities carried out within them. The study concludes with an evaluation of the findings obtained and offers suggestions for future research.

Keywords: Islamic history, Mamlūks, Libraries, Books

ÖN SÖZ

Memlûk Devleti (1250–1517), yalnızca siyasî ve askerî başarılarıyla değil, aynı zamanda ilmî ve kültürel hayata kazandırdığı kurumsal yapı ve birikimle de Türk-İslam tarihinin en dikkat çekici dönemlerinden birini teşkil etmektedir. Kahire ve Şam merkezli Memlûk coğrafyası, Ortaçağ İslam dünyasında ilim, eğitim ve kültür faaliyetlerinin yoğunlaştığı önemli merkezler arasında yer almış; medrese, cami, hastane (bîmâristan), hankah, ribat ve zâviye gibi kurumlar etrafında zengin bir entelektüel ortam oluşmuştur. Bu kurumların ayrılmaz bir unsuru olan kütüphaneler ise bilginin üretilmesi, korunması ve sonraki nesillere aktarılmasında hayati bir rol üstlenmiştir.

İslam medeniyetinde kütüphaneler yalnızca kitapların muhafaza edildiği mekânlar değil, aynı zamanda ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü, âlimlerin bir araya geldiği ve eğitim süreçlerinin desteklendiği dinamik yapılar olmuştur. Bu bağlamda Memlûkler dönemi kütüphaneleri, sahip oldukları kitap koleksiyonları, vakıf düzenlemeleri, personel yapıları ve işleyiş biçimleriyle dikkate değer bir inceleme alanı sunmaktadır. Buna rağmen, ülkemizde Memlûkler dönemi kütüphanelerini müstakil ve bütüncül bir şekilde ele alan çalışmaların bulunmadığı görülmektedir. Mevcut literatürde genellikle Memlûkler dönemi ilmî hayatına veya kurumlarına temas edilmekle birlikte, kütüphaneler çoğu zaman tali bir unsur olarak değerlendirilmiştir.

Çalışma, söz konusu durumdan hareketle Memlûkler döneminde kütüphaneleri müstakil bir araştırma konusu olarak ele almayı ve dönemin kitap ve kütüphane kültürünü kurumlar üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel amacı; Memlûkler döneminde faaliyet gösteren kütüphaneleri tespit etmek, bu kütüphanelerin hangi kurumlar bünyesinde yer aldığını ortaya koymak ve kütüphanelerin işleyişine dair genel bir çerçeve çizmektir. Bu doğrultuda kütüphanelerin yalnızca fiziksel varlıkları değil, aynı zamanda ilmî ve toplumsal hayattaki işlevleri de değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Araştırmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş olup tarihsel yöntem esas alınmıştır. Çalışmanın ana kaynaklarını, Memlûkler dönemine ait şehir tarihleri, biyografi (tabakāt) eserleri, vakfiye kayıtları ve müessese tarihlerini konu alan klasik İslam tarih eserleri oluşturmaktadır. Bu eserler aracılığıyla medrese, cami, hastane (bîmâristan) ve hankah gibi müesseselerin bünyesinde yer alan kütüphaneler tespit edilmiş; ayrıca önemli ilim adamları ve devlet ricâline ait şahsî kütüphaneler de çalışma kapsamına dâhil edilmiştir.

Çalışma, bir giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, İslam tarihindeki ilk kütüphanelerden başlanarak Emevî, Abbâsî, Fâtımî ve Eyyûbî

dönemlerindeki kütüphane geleneğine kısaca değinilmiş; böylece Memlûkler dönemi kütüphanelerini daha iyi anlayabilmek için tarihsel bir arka plan sunulmuştur. Aynı bölümde Memlûk Devleti'nin siyasî ve kültürel tarihine özet mahiyetinde yer verilmiştir. Birinci bölümde medrese kütüphaneleri, ikinci bölümde ise cami, hastane (bîmâristan), hankah ve ribat gibi kurumlar bünyesinde faaliyet gösteren kütüphaneler ele alınmış; bu kurumları inşa eden şahıslar ve kütüphanelerin teşekkülüne katkı sağlayan unsurlar üzerinde durulmuştur. Ayrıca dönemin önde gelen âlim ve devlet adamlarına ait şahsî kütüphaneler de bu bölüm kapsamında incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Memlûk kütüphanelerinin genel özellikleri ele alınarak kütüphanelerin işleyişi, personeli, vakıf düzenlemeleri ve burada icra edilen ilmî faaliyetler değerlendirilmiştir. Çalışmamız sonuç kısmında elde edilen bulguların paylaşılmasıyla sonlandırılmış olup bu kısımda ulaşılan bilgiler okuyucuya titizlikle sunulmuştur.

Tez sürecinde yol gösterici katkıları, yazma konusunda teşvik edici yaklaşımı ve çalışmamı titizlikle değerlendirerek gerekli düzeltmeleri yapmamda sağladığı destek dolayısıyla kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Aygül DÜZENLİ'ye teşekkür ederim. Bununla birlikte kendisinin sunduğu pratik bilgiler**,** kaynaklara ulaşma ve bilgiyi doğru şekilde temin etme konusundaki rehberliği sayesinde araştırma sürecini daha verimli bir şekilde yürütmem mümkün olmuştur. Özellikle motivasyonumun azaldığı anlarda yapıcı ve olumlu geri bildirimleriyle tezimi tamamlamamda önemli katkılar sunmuştur. Bu çalışmanın ortaya çıkmasında öğretici katkıları bulunan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Kendisi ilmî çalışmalara yaklaşımda kazandırdığı yöntem ve metodoloji ile tez yazım sürecini sağlıklı bir şekilde yürütmemi sağlamış; tez yazımı konusunda paylaştığı kıymetli bilgi ve tecrübeleriyle çalışmama yön vermiştir. Değerli zamanını ayırarak tez jürimde yer almayı kabul eden değerli hocam Doç. Dr. Mehmet Fatih YALÇIN'a da teşekkürlerimi sunarım. Bu uzun ve yoğun çalışma sürecinde sabrı, ilgisi ve teknik destekleriyle her zaman yanımda olan kıymetli eşim Edanur KAYA'ya gönülden teşekkür ederim. Yine çalışma süresince kendisine ayıracağım zamanı sabırla bekleyen sevgili oğlum Cihan KAYA'ya gönülden teşekkür ederim. Kendisinin yanıma gelerek sorduğu sorular, verdiği moral, yoğun ve yorucu geçen bu dönemi benim için daha katlanabilir kılmıştır.

Yunus KAYA

Adana / 2026

KISALTMALAR

b. : Bin, ibn (oğlu)
bkz. : Bakınız
c. : Cilt
çev. : Çeviren
ed. : Editör
h. : Hicrî
haz. : Hazırlayan
m.ö. : Milattan önce
m.s. : Milattan sonra
nşr. : Neşreden
ö. : Ölümü
s. : Sayfa
S. : Sayı
vb. : Ve benzeri
yy. : Yüzyıl

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **iv**
ABSTRACT ..... **v**
ÖN SÖZ ..... **vi**
KISALTMALAR ..... **viii**
KISALTMALAR ..... **xiv**
GİRİŞ **1**
1. Çalışmanın Konusu, Amacı ve Önemi **1**
2. Araştırmanın Yöntemi **3**
3. Kaynak ve Araştırmalar **5**
4. İslam Tarihinde Kütüphaneler **10**
5. Memlûkler Dönemi Siyasî ve Kültürel Hayat **15**

BİRİNCİ BÖLÜM
MEDRESE KÜTÜPHANELERİ

1.1. Fâdileye Medresesi 24
1.2. Sâhibiyye el- Behâiyye Medresesi 25
1.3. Sâhibiyye Medresesi 26
1.4. Zâhiriyye Medresesi (Baybars Bundukdârî) 26
1.5. Mansûriyye Medresesi 27
1.6. Nâsıriyye Medresesi 27
1.7. Hicâziyye Medresesi 28
1.8. Taybarsiyye Medresesi 29
1.9. Mengütemiriyye Medresesi 29
1.10. Melikiyye Medresesi 30
1.11. Sâbıkıyye Medresesi 30
1.12. Ümmü's-Sultan Medresesi 30
1.13. Mahmûdiyye Medresesi 30
1.14. Beşiriyye Medresesi 32
1.15. Olcay Medresesi 32
1.16. Eşref Şa'bân Medresesi 32
1.17. Emir Cemâleddîn el-Üstâdâr Medresesi 33
1.18. Zâhiriyye Medresesi (Berkuk) 34

1.19. Sargatmışiyye Medresesi 34
1.20. Avkalaniyye Medresesi 35
1.21. Aynal (İnal) Medresesi 35
1.22. Abdülğani Medresesi 35
1.23. Osmaniyye Medresesi 36
1.24. Eşrefiyye Medresesi (Barsbay) 36
1.25. Antebî Medresesi 37
1.26. Emir Yeşbek Mehdi ed-Devâdâr Medresesi 37
1.27. Kayıtbay Medresesi 37
1.28. Gavrî Medresesi 37
1.29. Seyfi Baybars Medresesi 38
1.30. Nûriyyetü'l-Kübra Medresesi 38
1.31. Bedrâiyye Medresesi 39
1.32. Adiliyyetü'l-Kübra Medresesi 39
1.33. Umariyyetü'l-Şeyhiyye Medresesi 40
1.34. Revâhiyye Medresesi 41
1.35. Şibliyyetü'l-Berâniyye Medresesi 41
1.36. Behnesiyye Medresesi 42
1.37. Diyâiyyetü'l-Muhammediyye Medresesi 42
1.38. Nâsıriyyetü'l-Cevâniyye Medresesi 43
1.39. Cevziyye Medresesi 43
1.40. Sadriyye Medresesi 44
1.41. Tâciyye Medresesi 44
1.42. Şâmiyyetü'l-Berâiyye Medresesi 45
1.43. Dahvâriyye Medresesi 46
1.44. Lebbûdiyyetü'l-Necmiyye Medresesi 46
1.45. Zâhiriyyetü'l-Cevâniyye Medresesi 47
1.46. Seyfiyye Medresesi 49
1.47. İs'ardiyye Medresesi 49
1.48. Nasriyye Medresesi 50
1.49. Toluniyye Medresesi 50
1.50. Nûriyye Medresesi 50
1.51. Şerefiyye Medresesi 51
1.52. Sultaniyye Medresesi 51

1.53. Devâdâr Nâsırî Medresesi 52
1.54. Medine eş-Şıhâbiyye Medresesi 52
1.55. Medine Kayıtbay (Eşrefiyye) Medresesi 53
1.56. A'zam Şah Medresesi 53
1.57. Mekke Kayıtbay Medresesi 54
1.58. Eşrefiye Dârülhadisi 54

İKİNCİ BÖLÜM
MEDRESE DIŞINDAKİ KÜTÜPHANELER

2.1. Cami ve Mescit Kütüphaneleri **56**
2.1.1. Amr b. Âs Camii (Câmiu'l-Atîk) 59
2.1.2. İbn Tolun Camii 61
2.1.3. Ezher Camii 63
2.1.4. Hâkim Camii 64
2.1.5. Zâhir Camii 65
2.1.6. Bulak el-Hatîrî Camii 66
2.1.7. Müeyyidî Camii 66
2.1.8. Özbek el-Eşrefî Camii 68
2.1.9. Emeviyye Camii 68
2.1.10. Sâlihiye Yeni Camii 72
2.1.11. Mengliboğa Camii 72
2.1.12. Seffâhiyye Camii 73
2.1.13. Hayyât Camii (ed-Dihşe Camii) 73
2.1.14. Mescid-i Aksâ 74
2.1.15. Mescid-i Nebevî 77
2.2. Hastane (Bîmâristan) Kütüphaneleri **78**
2.2.1. İbn Tolun Hastanesi 79
2.2.2. Büyük Mansûrî (Kalavun) Hastanesi 80
2.2.3. Nûreddîn Zengî (Nûriye) Hastanesi 82
2.3. Hankah, Ribat, Zâviye ve Türbe Kütüphaneleri **83**
2.3.1. Salâhiyye Hankahı 84
2.3.2. Beştek Hankahı 84
2.3.3. Şeyhû Hankahı 84

2.3.4. Bektemir Hankahı 85
2.3.5. Cemâliyye Hankahı 85
2.3.6. Berkûkiyye Hankahı 85
2.3.7. Barsbay Hankahı 85
2.3.8. Gavrî Hankahı 86
2.3.9. Sümeysâtiyye Hankahı 86
2.3.10. Âsâr Ribâtı 87
2.3.11. Rebî' Ribâtı 87
2.3.12. Ebrikûhî Ribâtı 87
2.3.13. Hûzî Ribâtı 88
2.3.14. Suffâ Ribâtı 88
2.3.15. Kayıtbay Ribâtı 88
2.3.16. Zâhirîyye Zâviyesi 88
2.3.17. Mansûriyye Türbesi (Kubbe) 88
2.3.18. İbn Tağrîberdî Türbesi 89
2.3.19. Bektemir Sâkî Türbesi 89
2.3.20. Barsbay Türbesi 89
2.3.21. Eşrefiyye Türbesi 89
2.3.22. Bezûriyye Türbesi 90
2.3.23. Seyfiyye Türbesi 90
2.3.24. İzziyye Türbesi 90
2.4. Önemli Şahıslara Ait Kütüphaneler **90**
2.4.1. Sultan Kansu Gavrî 91
2.4.2. Melikü'z-Zâhir Çakmak 91
2.4.3. İbnü'n-Nefîs 92
2.4.4. Sıbt İbnü Abdü'z-Zâhir 92
2.4.5. İlmü'd-Dîn el-Birzâlî 93
2.4.6. Necmeddîn er-Rebî' et-Tûfî 93
2.4.7. İbn Kayyım el-Cevziyye 94
2.4.8. Selâhaddîn el-Mâlikî 94
2.4.9. Abdürrahim Ebü'l-Fadl 94
2.4.10. Abdülmelik b. Said ed-Derbendî 95
2.4.11. Şaban b. Muhammed b. Davud Zeynüddîn 95
2.4.12. İbn Hacer el-Askalânî 95

2.4.13. Tağrîbermiş Seyfeddîn el-Celâlî 96
2.4.14. Ahmed b. Harun eş-Şihâb 96
2.4.15. İbn Tağrîberdî 97
2.4.16. Muhammed b. Mahmûd el-Cemâl 97
2.4.17. Muhammed b. Davud Ebü'l-Hayr 98
2.4.18. Celâleddîn es-Süyûtî 98
2.5. Diğer Mekânlardaki Kütüphaneler **99**
2.5.1. Kal'atü'l-Cebel 99
2.5.2. Kitapçılar Çarşısı 99
2.5.3. Ba'lebek 100
2.5.4. Maarretünnu'mân 100

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MEMLÛK KÜTÜPHANELERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

3.1. Kütüphanenin İsimlendirilmesi **101**
3.2. Kütüphanenin Konumu **102**
3.3. Kütüphane Personeli **103**
3.3.1. Nâzır 103
3.3.2. Hâzinü'l-Kütüb 104
3.3.3. Kâtip (Kırtasiyeci) 105
3.3.4. Münâvil 106
3.3.5. Ferrâş 106
3.4. Kütüphaneden Yararlanma **106**
3.5. Kütüphanenin Kitap Temini **108**
3.5.1. Bağış 108
3.5.2. İstinsah (Kopyalama) 109
3.5.3. Satın Alma 110
3.6. Kütüphanedeki Muhtelif Faaliyetler **111**
3.6.1. Müzakere, Münazara 111
3.6.2. İstinsah 111
3.6.3. Ciltleme 111
SONUÇ 114
KAYNAKÇA 119

KISALTMALAR

b. : Bin, ibn (oğlu)
bkz. : Bakınız
c. : Cilt
çev. : Çeviren
ed. : Editör
h. : Hicrî
haz. : Hazırlayan
m.ö. : Milattan önce
m.s. : Milattan sonra
nşr. : Neşreden
ö. : Ölümü
s. : Sayfa
S. : Sayı
vb. : Ve benzeri
yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Çalışmamızın konusu Türk-İslam tarihinin en önemli devletlerinden biri kabul edilen Memlûk Devleti dönemindeki kütüphanelerdir. Memlûk Devleti (1250–1517), İslam tarihinin siyasî, askerî ve kültürel bakımdan en etkili dönemlerinden birini temsil etmektedir. Moğol ve Haçlı istilalarının İslam dünyasında büyük yıkımlara yol açtığı bir süreçte istilalarından kaçıp güvenli bir liman olarak görülen Memlûk ülkesine beyin göçü olmuş, başkent Kahire; Endülüs, Kuzey Afrika, Irak, İran ve Mâverâünnehir coğrafyalarından gelen birçok önemli âlimin toplandığı bir merkez konumuna gelmiştir.[1] Memlûkler; Kahire ve Dımaşk merkezli inşa ettirdikleri kurumlarla ilmî ve kültürel hayatın yeniden teşekkül etmesini sağlamış; bu şehirler kısa sürede yalnızca Memlûk ülkesinin değil, tüm İslam dünyasının en önemli ilim ve kültür merkezleri hâline gelmiştir. Tüm bu gelişmeler neticesinde ilmin bayraktarlığı Memlûklerin eline geçmiş olup,[2] aynı zamanda İslam dünyasının hamisi mevkiine yükselmişlerdir.[3]

Memlûkler döneminde Kudüs'te 40, Kahire'de 70, Dımaşk'ta 159 medresenin yanı sıra yine eğitim kurumu olarak bilinen hankah, zâviye ve ribattan bahsedilirken Halep, Mekke ve Medine önemli ilim merkezleri arasında zikredilmektedir.[4] Bu canlı ilmî ortamın en önemli unsurlarından biri ise eğitim ve kültür kurumları bünyesinde teşekkül eden kütüphanelerdir. Memlûklerin inşa ettirdikleri medrese, cami, hastane, hankah ve ribat gibi kurumlara kütüphaneler inşa ettirdikleri bilinmektedir.[5]

Tezimiz, Memlûkler döneminde kütüphaneleri müstakil bir araştırma konusu olarak ele almayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel konusu; Memlûkler döneminde medrese, cami, hankah, ribat, zâviye ve hastane (bîmâristan) gibi kurumlar bünyesinde faaliyet gösteren kütüphanelerle birlikte önemli şahıslara ait kütüphanelerin tespiti ve bunların ilmî hayat içerisindeki yerinin ortaya konulmasıdır. Bu doğrultuda kütüphaneler, yalnızca kitapların muhafaza edildiği mekânlar olarak değil, bilgi üretimi ve aktarımının merkezleri olarak değerlendirilmiştir.

---

[1] İsmail Yiğit, *Memlûkler (648–923/1250–1517)*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2021, s.243.
[2] İsmail Yiğit, *Memlûkler,* s.243-244.
[3] Aygül Düzenli, *Güç ve Meşruiyet Zemininde Otorite Arayışı Memlûk Coğrafyasında İktidar ve Ulemâ (1250-1517),* Akademisyen Kitabevi, Ankara 2026, s. 1.
[4] Yiğit, *Memlûkler*, s.244.
[5] Muhammet Hanefi Palabıyık, "Müslümanlarda Kitap Kültürü ve Kütüphaneler" *İslam Kurumları Tarihi El Kitabı* (Ed. Eyüp Baş) Grafiker Yayınları, Ankara 2018, 473-490, s.483-484.

Konunun tercih edilmesinin temel nedeni, Memlûkler dönemine ait ilmî ve kültürel çalışmaların genellikle medrese, âlimler veya telif eserler üzerinden ele alınmasına rağmen, kütüphanelerin literatürde çoğu zaman tali bir unsur olarak değerlendirilmiş olmasıdır. Oysa Memlûkler; Emevî (41-133/661-750), Abbâsî (41-657/750-1258), Fâtımî (297-567/909-1171) ve Eyyûbîlerden (567-659/1171-1260) devraldıkları köklü kitap telifi ve kütüphane geleneğini geliştirerek sürdürmüş, Kahire ve Dımaşk başta olmak üzere İslam dünyasının birçok merkezinde zengin kütüphaneler kurmuşlardır. Bu yönüyle kütüphanelerin, Memlûk ilmî hayatının anlaşılmasında anahtar bir rol üstlendiği kanaatini taşımaktayız.

Memlûk sultanları ve devlet ricâli tarafından inşa ettirilen eğitim kurumlarının hemen tamamında kütüphanelerin yer alması, bu dönemde ilme verilen önemin kurumsal bir yapı kazandığını göstermektedir. Özellikle hastanelerde (bîmâristan) tıp eğitimiyle birlikte kütüphanelerin kurulması, teorik ve pratik eğitimin bir arada yürütüldüğünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.[6] Kudüs, Kahire ve Dımaşk'ta çok sayıda medrese, hankah ve ribatın varlığı; Halep, Mekke ve Medine gibi şehirlerin de önemli ilim merkezleri arasında yer alması, Memlûk coğrafyasındaki ilmî hareketliliğin boyutunu ortaya koymaktadır.

Memlûkler döneminde Türk diline ve kültürüne verilen önem, dönemin ilmî hayatının ayırt edici yönlerinden biridir.[7] Türkçe eserlerin telif edilmesi ve tercümeler yoluyla ilim dilinin zenginleştirilmesi, Memlûk kütüphanelerinde bulunan eserlerin çeşitliliğini de artırmıştır. Bunun yanı sıra astronomi, tarih ve diğer ilim dallarında verilen eserler, Memlûkler döneminin ilmî üretim gücünü göstermektedir. İslam tarihçiliği açısından altın çağ kabul edilen bu dönemde, İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), İbn Kesîr (ö. 774/1373), İbn Haldûn (ö. 808/1406), Aynî (ö. 855/1451), Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Makrîzî (ö. 845/1442) ve Kalkaşendî (ö. 821/1418) gibi büyük âlimlerin yetişmesi, bu dönemin ilmî canlılığının somut göstergelerindendir.[8] Bu ilmî üretimin arka planında, söz konusu âlimlerin sahip oldukları zengin şahsî kütüphaneler önemli bir yer tutmaktadır. Memlûkler döneminde âlimlerin kitap toplama, istinsah etme ve kendi kütüphanelerini oluşturma faaliyetleri, ilmî çalışmaların sürekliliğini sağlayan temel unsurlardan biri olmuştur. Gerek kurumsal gerek şahsi söz konusu kütüphaneler aracılığıyla tarih, hadis, fıkıh ve diğer ilim dallarında telif edilen eserler korunmuş,

[6] Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler (1250 – 1517)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s.136.
[7] Yiğit, *Memlûkler*, s.253.
[8] Bk. Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

çoğaltılmış ve sonraki nesillere aktarılmış; böylece Memlûk ilmî mirasının şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.

Çalışmamızda ayrıca Memlûkler döneminde kitap ve kütüphane kültürünün kurumsal boyutunu ortaya koyarak ülkemizde Memlûk kütüphanelerini doğrudan konu edinen müstakil çalışmaların bulunmadığına dikkat çekmek istedik. Böylece literatürdeki bu boşluğun kısmen de olsa doldurulmasını hedefledik. Bu yönüyle tez, Memlûk ilmî ve kültürel hayatını kütüphaneler ekseninde ele alarak İslam kütüphaneciliği tarihi çalışmalarına katkı sunmayı amaçlamaktadır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamızda Memlûkler dönemine ait kütüphanelerin tespit edilmesi amaçlanmış, bu çerçevede başta medrese, cami, hastane, hankah, ribat ve zâviyeler kendi içerisinde kronolojik şekilde ele alınarak bu kurumların bünyesinde kütüphaneye dair deliller tespit edilmeye çalışılmıştır. Yine bu kısımda kütüphaneden bahsederken kütüphanenin bünyesinde bulunduğu kurum hakkında, çalışmamıza katkı sunacağını düşündüğümüz, bilgilere yer verilmiştir. Söz konusu müesseseler belirli bir sistem dâhilinde ele alınmış olup, sadece kütüphanesine dair bilgilere yer verilmemiş, aynı zamanda konuya katkı sunacağını düşündüğümüz, müessenin kuruluş tarihi, serüveni, bânisi gibi bilgiler de verilmiştir. Buna ek olarak müessesede geçen önemli olaylar ve kişiler hakkında malumatlar sunulmuş, böylece okuyucunun zihninde daha anlamlı bilgiler oluşması sağlanmıştır. Yine bu çerçevede Memlûkler döneminde yaşamış önemli şahısların hayatlarına dair bilgilerden yola çıkılarak onların sahip oldukları kütüphaneleri ve kitap koleksiyonları hakkında malumatlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Ancak burada önemli şahsiyetlerin kitaplarına dair oldukça fazla bilgi bulunması nedeniyle en bariz örnekleri seçerek dönemin şahsi kütüphanelerine dair genel düşünce oluşturulmaya çalışılmıştır.

Çalışmada nitel araştırma yöntemi olan dokümantasyon taraması ve incelemesi metodu kullanılmış olup, ilk olarak konuyla ilgili belli başlı kaynak eserler incelenmiş, ardından yine konuyla ilgili veya konuya yakın araştırmalara başvurulmuştur. Tespitlerimiz genel olarak tarihçilerin aktardıkları metinlere dayanmakla birlikte metinde geçen bilgilerden yola çıkarak genelleme, yorum ve çıkarımlar yapılmış olup bu surette sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda adı geçen hükümdarların ve önemli şahsiyetlerin hayatına dair bilgi verirken fazla ayrıntıya girilmemiş, kütüphanelere dair fikir edinmemizi sağlayacak ve bu konuda meseleyi kavramamıza katkı sunacak bilgiler

kâfi görülmüştür. Araştırmamızda yer verdiğimiz olaylar ve kişiler hakkında tarih verirken burada geçen yıllar, Türk Tarih Kurumu'nun resmî sitesinde yer alan Tarih Çevirme Kılavuzu esas alınarak hicri veya miladi yıla aktarılmıştır. Çalışmamızın hazırlanmasında, şekil yönünden Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün "Tez Yazım Kılavuzu" esas alınmıştır.

Memlûk kütüphanelerinin, müesseselerin bünyesinde yer alması nedeniyle kaynaklarda kütüphaneler için ayrı bir isim kullanılmamıştır. Biz de çalışmamızda kütüphaneleri bulundukları müessesenin adıyla ele alarak Medrese Kütüphaneleri, Cami Kütüphaneleri ve Hastane Kütüphaneleri gibi başlıklar altında verdik. Bu çerçevede müesseseler hakkında konumuz dâhilinde tespit edebildiğimiz bilgilere yer vererek devrin kütüphanelerine ve kitap kültürüne dair düşünce oluşturmaya çalıştık.

Çalışmamız genel bir girişten sonra üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde İslam tarihindeki ilk kütüphanelerden Memlûklere kadar genel bilgiler sunarak İslam kütüphaneleri hakkında bir arka plan oluşturduk. Bunun nedeni Memlûklere kadar olan süreçte kütüphanelerin nasıl bir gelişim sürecinden geçtiğinin görülmesidir. Ayrıca doğrudan Memlûk kütüphanelerinden bahsetmek yerine dönemin öncesindeki kütüphanelerin gelişim süreci hakkında bilgi vererek okuyucuda alt yapı oluşturmaya çalıştık. Yine bu kısmda Memlûk Devleti'nin siyasî ve kültürel tarihine özet olarak yer verilmiş olup Memlûklerin ortaya çıktıkları dönemin şartlarının yanı sıra sultanların, âlimlerin ve önemli şahısların içinde bulundukları siyasî ve kültürel yaşantının bilinmesini istedik. Zira bu ortamın bilinmesinin Memlûklerin kitap ve kütüphane kültürüne dair değerlendirmelerde bulunmamıza katkı sağlayacağını düşündük.

Çalışmanın birinci ve ikinci bölümlerinde, yukarıda bahsettiğimiz kurumlar esas alınarak söz konusu kurumların bünyesinde yer alan kütüphaneler tespit edilmeye çalışılmış, bunun yanı sıra müessese ve onu inşa eden şahıs hakkında kütüphaneye dair katkı sağlayacağını düşündüğümüz bilgilere yer verilmiştir. Bu bilgiler arasında, müessesede okutalan derslerden ve dersi veren âlimlerin uzman oldukları ilimlerden bahsedilmiş, böylece müessesenin kitap koleksiyonun içeriğine dair tahminler oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda birinci bölümde medrese kütüphaneleri, ikinci bölümde ise medreseler dışındaki kütüphanelere yer verilmiştir. Şahsa ait kütüphaneler de yine bu bölümde ele alınmıştır. Çalışmamızın üçüncü bölümü "Memlûk Kütüphanelerinin Genel Özellikleri" başlığı altında verilmiş olup bu kısımda; genel olarak kütüphanelerin işleyişi, personeli ve orada icra edilen faaliyetlere yer verilmiştir.

Zira bu bilgilerin, Memlûk kütüphaneleri ve günümüz kütüphaneleri arasında bağlantı kurmamızı sağlaması açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz.

3. Kaynak ve Araştırmalar

a. Kaynaklar

Memlûk Devleti döneminde tarih yazıcılığı ileri bir konuma gelmiştir. Döneme ait birçok kaynaklar bulunmaktadır. Ancak biz çalışmamızla ilgili olan bazı kaynaklara değineceğiz. Araştırmamızın konusu olan Memlûkler Döneminde kütüphanelerle ilgili bilgi edinebileceğimiz kaynaklardan ilki Makrîzî'nin *Hıtat*[9] adlı eseridir. Bu eser hicri 820-840 (1414-1437) yılları arasında kaleme alınmış olup en önemli Hıtat türü kitaplarındandır. Eserde kurumlardan ve kurumlarda bulunan kütüphanelerden bahsetmesi araştırmamıza önemli katkı sağlamıştır. Çalışmamızda Memlûkler döneminde Mısır coğrafyasında yer alan müesseselerin bünyesindeki kütüphanelerin tespitinde bu eserden yararlanılmıştır.

Kurumlar bünyesinde bulunan kütüphaneler hakkında araştırmamıza katkı sağlayacak diğer bir kaynak Nuaymî'nin (ö. 927/1521) *ed-Dâris*[10] adlı eseridir. Eser Şam bölgelerinin ilmî müesseselerini konu alan en önemli eserlerdendir. Memlûkler döneminde Şam bölgesinde bulunan kütüphanelerin tespitinde bu eserden yararlanmakla beraber müellif, bahsettiği kurumlar hakkında bilgi verirken kurumun kütüphanesine dair bilgilere çok az yer vermiştir. Ancak müessesede görev yapan âlimlerin hayatlarına dair ayrıntılı bilgiler verdiği için buradaki bilgilerden yola çıkarak kurumun kütüphanesine dair tespitlerde bulunmaya çalıştık.

Memlûkler döneminde yaşamış önemli şahsiyetlere ait kütüphaneler hakkında çalışmamıza bilgi sağlayan en önemli kaynaklarımızın başında Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *ed-Dav'ü'l-lâmi'*[11] adlı eseri gelmektedir. Söz konusu eser, VIII/XV. yüzyılda yaşamış sultanlar, önemli devlet adamları, ilim erbabı, hekimler ve şairlerin hayatlarından bahsetmektedir. Bu eserde bahsedilen kişilerin hayatları incelenerek onlara ait kütüphaneler ve kitap koleksiyonları tespit edilmeye çalışılmıştır.

---

[9] Takıyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Meva'iz ve'l i'tibar bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, (nşr. Dârü'l-Kütüb'l-İlmiyye), Beyrut 1998.

[10] Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî ed-Dımakî eş-Şâfiî, *ed-Dâris fî Târîhî'l-Medâris,* (nşr. Dârü'l-Kütüb'l-İlmiyye), I-II, Beyrut 1990.

[11] Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi' Li Ehli'l-Karni't-Tâsi'* (nşr. Dârü'l Kütübü'l-İlmiyye), I-XII, Beyrut 2003.

Önemli şahısların kütüphanelerine dair tespitlerimizde yararlandığımız yardımcı kaynaklar içerisinde; Memlûklerin kuruluşundan başlayarak 852/1458 yılana kadar olan dönemi kapsayan ve içerisinde sultan, âlim, emir ve şairlerin bulunduğu yaklaşık üç bin kişinin hayatlarını aktaran, İbn Tağrîberdî'nin (ö. 874/1470), *el-Menhelü's-sâfî*[12] eseri de yer almaktadır. Bu eser Sehâvî'nin eserinin kapsam dışında kalan daha erken dönemler hakkında Memlûklerin önemli şahsiyetleri hakkında bilgilere ulaşmamızda yardımcı olmuştur. Bundan başka Kütübî'nin (ö. 764/1363) biyografik ve edebi bilgilerin yanı sıra Suriye bölgesinin kültür hayatı için önemli bilgileri ihtiva eden *Fevâtü'l-vefeyât*[13] adlı eseri çalışmamızın önemli şahıslara ait kütüphanelerin tespiti konusunda çalışmamıza katkılar sunmuştur.

Araştırmamıza önemli katkılar sunan kaynaklardan biri de Muhammed Kürd Ali'nin (ö. 1953), Şam bölgesinin (Suriye, Lübnan, Filistin) tarihini konu aldığı *Hıtatü'ş-Şâm*[14] eseridir. Söz konusu eserde Şam'ın İslamiyet öncesinden başlarak Osmanlı (1300-1922) dönemine kadar olan siyasî ve kültürel tarihini işlemektedir. Çalışmada bu bölgede bulunan müesseselere geniş yer verilmiş olup bu bakımdan Nuaymî'nin *ed-Dâris* adlı eserinin XX. yüzyılda sanki tekardan kaleme alınmış şekli gibidir. Bu yönüyle Ortaçağ'daki Şam müesseselerinin günümüzle bağlantısını kurmamızda söz konusu eserin katkıları büyük olmuştur. Aynı zamanda bu eser Şam bölgesindeki bazı kurumların XX. yüzyıldaki durumları hakkında malumatlar barındırması açısından çalışmamıza önemli katkılarda bulunmuştur.

Araştırmamızda yararlandığımız bir diğer eser Uleymî'nin, Kudüs tarihi hakkında kaleme aldığı *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhî'l-Kuds*[15] adlı telifidir. Çalışma, Kudüs bölgesinde tespit ettiğimiz kütüphanenin bulunduğu kurum hakkında malumatlara ulaşmamız açısından çalışmamıza katkı sunmuştur. Ancak eser her ne kadar ele aldığı müesseseleri ayrıntılı olarak tasvir etmiş olsa da kütüphane veya kitaplara dair çok fazla bilgiye yer vermemiş olması nedeniyle eserden sadece müessese hakkında malumat edinirken faydalanılmıştır.

---

[12] Cemâlüddîn Yusuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *el-Menhelü's-sâfî ve'l-müstevfî ba'de'l-Vâfî,* (nşr. el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-âmme Li'l-kütüb), I-VII, Kahire 1984-1993.

[13] Muhammed b. Şâkir b. Ahmed el-Kütübî ed-Dımaşkî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-Zeyl Aleyhâ* (nşr. İhsan Abbas), I-IV, Beyrut 1973-1974.

[14] Muhammed b. Abdürrezzâk Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* (nşr. Mektebetü'n-Nûrî), I-VI, Dımaşk 1983.

[15] Mücîrüddîn el-Hanbelî el-Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl,* (nşr. Mektebetü'l-Dendis), I-II, Elhalil Filistin/Amman Ürdün 1999.

b. Araştırmalar

Araştırdığımız kadarıyla Memlûkler Dönemi Kütüphanelerini ülkemizde, doğrudan ele alan bir çalışmaya rastlamadık. Yabancı kaynaklardaki araştırma eserlerine baktığımızda konuyu doğrudan ele alan iki adet çalışmanın bulunduğunu gördük. Bunlardan ilki Seyyid Neşşâr'a ait *Târihu'l-Mektebât*[16], olup ikincisi Munzer el-Hüseyin'in *Mektebetü'l-Mısr*[17] adlı yüksek lisans tezleri olarak geçmektedir.

Söz konusu araştırmaların ilki; Memlûkler dönemine ait kütüphaneleri Mısır coğrafyası bağlamında ele alırken, ikincisi ise bu kütüphaneleri, Mısır ve Suriye bölgeleri üzerinden değerlendirmektedir. Ancak bilindiği üzere Memlûk Devleti'nin sınırları Mısır ve Suriye'den ibaret değildir. Araştırmamızda adını zikrettiğimiz iki kıymetli çalışmadan oldukça faydalandığımızı söylemekle birlikte, onların coğrafyayla ilgili sınırlılıklarını göz önünde bulundurarak kendi çalışmamızda bunu aşmaya çalıştık. Ayrıca bu tez çalışmalarının, kütüphanelerden bahsederken kütüphanenin yer aldığı müessese, müessesenin bânisi vb. bilgilere sınırlı şekilde yer verdikleri anlaşılmaktadır. Bu durumun yer yer kütüphanenin dönem ve müessese bağlantısının sağlanılmasında zorluk teşkil ettiği görülür. Buna karşılık biz kütüphaneyle birlikte, kütüphanenin bünyesinde bulunduğu kurum, kurumun bânisi ve kurum hakkında kütüphaneye dair fikir oluşturabilecek diğer bilgilere de yer vererek meseleyi daha açık şekilde sunmaya çalıştık.

Yusuf El İş'in 1967'de Fransız dilinde hazırladığı *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye*[18] adlı çalışması İslam Medeniyeti kütüphaneleri hakkında yapılan en önemli çalışma olarak görülmektedir. Yazar İslam Dünyasının kütüphanelerini Irak, Suriye ve Mısır üzerinden ele alarak değerlendirmiştir. Onun eserinde Ortaçağ İslam Dünyasının bazı zengin kütüphanelerini ele almadığı konusunda iddia bulunmaktadır.[19] Bu kıymetli çalışma, Memlûkler dönemine ait kütüphaneleri doğrudan ele almamış ve bu dönemdeki önemli kütüphanelere değinmemiş olmasına rağmen araştımamıza en çok katkı sunan eserlerden biri olmuştur.

---

[16] Seyyîd en-Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât fî Mısr: el-Asri'l-Memlûkî,* (Yüksek Lisans Tezi), Dârü'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, Kahire 1993.

[17] Munzer Hamîdî el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr ve Bilâdi'ş-Şam fî Asri'l-Memâlik (1250-1517),* (Yüksek Lisans Tezi), el-Cinan Üniversitesi Edebiyat ve Beşerî Bilimler Fakültesi İslam Araştırmaları Enstitüsü, Lübnan 2014.

[18] Yusuf b. Râşid el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyyet'ül-Âmme veş-şibh'ül-Âmme Libilâd'il-Irak veş-Şam fî Asr'ül-Vasît,* (Fransızcadan Arapçaya çvr. Muhammed Sebbağ), Dâr'ül Fikir Yayınları, Beyrut 1991.

[19] İsmail Erünsal, "Yusuf el-Iş"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIX (1999) s.213-214

Yine Yusuf el-İş'in çalışmasına benzer çalışma olan Yahya Saatî'ye ait *el-Vakıf ve Bünyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye*[20] adlı eser, tezimizin yazılması esnasında başvurduğumuz kıymetli araştırmalar içerisinde yer almaktadır.

Üllkemizde Memlûkler döneminin kütüphanelerini konu alan bir çalışmaya rastlamadığımızı belirtmiştik. Bununla birlikte, araştımamız için yardımcı bilgiler sunması bakımında başvurduğumuz önemli eserler bulunmaktadır. Bunlardan; Fatih Yahya Ayaz'ın *Memlûklerde Tarih ve Tarihçiler*[21] bizim için hem literatür taraması yapmamızda hem de kaynak eserlere ulaşmamızda oldukça fayda sağlamıştır. Ayrıca kitap, Memlûkler döneminde yazılmış tarih kitaplarını konu almış olup; müessese tarihi, genel tarih, mahalli tarih, hıtat, coğrafya, topoğrafya, buldân şeklinde tasniflenmiştir. Bu tasniften yola çıkarak söz konusu eser, kütüphaneler hakkında bilgi edinebileceğimiz kaynağa doğrudan ulaşma imkânımızı hızlandırmıştır.

Çalışmamızda yararlandığımız araştırmalardan ve tezimizin teorik çerçevesinin oluşmasında katkısı bulunan Aygül Düzenli'nin *Memlükler Döneminde Medreseler*[22] başlıklı çalışması, Memlûkler döneminde medreselerin kuruluşu, işleyişi ve ilmî hayattaki konumunu ele alması bakımından önemli veriler sunmaktadır. Kütüphanelerin en yoğun şekilde yer aldığı temel kurumlar arasında bulunan Memlûk medreseleri hakkında sağladığı bilgiler, bu tezde ele alınan kütüphanelerin kurumsal bağlamının anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Bu bağlamda eser, Memlûk kütüphanelerinin hangi eğitim ortamları içerisinde teşekkül ettiğini ortaya koyması bakımından yol gösterici olmuştur.

Birçok değerli akademisyenin katkılarıyla hazırlanmış olan *İslam Kurumları Tarihi*[23] el kitabı Memlûk dönemi kurumları hakkında yararlı bilgiler edinmemizi sağlarken Memlûk dönemi öncesi kütüphaneler hakkında genel çerçeve çizmemize katkı sağlamıştır. İsmail Yiğit ve Fatih Yahya Ayaz'ın *Memlûkler*[24] adlı çalışmaları hem Memlûk siyasî ve kültürel tarihleri hem de kurumlar hakkında öz bilgiler içermesi açısından çalışmamıza katkı sağlamıştır.

---

[20] Yahya Mahmud Saatî, el-Vakıf ve *Bünyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye: İstibtan Li'lmevrusu's-Sekafî,* Kral Faysal İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Riyad 1996.
[21] Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
[22] Aygül Düzenli, ''Memlükler Döneminde Medreseler (648-923/1250-1517)'', *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans* (ed. Fuat Aydın), Mahya Yayınları, İstanbul 2018, 447-460.
[23] Acar ve dğr., *İslam Kurumları Tarihi El Kitabı,* Grafiker Yayınları, Ankara 2018.
[24] Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler (1250-1517),* TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2020; İsmail Yiğit, *Memlûkler (1250-1517),* Kayıhan Yayınları, İstanbul 2021.

Tezimizi hazırlarken önemli ölçüde yararlandığımız eserlerin içerisinde, Batı'da hazırlanmış kıymetli çalışmaların da yer aldığını belirtmekte fayda vardır. Bunlardan ilki, Jonathan Berkey'in *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*[25] adlı eseri, Memlûk dönemi ilmi çalışmalar hakkında bilgiler sunarken doğrudan kütüphanelere dair olmasa da kütüphanenin yer aldığı müessese hakkında önemli malumatlar edinmemize yardımcı olmuştur. George Makdisi'nin, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*[26] adlı eserinin, İslam Kurumları hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra, Johannes Pedersen'in, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*[27] adlı eserinin kütüphanelerle ilgili genel çerçeve sunması, kitabın serüveni hakkında malumatlar içermesi ve yine kurumlara dair verdiği kıymetli bilgileri barındırması, çalışmamıza önemli katkılarda bulunmuştur.

İsmail Yiğit'in *Emevîler*[28] ve Nahide Bozkurt'un *Abbâsîler*[29] hakkında kaleme aldıkları çalışmalar; İslam Medeniyetinde kütüphanelerin başlangıcı, eğitim çalışmaları ve dolaylı olarak da kütüphane faaliyetleri hakkında ipucu bilgiler edinmemizi sağlayarak tezimize önemli katkılar sunmuştur. Fâtımîler Döneminde eğitim sisteminden bahseden[30] Münir Ecer'in ele aldığı eser, alanında ender çalışmalardan olmakla beraber Memlûklere intikal eden ilmi müesseseler hakkında alt yapı mahiyetinde bilgilere ulaşmamızı sağlamış, böylece Memlûk kütüphanelerinin arka planına dair fikir oluşturmamız yönünde büyük katkısı bulunmuştur.

İsmail Erünsal'ın *Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*[31] adlı çalışması yine bizim çalışmamızda başvurduğumuz önemli araştırmalardandır. Eser, Memlûkler döneminden daha önceki kütüphanelerle ilgili önemli bilgiler ihtiva etmekle birlikte Memlûk dönemi kütüphanelerine özet şekilde değinmektedir. Yazarın verdiği bilgiler konuyla ilgili genel çerçeve çizmemize katkı sunmuş, gösterdiği dipnotlar önemli kaynaklara ulaşmamızı sağlamıştır. Yine İsmail Erünsal'ın TDV İslam Ansiklopedisinde bulunan "*kütüphane*" maddesinde yer alan bilgilerin çalışmamıza önemli katkıları olmuştur.

---

[25] Jonathan Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi,* (çvr. İsmail Eriş) Klasik Yayınları, İstanbul 2009.
[26] George Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hristiyan Batı, (Çvr. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu)* Klasik Yayınları, İstanbul 2021.
[27] Johannes Pedersen, *İslam Dünyasın Kitabın Tarihi,* (Çvr. M.Macit Karagözoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2018.
[28] İsmail Yiğit, *Emevîler (661-750),* İSAM Yayınları, İstanbul 2019.
[29] Nahide Bozkurt, *Abbâsîler,* İSAM Yayınları, İstanbul 2022.
[30] Münir Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim*, Fecr Yayınları, Ankara 2023.
[31] İsmail Erünsal, *Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane,* Timaş Yayınları, İstanbul 2020.

4. İslam Tarihinde Kütüphaneler

a. Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi

"Kitap başka hiçbir dinde İslam dinindeki gibi bir rol oynamamıştır."[32] İslam dini kaleme, yazıya ve kitaba dikkat çeken bir din olması, İslam peygamberinin bu konulardaki hadisleri Müslümanları okuma ve yazmayı öğrenmeye teşvik etmiştir. Peygamberimize ayetler inmeye başladıktan sonra, okuma yazma bilen Ali b. Ebû Talib (36-41/656-661), Ebû Bekir es-Sıddîk (11-13/632-364), Ömer b. Hattab (13-24/634-644) ve Osman b. Affân (24-36/644-656) gibi bazı sahabeler onun vahiy kâtipliğini yapmışlardır.[33] Peygamberimizin Medine döneminde 7/629 yılında Habeş, Doğu Roma, İran gibi ülkelerin hükümdarlarının yanı sıra Yemen'in, Gassânîlerin ve Mısır'ın yerel liderlerine göndermiş olduğu mektuplardan bahsedilir. Bu hükümdarların mühürsüz mektupları okumadıkları gerekçesiyle Peygamberimiz mühür yaptırmış ve üzerine de Muhammed Resul Allah yazdırmıştır.[34]

Vahyedilen sûreler kâtipler tarafından papirüs, deri ve tahta tabletler üzerine yazılıyordu. Sûre ve ayetlerin inmeye devam etmesinden dolayı Kur'an henüz sahife ve cüz haline getirilmemişti.[35] Kur'an-ı Kerimin yirmi küsur senede inmiş olması da onun kitap haline getirilemeyişinde etkili olmuştu. Peygamberimiz vefat ettiğinde Kur'an-ı Kerîm muhtelif parçalar halinde ve hâfızların ezberlerinde korunmuştur.

Hz. Ebu Bekir döneminde savaşlarda hâfızların şehit olması, Kur'an'ı Kerimin toplanmasını gerektirdi. Hâfızların ezberlerindeki ve çeşitli yerlerde bulunan ayetler bir heyet gözetiminde toplanarak Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde Mushaf halinde muhafaza edildi. Hz. Osman dönemine gelindiğinde ise Kur'an-ı Kerimin bu Mushaf'ı örnek alınarak çoğaltılıp eyalet merkezlerine gönderildi.[36] İslam dünyasında kodeks şeklinde ortaya çıkan ilk kitap Kur'an-ı Kerîm oldu.[37] Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi

---

[32] Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, (Çev. M. Macit Karagözoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2018, s.29.
[33] İsmail Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s.29
[34] İbn Sa'd Muhammed bin Sa'd b. Menî' Ezzührî, *Ettabakatül Kübra* (nşr. Mektebet'ül-Hânci), I-XI, Kahire 2001, I, s.222.
[35] Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s.33.
[36] Corcî Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, (çev. Nejdet Gök), İletişim Yayınları, İstanbul 2020 I, s.643, 648.
[37] Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s.131.

Râşîdîn döneminde yaptırılan mescitlerde kütüphane olduğuna dair bir kanıt yoktur.[38] Ancak Peygamberimizin davet mektupları, sahifeler, çoğaltılan Kur'an-ı Kerim nüshaları vb. evrakların saklanıp korunduğu yerlerin olma ihtimali İslam kütüphaneleri için başlangıç evresi sayılabilir.

b. Emevîler Dönemi

Hâciplik, divanü'r-resail, divanü'l-hatem ve divanü'l-berid gibi önemli devlet kurumlarının kurulduğu Emevîler (41-133/661-750) döneminde, Muaviye b. Ebû Süfyân (41-61/661-680) Yemenli tarihçi Ubeyd b. Şeriyye'den (ö. 67/686) Arap ve Acem meliklerinin hayatları hakkında tarih kitabı yazmasını istemiştir.[39] İslam tarihinde ilklerden sayılacak olan bazı eserler ve müellifler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Zührî'nin (ö. 124/741), "İlmin yazılmasından hoşlanmazdık ama halk bizi bunu yazmaya mecbur etti." şeklindeki ifadesi kitap telif faaliyetlerinin başladığının işareti olarak görülmüştür. Bu dönemde, hadis, ahbar, siyer ve megâzî, coğrafya, tabakat, bölge ve şehir tarihçiliği, fütûhât gibi pek çok alanda muhtelif eserler kaleme alınmıştır.

Arap dili gramerinin ilk esaslarını tespit etmesiyle meşhur Ebûl Esved ed-Düelî'nin (ö. 69/688) telifi kabul edilen *Ta'lîkût-ü Ebü'l-Esved,* kaleme alınan ilk eser olarak bilinir.[40] Megâzî alanında kaleme alınan ilk eser ise Musa b. Ukbe'ye (ö. 141/758) atfedilen *Megâzî Musa Bin Ukbe* yine bu dönem teliflerindendir.[41] Birçok alanda yapılan bu telif çalışmaları, kitap sayılarında önemli bir artış meydana getirmiş olmalı ki İslam tarihinde âlimlere ve ilim talebelerine açık olarak hizmet veren ilk kütüphane Emevî devrinde Muâviye b. Ebu Süfyân'ın hilâfetinde başkent Şam'da (Dımaşk) kurulmuştur.[42] Bu kütüphanede tarih, hadis, biyografi ilimlerine ait kitaplar ve bu kitapların korunmasıyla ilgili görevliler bulunmaktadır.[43] Burada görevli kişilerden Sa'd adında bir şahıs, İslam tarihinin ilk Müslüman kütüphanecisi olarak bilinir.[44]

Emevîler döneminde kurulduğu bilinen diğer bir kütüphane de Hâlid b. Yezîd b. Muâviye el-Ümevî (ö. 85/704) tarafından Dimeşk veya Halep'te inşa edilmiştir. Burada Kıptî, Yunan ve Süryanî dillerinden tercüme edilmiş, tıp, kimya, astronomi ve diğer birçok bilimlere ait kitaplar bulunduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Hâlid b. Yezîd'in

[38] İsmail Erünsal, "Kütüphane", *DİA,* XXVII (2003), s.11-32.
[39] İsmail Yiğit, *Emevîler* (661-750), İSAM Yayınları, İstanbul 2019, s.41.
[40] Palabıyık, *İslam Kurumları Tarihi*, s.477.
[41] Şaban Öz, "Musa b. Ukbe", *DİA,* II (2019), s.321, 322.
[42] Palabıyık, *İslam Kurumları Tarihi*, s.479.
[43] Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s.327.
[44] Erünsal, "Kütüphane", *DİA,* XXVII (2003), s.11-32.

kurduğu kütüphanede dedesi Muaviye'nin, Yemen'in Sana kentinden getirttiği Ubeyd b. Şeriyye'ye ait kitabın bulunduğu aktarılırken geometri, felsefe ve coğrafya ilimlerine ait toplamda altı bin beş yüz cilt kitabın mevcudiyetinden bahsedilmektedir.[45]

Hâlid b. Yezîd, İslam toplumunda ilk tercüme hareketinin başlatan ve kimya ilminin öncüsü sayılmakla beraber, madenleri altın ve gümüşe çevirme sanatı olan simya ilmiyle ilgili çalışmalar yapmış, Koptça ve Grekçe'den bu alanla ilgili tercümeler yaptırmış, deniz suyunu arıtıp tatlı su yaptığını iddia etmiştir.[46] Halid b. Yezid'in bu yönüyle İslam dünyasında ilk tercüme hareketini başlattığı söylenmektedir.[47]

c. Abbâsîler Dönemi

Abbâsîler (133-657/750-1258) döneminde hicri II. ve VIII. miladi olarak V. ve XI. yüzyıllar Müslümanların altın çağı olarak kabul edilir. Müslümanların bilimsel rönesansı sayılan bu dönemde, dinî ilimlerin yanı sıra felsefe, doğa bilimleri, coğrafya ve edebiyat gibi alanlarda önemli gelişmeler olmuştur.[48]

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (137-159/754-775), kendi döneminde Doğu Roma İmparatoruna bir elçi göndermiş, ondan kendisine tercüme edeceği kitaplar istemiştir. İmparator ona, ilk çağın en önemli matematikçisi kabul edilen Öklid'in kitabını ve fizik alnında kaleme alınmış bazı kitapları göndermiştir. O dönemde tercüme yapılan kitaplar arasında *Kelile ve Dimne,* Aristotales'in (m.ö 384-322) *Mantık* ve Batlamyus'un (ö. 168) *Almagest* gibi eserlerin bulunduğu ifade edilir.[49] Bunun yanı sıra Halife Mansûr döneminde; Grekçe, Süryanice, Farsça gibi dillerden birçok eser Arapçaya çevrilmiştir.

Papirüs ve kâğıdın yazı malzemesi olarak kullanılmaya başlanması, Harun Reşid'in (170-194/786-809) Bağdat'ta 178/794 yılında kâğıt fabrikasını kurdurması, kitap telifini, tercüme faaliyetlerini ve kitap ticaretini geliştirmiş, böylece büyük ve zengin kütüphanelerin kurulmasında etkili olmuştur.[50] Bağdat'ta İslam uygarlığının yükselmeye başladığı bu dönemde sadece Beytü'l Hikme'de 100 bin cilt kitap bulunduğu rivayet edilmektedir.[51]

---

[45] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 184.
[46] Muhammed Abdülkâdir Hureysât, "Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'', *DİA,* XV (1997), s.293.
[47] Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s.125.
[48] Nahide Bozkurt, *Abbasiler*, İSAM Yayınları, İstanbul 2022, s.195.
[49] Yusuf b. Reşîd el-Iş, *Devr'ül- Kütüb'ül -Arabiyyet'ül-Âmme veş-şibhü'l-Âmme Libilâdi'l-Irak veş-Şam ve Mısr fî Asrü'l-Vasît,* (Fransızcadan Arapçaya çvr. Muhammed Sebbağ, Nizar Abâza), Dâr'ül Fikrü'l-Muâsır Yayınları, Beyrut 1991, s.52.
[50] Ayaz, *İslam Kurumları Tarihi*, s.480.
[51] Corcî Zeydân, *İslam Uygarlıkları* Tarihi, (çev. Nejdet Gök), İletişim Yayınları, İstanbul 2021, II, s.198.

Beytü'l-Hikme, aynı zamanda çeviri, istinsah, eğitim-öğretim ve kitap yazım merkezi konumundaydı. Kitap çoğaltanlar (müstensihler), mütercimler ve müelliflerin kendilerine ait bağımsız mekânları bulunmaktaydı. Onlar burada kendileri için veya başkaları için ücret karşılığında istinsah, çeviri ve kitap yazımı gibi faaliyetler yürütmekteydiler. Bu kütüphanenin görevlisine sâhib-i beytü'l-hikme denilmekteydi.[52] Halife Me'mun'un (198-218/813-833), Cündişâpûr akademisini örnek alarak kurduğu Beytü'l-Hikme'nin, halka açık kütüphaneler olarak da hizmet verdiği belirtilmektedir.

İslam tarihinde gerçek manada üniversitelerin çekirdeğini oluşturan ve yükseköğretim faaliyetleri yapan ilk kurum Büyük Selçuklu (432-552/1040-1157) veziri Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092), Bağdat'ta kurduğu Nizâmiye Medresesidir.[53] Nizâmülmülk ilmin gelişmesi için çalışmış, kurduğu bu medreseye kendisi de kitap bağışında bulunmuştur.[54] Söz konusu medresenin kütüphanesi ilk üniversite kütüphanesi olarak kabul edilir ve zengin telif eserleri barındırmasıyla meşhurdur.[55]

Halife Müstansır-Billâh (624-640/1226-1242), Bağdat'ta büyük ve görkemli bir medrese inşa ettirmiş, içerisine bazıları önemli hat yazılarıyla yazılmış zamanın en meşhur kitaplarından oluşan bir kütüphane kurdurmuştur. Farklı ilimlere ait bu değerli kitapların sayısının 160 hamalın taşıyabileceği miktara denk geldiği ifade edilmiştir.[56] Yine Abbâsîler döneminde yaşamış megâzî ve tarih ilimlerinde önemli telifleri bulunan el-Vâkıdî'nin (ö. 207/823), sahîfe, cüz, risâle ve kitap gibi ilmî değeri olan eserleri topladığı vefatının ardından geriye 600 sandık dolusu kitap bıraktığı bilinmektedir. Kitapları arasında 2 bin dinara satın aldığı kitaplar da bulunmakla beraber, Halife el-Me'mun, Vâkıdî için; onun kitapları kadar kitabın Bağdat'a gelmediğini söyleyerek, Vâkıdî'nin kitap koleksiyonunun kıymetini ifade etmiştir.[57]

d. Fâtımîler Dönemi

Mısır coğrafyasında ilk kütüphaneler Fâtımîler (297-567/909-1171) döneminde kurulmuştur. Halife Ebû Mansur Nizar b. el-Muizz-Lidînillâh Aziz-billah'ın (365-386/975-996) kitaplara olan düşkünlüğünden ve onun zamanında saray kütüphanesinin zenginliğinden bahsedilir. Azîz-billâh'ın koleksiyonundaki kitap sayısının 600 bin cilt

---

[52] Zeydân, *İslam Uygarlıkları* Tarihi, II, s.187.
[53] Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler'', *DİA,*, I (1988), 40.
[54] Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA,* XXXIII (2007), 195.
[55] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s.194.
[56] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s.201.
[57] Mustafa Fayda, "el-Vâkıdî'', *DİA,* XXXXII (2012), s.473.

olduğu belirtilmektedir.[58] İslam dünyasındaki en zengin kütüphanelerin ilk örneklerinin bu döneme denk geldiğine vurgu yapılmaktadır.[59]

Fâtımîlerin, Abbâsîlerle ilmi rekabet içinde olmaları nedeniyle birçok ilme ait kitapların nüshalarını toplamaya ve bunları kütüphanelerinde bulundurmaya yönelik faaliyetleri olmuştur. Ellerinde bir kitaba ait yeterli sayıda nüsha bulunmasına rağmen söz konusu kitapların başka bir yerde farklı nüshasının haberini almaları durumunda bu nüshanın peşine düşmüşler ve onları kütüphanelerine kazandırmışlardır. Fâtımîlere ait kütüphaneler genellikle dört başlıkta ele alınmış olmakla beraber bunlar; Saray Kütüphaneleri, Dârü'l-Hikme Kütüphanesi, cami kütüphaneleri ve şahsi kütüphanelerdir.[60]

Kahire sarayındaki kütüphanenin 40 bölümden oluştuğu, içindeki kitapların sayısının çeşitli kaynaklara göre 100 bin ila 1 milyon arasında değiştiği ifade edilmektedir.[61] Azîz-billâh, devrinde saray kütüphanesinin koleksiyonu oldukça fazla sayıya ulaşmıştı. Kitaplarla dolu kırk odadan, kadîm ilimler, yani Helenistik tabiat bilimi ve felsefesi alanına dair olan kısmında 18 bin kitap bulunduğu belirtilmektedir.[62] Kur'ân Mushafları, Bâtînî ve İslâmî ilimler, aklî ilimler (Matematik, Kimya, Gökbilimler) ve beşerî ilimlerden (Edebiyat, Nahiv, Lügat, Felsefe, Mantık, Tarih, Hukuk, Biyografi) oluşan kitapların çeşitli tezyinatlara sahip olduğu, altın ve gümüş işlemeli süslemelerinin bulunduğundan bahsedilir.[63]

Dârü'l-Hikme Kütüphanesinin, saray kütüphanesinden farklı olarak halka açık bir şekilde hizmet verdiğinden bahsedilerek isteyen herkesin istifade edebileceği yer olarak anlatılmaktadır. Bu kütüphane koleksiyonunda çeşitli ilimlerden oluşan 200 bin civarında kitabın yer aldığından bahsedilir.[64] Fâtımîler döneminde yaşamış âlimlerden Efrâîm b. Zeffâ'nın sahip olduğu kütüphanede başta tıp ilmi olmak üzere sayısı 20 bini bulan kitaplarından bahsedilir. Yine Fâtımîler döneminde vezirlik yapmış, Efdâl b. Bedrü'l-Cemâlî'nin (ö. 487/1094) kitaplara olan özel ilgisinin olduğu aktarılırken, oluşturduğu kütüphanede 10 bini tıp kitabı olmak üzere sayısı 500 bin olan kitapları hakkında bilgi verilmektedir.[65]

---

[58] Palabıyık, *İslam Kurumları Tarihi*, s.481.
[59] Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s.352.
[60] Münir Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim*, Fecr Yayınları, Ankara 2023, s.254, 255.
[61] Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim*, s.257.
[62] Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s.127.
[63] Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim*, s.258.
[64] Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim*, s.260.
[65] Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim*, s.267.

e. Eyyûbîler Dönemi

Fâtımîlerin ardından gelen Eyyûbiler (567-659/1171-1260) döneminde medreseler küçük şehirlere kadar yayılmış dönemin en zengin kütüphanesi vezir Kadı el-Fâzıl (ö. 596/1200) zamanında Kahire'de tesis edilmiştir. Bu vezirin Ortaçağ İslam âleminde en meşhur kitap meraklısı olarak bilinmesinin yanında, onun özel kütüphanesinde 200 bin cilt kitap olduğu rivayet edilir. Bu dönemde kitap sayısı milyonu bulan kütüphaneler meydana gelmiştir.[66]

Eyyûbîler döneminde, Şam'daki medrese sayılarında önemli derecede artış olmuş, Zengîler (521-631/1127-1233) devrinden kalan medreselere yenilerini eklemişlerdir. Yine bu dönemde kütüphaneler sadece medreselerle sınırlı kalmamış, ayrıca camilerde ve türbelerde kütüphaneler kurulmuştur. Kurulduğu tarihten bu yana önemli ilim ve kültür merkezi olarak hizmet veren Emevî Cami çok sayıda kitabın toplandığı bir yer olmuştur.[67] Yine Şam'da tıp âlimi Mühezzebü'd-din b. Abdurrahman b. Ali Dehver (ö. 643/1231) bir tıp medresesi kurmuş, kendi kitaplarını da bu medresenin kütüphanesine bağışlamıştır.[68]

5. Memlûkler Dönemi Siyasî ve Kültürel Hayat

a. Ana Hatlarıyla Memlûkler Siyasî Tarihi

Mısır'da Eyyûbî ordusundaki Türk asıllı emirler tarafından kurulan, dönemin tarihçilerinin Türk Devleti adını verdikleri Memlûkler (648-923/1250-1517), Bahrî Memlûkleri, (1250 – 1382) ve Burcî Memlûkleri (1382 – 15179) olmak üzere iki dönemde incelenir.[69] Ancak biz burada çalışmamızın esas konusu olmaması itibariyle Memlûk Devletininin siyasî ve kültürel tarihi hakkında ana hatlarıyla özet bilgilere yer vermiş bulunmaktayız.

Memlûk Devleti Türk tarihi açısından oldukça önem arz etmektedir. Öyle ki Memlûk asırları, Türklerin dünya hâkimiyetinin ayak seslerinin duyulduğu asırlar olarak ifade edilmektedir.[70] Memlûkler İslam tarihindeki en büyük Türk devletlerinden biri olarak kabul edilirler. Bununla birlikte devlet, dönemin tarihçileri tarafından kaynaklarda

---

[66] Erünsal, "Kütüphane'', *DİA,* XXVII (2003) s.11-32.
[67] Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s.361.
[68] Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s.364.
[69] İsmail Yiğit, "Memlûkler'', *DİA,* XXIX (2004), s.90-97.
[70] Çetin, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, s.17.

"Türk Devleti" (ed-Devletü't-Türkiye ya da Devletü'l-Etrâk / Devletü't-Türk) şeklinde adlandırılmıştır.

Memlûk devleti, Eyyûbî emirlerinin askeri amaçla Orta Aysa ve Kafkas bölgelerinden getirdikleri memlûklerin Eyyûbî Devletine son vermeleriyle kurulmuştur.[71] Dönemin ünlü tarihçilerinden Makrîzî'ye göre Moğollara esir düşen bu Türklerin esaretlerine bedel olarak Allah onlara Müslüman olmayı nasip ettiği gibi bir zaman sonra da Mısır'da saltanatı nasip etmiştir. Eyyûbî emirleri tarafından satın alınan memlûklere; okuma-yazma, dinî eğitim, ata binme, çeşitli savaş aletlerini kullanma, yüzme, harp teknikleri ve savaş usulleri gibi dersler verildiği bilinmektedir.[72]

Bahrî Memlûk Devletini (1250 – 1382) kuran asıl kadro, Kıpçak ve Hârizmlilerden oluşan Türk grubudur. Eyyûbî hükümdarlarından el-Melikü's-Salih Necmeddin Eyyûb'un (638-647/1240-1249) oluşturduğu grup olan Bahrî Memlûkler, Nil nehri sahilinde bulunan Ravza adasındaki kaleye yerleştirilmiş, Arapların Nil nehrine bahr (deniz) olarak isim vermeleri nedeniyle buna atfen Bahrî Memlûkleri adını almışlardır.[73]

Bahrî Memlûklerin, Fransa Kralı IX. Louis'in (624-669/1226-1270) liderliğini yaptığı VII. Haçlı Seferi sırasında meydana gelen savaşlarda büyük başarılar elde etmeleri onları ön plana çıkarmış, devletin yönetimini ele geçirmelerinde üstünlük sağlamıştır. Bu başarıları Aynîcâlût Savaşında devam etmiş ve İslam dünyasının doğusunu Moğol istilasından kurtarmışlardır. Bu savaşın başarıyla sonuçlanması neticesinde Memlûklerin hâkimiyet alanları Mısır'ın sınırlarını aşmış, Suriye, Filistin ve Hicaz bölgelerine kadar uzanmıştır.

Bağdat'ın ilmi ve siyasî mirası Kahire'ye taşınmış, İslam dünyasının himaye görevi Memlûklere geçmiştir. Moğollar tarafından 656/1258 yılında Bağdat'ta ortadan kaldırılan hilafet makamını Kahire'de inşa etmeleri, Memlûklerin siyasî tanınırlık kazanmalarına ve halk nezdinde sempati duyulmalarına katkı sağlamıştır. Bu dönemin lideri aynı zamanda Aynîcâlût Savaşı (656/1258) kahramanı olan Sultan el-Melikü'z-Zâhir Baybars (659-676/1260-1277) olarak geçmektedir.[74]

Tarihin akışını değiştirecek kadar önemli kabul edilen Aynîcâlût Savaşı, Memlûklerle İlhanlıların ilk karşılaşmaları olup, savaş Memlûklerin kesin zaferiyle

---

[71] Aygül Düzenli, *Memlükler Döneminde İktidar Ulema İlişkisi (1250-1517),* (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021, s.39.
[72] Yiğit, *Memlûkler,* s.15.
[73] Ayaz, *Memlûkler,* s.26
[74] Düzenli, *Memlükler Döneminde İktidar Ulema İlişkisi,* s.42, 43.

sonuçlanmış ve bundan sonra Moğolların ilerleyişi durmuştur. Ayrıca bu savaş Moğolların mağlubiyetle tanıştıkları ilk meydan savaşı olma özelliği taşımaktadır.[75]

Bahrî Memlûkler dönemi Moğollar ve Suriye bölgesinde bulunan Haçlı devletçiklerine karşı mücadeleyle ön plana çıkmıştır. Sultan Baybars'ın Moğolları, Antep, Birecik, Harran, Halep ve Elbistan civarlarında birçok kez ağır yenilgiye uğratması Abaka Han'ı (664-681/1265-1282) barış istemeye mecbur bırakmıştır. Haçlılara karşı önemli başarılar elde eden Baybars, Antakya Haçlı Kontluğuna (492-667/1098-1268) son vermekle beraber Doğu Akdeniz bölgesinde bulunan irili ufaklı Haçlı bölgelerini ele geçirmiştir. Kıbrıs'a sefer düzenlemiş, Suriye bölgesindeki Bâtıni hareketlerini bastırmış, Adana, Sis ve Tarsus bölgelerine seferler yaparak Klikya Ermeni Krallığını (595-777/1198-1375), Moğollarla yaptıkları ittifaktan dolayı cezalandırmıştır.[76] Sultan Muhammed b. Kalavun (699-709/1299-1309) zamanına gelindiğinde bu dönem, Memlûklerle, İlhanlılar (654-754/1256-1353) arasında mücadelelerle geçmiş, Memlûkler 702/1302 veya 1303 yılında meydana gelen Şekhab savaşında İlhanlıları kesin bir mağlubiyete uğratarak iki taraf arsındaki savaşları sona erdirmişlerdir.[77]

Gazan Han'ın (695-704/1295-1304) İlhanlı başkumandı Kutluşah (ö. 707/1307) komutasında Suriye'ye gönderdiği ordu Memlûklerin önemli emir ve komutanlarından olan Laçin er-Rûmî (ö. 702/1302), Baybars el-Mansûrî (ö. 725/1325) ve Baybars el-Çâşnîgîr (709-710/1309-1310) komutasındaki ordu tarafından oldukça ağır bir şekilde yenilgiye uğratılmıştır. İlhanlı ordusunda bulunan her on askerden dokuzunun imha edildiği belirtilen savaştan sonra İlhanlılar, tek başlarına Memlûklere karşı başarılı olamayacaklarını kesin olarak anlamışlardır. Aynîcâlût Savaşıyla ilerleyişi durdurulan Moğolların, Şekhab Savaşıyla bir nevi geri çekilmeleri başlamıştır. Mercüseffer civarında Şekhab Köyünde meydana gelen savaş Memlûk-İlhanlı ilişkileri bakımından bir dönüm noktası olarak görülmüştür.[78] Ebû Saîd Bahadır Han'ın (717-736/1317-1335) İlhanlıların başına geçmesiyle birlikte iki devlet arasında ilişkiler düzelmiş Memlûklerle İlhanlılar, uzun süren bir barış dönemine girmişlerdir.[79]

---

[75] Fatih Yahya Ayaz, "Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303)'' *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 15 (2007) s.2.
[76] Kâzım Yaşar Kopraman, "Baybars I'', *DİA,* V (1992), s.221, 223.
[77] Ayaz, *Memlûkler,* s.40, 41.
[78] Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayaz, "Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası'', s.12-25.
[79] Ayaz, *Memlûkler,* s.42.

Memlûkler; Moğollara, Haçlılara ve Klikya Ermeni Krallığı'na karşı mücadelelere devam etmişlerdir. Haçlıların elinde bulunan son şehir olan Akka fethedilmiş, Malatya, Ermenilerden alınmış, Adana bölgelerine seferler düzenlenmiştir. 762/1360 yılında Çukurova bölgesinin bir kısmı ele geçirilirken 777/1375 yılında ise Kilikya Ermeni Krallığı'nın başkenti Sis'e (Kozan) girilerek bu devlete son verilmiştir. 784/1382 yılına gelindiğinde yaşanan taht mücadeleleri sonucu Sultan olan el-Melikü'z-Zâhir Seyfüddîn Berkuk (birinci tahta çıkış 784-792/1382-1389, ikinci tahta çıkış 793-802/1390-1399) dönemiyle Bahrî Memlûkler devri kapanmış ve Burcî Memlûkler (784-923/1382-1517) devri başlamıştır.[80]

Burcî Memlûkler devri, Sultan el-Melikü'l-Mansûr Seyfüddîn Kalavun'unun (678-689/1279-1290) Kafkas bölgesinden getirdiği Çerkes kökenli memlûklerin zamanla sayılarının artması ve iç siyasette güçlenerek Berkuk'un tahtı ele geçirmesiyle başlar. Sultan Kalavun'un bu memlûkleri Kal'atülcebel'in burçlarına yerleştirmesine binaen bunlara Burcî Memlûkler (el-Memâlîkü'l-Burciyye) denilmiş,[81] bu dönemde genellikle Çerkes asıllı sultanlar hüküm sürmüştür.[82]

Burcî Memlûkler dönemi çoğunlukla iç istikrarı sağlamakla uğraşılan bir dönem olsa da aynı zamanda dış siyaset ve askeri alanlarda başarıların elde edildiği zamanlar da olmuştur. Zira bu dönemde bazı sultanlar önemli siyasî ve askeri hamleleriyle dikkat çekmişlerdir.[83] Burcî Memlûkler döneminde, dışarda ilk olarak Timur (772-808/1370-1405) tehlikesiyle karşı karşıya gelinmiştir. Buna karşılık Sultan Berkuk'un çeşitli diplomatik ve askeri hamleler gerçekleştirmesiyle birlikte, Timur'un farklı hedeflere yönelmiş olması bu tehlikenin atlatılmasını sağlamıştır. Sultan Nâsır Ferec (802-815/1399-1412) dönemine gelindiğinde 1400-1401 yıllarında Timur, Malatya, Halep ve Dımaşk'ı istila etti. Memlûklerin karşılık verecekleri esnada Timur Dımaşk'tan çekildi. Yine bu dönemlerde Suriye'de kendini sultan ilan eden emirlerin isyanları görüldü.

Memlûk Devletinin büyük sultanlarından Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî (815-825/1412-1421) tahta geçtikten sonra ilk iş olarak merkezde otoriteyi sağladıktan sonra Suriye bölgesine seferler düzenleyerek emirlerin isyanlarını bastırıp bölgede hâkimiyetini sağladı. Dulkadıroğullarından (738-929/1337-1522) Antep ve Darende'yi geri aldı. Karamanoğulları (654-879/1256-1474) ve Ramazanoğulları (753-1017/1352-1608)

[80] Ayaz, *Memlûkler,* s.41-49.
[81] Kâzım Yaşar Kopraman, "Burciyye'', *DİA,* VI (1992), s.419, 420.
[82] Ayaz, *Memlûkler,* s.53.
[83] Düzenli, *Memlükler Dönemi İktidar Ulemâ İlişkisi,* s.44.

üzerlerine ordular sevk ederek Adana, Tarsus, Kayseri ve Niğde'yi ele geçirdi. Şeyh el-Mahmûdî, Osmanlılarla (700-1341/1300-1922) iyi ilişkiler kurdu, Kıbrıs kralı ile korsanlara karşı onları engellemesi hususunda anlaşma sağladı. İstikrar dönemi olan el-Melikü'l-Eşref Seyfüddîn Barsbay (826-842/1422-1438) zamanına gelince korsan yuvasına dönen Kıbrıs'a üç sefer düzenlendi ve burası fethedildi. Dulkadıroğulları tekrar Memlûklere tâbi hale getirildi. 847-848/1443-1444 yılarında Rodos'a seferler düzenlendi.

Bahrî Memlûklerin en uzun sure tahtta kalan sultanı Ebü'n-Nasr Seyfüddîn Kayıtbay ez-Zâhirî (873-902/1468-1496) zamanında Karamanoğulları ve Dulkadıroğulları üzerindeki hâkimiyet mücadelesi nedeniyle Osmanlılarla gerginlikler fiili mücadeleye dönüşmeye başladı. Cem Sultan'ın (ö. 900/1495) Memlûklere sığınması ise iki devleti savaşa sürükleyen esas faktör olarak görülmektedir. 890/1485 yılında Osmanlılar, Gülek, Tarsus ve Adana'yı ele geçirmiş, Memlûkler ise bir yıl sonra yaptıkları seferle bu şehirleri tekrar hâkimiyetleri altına almayı başarmışlardır. Çukurova üzerinde süren bu mücadele 897/1491 yılında diplomatik ilişkiler yoluyla çözülerek barış anlaşmasıyla son bulmuştur. Bahri Memlûklerin en büyük ve en güçlü hükümdarlarından sayılan Kayıtbay'ın ölümüyle devlet istikrarsızlık dönemine girmiştir.

İç karışıklıkların yoğun olduğu dönemlerde sultan olan Kansu Gavrî (907-922/1501-1516) bir süreliğine içerde sükûneti sağladıktan sonra o sıralar İspanyollar ve Portekizlerle uğraşmak durumda kalmıştır. Portekizliler, Kızıldeniz, Basra ve Hint denizinde faaliyetler yürüterek Memlûk devleti aleyhine faaliyetler gerçekleştiriyorlardı. Bu faaliyetler Memlûkleri ticari açıdan etkilediği gibi hem de Mekke ve Medine tehlike altına girmekteydi. Sultan Kansu Gavrî bir ordu kurarak Hindistan'a gönderdi. Bu ordu Portekizlilere karşı önemli bir başarı sağladıysa da kalıcı olmadı ve bir yıl sonra Memlûk ordusu ağır bir yenilgi alarak imha oldu. İktisadi olarak zor durumda olan Memlûkler son gelişmelerle ağır bir ekonomik dar boğaza girmişler, çareyi de gümrük vergilerine yapılan zamda aramışlardır. Bunun üzerine Hintli ve Avrupalı tüccarların Ümit burnuna yönelmesiyle Memlûk ülkesinde iktisadi durum daha da kötüleşmiş, bazı mallar bulunmaz hale gelmiş ve halk yoksullaşmıştır. Durum bu iken Osmanlılarla Yavuz Sultan Selim (918-926/1512-1520) zamanında ilişkiler tekrar kötüleşti. Bu durumun sebepleri arsında Yavuz'un Safevîlere (907-1149/1501-1736) karşı Memlûklere ittifak çağrısı yapması ve Kansu Gavrî'nin bu ittifak çağrısını savaşın sonunu bekleyip cevapsız bırakması gösterilir. Karşılıklı elçilerin gelip gitmesi ve mektuplardaki üslup gerginliği daha da tırmandırmış ve sıcak çatışmalar başlamıştır.

Memlûk devletini yıkılışa götüren savaş olan Mercidâbık, 922/1516 yılında Sultan Kansu Gavrî'nin ağır yenilgisiyle sonuçlanmış, birçok emirle birlikte Kansu Gavrî de bu savaşta hayatını kaybetmiştir. Memlûk devleti bu savaşla fiilen yıkılırken Kahire'de Sultan ilan edilen Kansu Gavrî'nin yiyeni Tomanbay (922-923/1516-1517) ve adamları direnme kararı almışlardır. Yavuz, Tomanbay'a kendine itaat etmesi durumunda onu Mısır'da naip olarak bırakacağını bildirmişti ancak devlet adamları ve ümera bunu reddettiler. Bunun üzerine Mısır'a yürüyen Osmanlı ordusu 923/1517 yılında Ridâniye savaşıyla Memlûk ordusuna son darbeyi vurarak Memlûk devletini tarih sahnesinden silmiştir.[84]

b. Memlûkler Dönemi Kültürel Hayat

Memlûkler döneminde Kahire ve Dımaşk İslam beldelerinin en büyük iki ilim merkeziydi. Gerek doğuda Moğolların oluşturduğu tehlike gerekse Endülüs gibi diğer İslam ülkelerinde meydana gelen olumsuzluklar neticesinde istikrarıyla ön plana çıkan Kahire'ye pek çok ilim adamının gelmesi burayı dönemin en önemli ilim ve kültür merkezine dönüştürmüştür. Sultanların destek ve himayeleriyle pek çok ilim merkezi açılmış, burada güzide ilim insanları yetişmiştir.[85]

Memlûk Devletinde başta medreseler olmak üzere camiler, medreseler, hangâhlar, ribatlar, zâviyeler ve hastaneler birer eğitim kurumu olarak görev yapmaktaydılar. Kaynakların verdiği bilgilere göre sadece Kahire ve Dımaşk'ta 150'den fazla medrese bulunmaktadır. Kütüphaneleri de bulunan söz konusu medreselerde, dinî ilimlerin yanında tıp ilminin de öğretilmekte olduğu bilinmektedir.[86] Camiler önceki İslam devletleri döneminde olduğu gibi Memlûkler döneminde de birer eğitim kurumu olmaya devam etmişler ve bünyelerinde kütüphaneleri barındırmışlardır.[87] Memlûklerde camilerde dinî eğitimin yanında felsefe, tarih ve tıp gibi ilimlerin de okutulduğu bilinmektedir.[88] Hangâh, ribat ve zâviyeler, müritlerin yaşadıkları yer olmakla beraber tasavvuf ve diğer dinî ilimlerin öğretildiği birer eğitim kurumları olarak görev yaptmışlardır. Bazı ribatlarda kadın şeyhlerin bulunduğu buralarda fıkıh derslerinin okutulduğu rivayet edilmektedir.[89]

---

[84] Ayaz, *Memlûkler,* 53-72.
[85] Yiğit, *Memlûkler,* s.243, 244.
[86] Yiğit, *Memlûkler,* s.245, 246.
[87] Yiğit, *Memlûkler,* s.249.
[88] Yasemin Kaçar, *Bahrî Memlûkler Devletinin Eğitim Sistemi ve Medreseler (1250 – 1382) (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi),* Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2006, s.32.
[89] Yiğit, *Memlûkler,* s.250.

Hastaneler ise içerisinde tıp külliyelerinin bulunduğu ve tıp ilminin okutulduğu eğitim kurumları olarak geçmektedir. Bu hastanelerde tedavi bölümleri bulunmakla beraber tıp ilmi de öğretilmiş, buradan mezun olan öğrencilere hekimlik icazeti verilmiştir. Ayrıca bu hastanelerin bünyesinde tıbbi aletler ve tıp ilmine dair kitapları barındıran büyük kütüphaneleri bulunmaktaydı.[90]

Memlûkler döneminde hem âlimlerin hem de eserlerinin sayısı oldukça artmıştır. İslam tarihi hakkında meşhur ansiklopedileri yazan âlimler bu dönemde yetişmiştir.[91] Ansiklopedik ve genel tarihi kaynaklar kaleme alan meşhur âlimlerden Makrîzî, İbnü'l-Cezerî (ö. 739/1338), Zehebî (ö. 748/1348), İbn Kesîr (ö. 774/1373), İbn Haldûn (ö. 808/1406), İbn Hacer el Askalânî (ö. 852/1449), Aynî (ö. 855/1451) ve Süyûtî gibi (ö. 911/1505) önemli âlimleri sayabiliriz. Yine bu âlimlerden bir kısmı tabakat (önemli şahısların biyografisi) ve coğrafya, hıtat türünde önemli eserler kaleme almışlardır.[92]

Memlûkler zamanı Mısır'da en güzel sanat eserlerinin ve mimari yapıların ortaya çıktığı dönemdir. Mimari eserlerde harcanmak üzere günlük olarak bütçeden pay ayıran sultanlar olmuştur. Mimari eserleri özel tekniklerle süslemişler, ahşap oymacılığı, kakmacılık ve cam eşya sanatlarını ileri bir seviyede işlemişlerdir.

Bu dönemde Orta Asya Türk sanat üslûbu Nil havzasına girmiş, Abbasîler ve Fâtımîler dönemi sanatıyla harmanlanarak Memlûk sanat anlayışı ortaya çıkmıştır. İslam mimari tarihinin altın devri olarak görüldüğü bu dönemde cami, medrese, hastane, han ve hamam gibi yapılarda eski Türk motiflerine yer verilmiş, sedef işlemeler, mukarnaslar, sülüs denilen yazı sitili, mermer işçiliği, mimari yapılarda ustaca kullanılmıştır.[93] Aynı şekilde cami, medrese ve türbelerde Batı Türkistan tarzı olan miğfer kubbe üslûbu kullanılması Orta Asya Türk sanatının bölgeye taşınmış olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.[94]

Memlûk toplumu ülke idaresinde söz sahibi olan askeri sınıf ve halk tabakasından oluşmakla beraber devlet tam anlamıyla askeri bir ikta devletiydi. Bu askeri sınıfın savaşçılık kabiliyetini kaybetmemeleri için halkla karışmalarına izin verilmez, halktan ayrı ve ayrıcalıklı bir tabaka olarak yaşarlardı. Siyasî, idarî ve iktisadî hâkimiyet onların elinde bulunurken, dinî, adlî ve divanî görevler halktan kişilere verilmekteydi.

---

[90] Yiğit, *Memlûkler,* s.250.
[91] Yiğit, *Memlûkler,* s.251: Ayaz, *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler.*
[92] Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayaz, *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler.*
[93] Yiğit, *Memlûkler,* s.367, 368.
[94] Yiğit, *Memlûkler,* s.372.

Memlûklerde toplum şu şekilde sınıflandırılmıştır.

1. Erbâbu'd-devle: Devlet erkânı (sultan, emirler, asker)
2. Tüccar ve fukahâ sınıfından zenginler
3. Orta halli tüccarlar ve çarşı-pazar esnafı ve ücretliler
4. Çiftçiler
5. Bedevîler ve köylüler
6. Sanatkârlar
7. İhtiyaç sahipleri, miskinler

Âlimler ve tasavvuf şeyhleri toplumla yönetici sınıf arasında bağlantı unsuru olarak görev alırken toplumun şekillenmesinde önemli roller oynarlardı. Nüfusun çoğunluğunu çiftçiler, küçük esnaf, küçük sanatkârlar ve bedevîler oluşturmaktaydı. Toplumda gayrimüslim unsurlar olarak Hristiyanlar ve Yahudiler bulunur, Memlûk devleti, onların kendi içlerinden seçtiği bir nâzırı tayin ederek gayrimüslim unsurları idare ederdi.

Memlûk devletinde ve toplumunda hicrî yılbaşı, aşure, Mevlit Kandili, ramazan ve Kurban Bayramı gibi dinî günlerin yanı sıra, cülûs, düğün ve sünnet merasimleri oldukça ilgi gören etkinliklerdendi.[95]

[95] Yiğit, *Memlûkler,* s.379-394.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEDRESE KÜTÜPHANELERİ

İslam'ın ilk yıllarında medreseler bulunmaz, Hz. Peygamber ve sahâbelerin döneminde medreselere dair bilgiye ulaşılmamıştır. İslam tarihinde ilk medreseler IV/X. yüzyıldan sonra görülmeye başlamıştır. İlk İslam medresesi Nişabur bölgesinde inşa edilen Beyhakiye medresesidir. Sebük Tegin b. Kara Beckem'nin (367-387/977-997) ve kardeşinin de burada bir medrese inşa ettikleri bilinir.

Ancak ilk medreselerden en meşhuru, Bağdat'ta inşa edilen Nizâmiyye medresesidir. Çünkü Sultan Melikşah'ın (465-485/1072-1092) veziri, Nizâmülmülk tarafından inşa edilen medresede ilk kez burada ders veren fakihlere düzenli maaşlar bağlanmıştır.[96] Fakihlere bağlanan düzenli maaş bu medresede, sistemli bir eğitimin olduğunu gösterirmekle birlikte Makrîzî'nin, Nizâmiye medresesini, en meşhur medrese olarak ifade etmesinde etkili olduğu düşünülebilir.

Selçukluların doğu bölgelerinde medrese kurmaya büyük önem verdiği, Sultan Alparslan'ın (457-465/1064-1072) herhangi bir memlekette ilimde derinleşmiş bir âlim gördüğünde, ona bir medrese inşa ettirdiği, vakıflar tahsis ettiği ve orada kütüphane kurdurduğu ifade edilmiştir.[97]

Mısır'da ise düzenli maaşla ders tayin edilen medreseler Fâtımîler döneminde Azîz-billâh Nizâr b. el-Muizz'in (365-386/975-996) halife olduğu sıralarda görülür.[98] Sonra Hâkim-biemrillâh Ebû Alî el-Mansûr b. Azîz (386-411/996-1021), Kahire'de Dâr'ül-İlim'i inşa ettirmiştir.[99] İslam dünyasında dârülilimlerin en ünlüsü olarak bilinen bu kurumda zengin kitap koleksiyonuna sahip bir kütüphane bulunmaktadır.[100]

Nûreddîn Mahmud Zengî b. Aksungur (541-570/1146-1174), medrese yaptırmakta oldukça gayretli olmuş, Şam'ın idaresini ele geçirdiğinde, başka beldelerden âlimleri ülkesine davet etmiş, onlara medreseler inşa ederek düzenli maaş bağlamıştır. Onun zamanında Şam, ilimle uğraşanların merkezi konumuna gelmiştir.[101] Hicrî 6. yüzyılda'da (12.yy) Şam bölgesinde, tıp, eczacılık, göz hastalıkları, alanlarında

---

[96] Takıyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Meva'iz ve'l i'tibar bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, (nşr. Dârü'l-Kütüb'l-İlmiyye), I-IV, Beyrut 1998, V, 199.
[97] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 66.
[98] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 199.
[99] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 200.
[100] İsmail Erünsal, "Dârülilim'', *DİA,* VII (1993), s.539, 541.
[101] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 67.

medreselerin bulunduğu aktarılmış, yine bazı medreselerde ise mühendis ve inşaat ustalarının yetiştirildiği belirtilmiştir.[102]

Eyyûbîler dönemde ilk medreseler de Selâhaddîn Eyyûbî (567-590/1171-1193) zamanında inşa edilmeye başlandı. Eyyûbîler'den sonra yönetimi devralan Türk kökenli sultanlar (Memlûk Devleti Dönemi) da aynı geleneği devam ettirerek Mısır'da medreseler yaptırmaya devam etmişlerdir.[103] Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî (ö. 821/1418) bu medreselerle ilgili olarak, "Sonra Türk Devleti (Memlûkler) geldi ve bu yapılanları aştı, yenilerini eklediler." ifadesini kullanmıştır.[104] Memlûklerde medreseler, yükseköğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü yapılar olmakla beraber aynı zamanda ilmin nabzının attığı merkezler olarak nitelendirilmiştir. Memlûkler aynı zamanda bu medreselerle, Şiî Bâtınî inanışların etkisini kırmak, onun yerine Ehl-i sünnet anlayışını hâkim kılmak istemişlerdir.[105]

Biz çalışmamızın bu kısmında, Memlûk hâkimiyet sahasında bulunan, Memlûkler dönemine intikal eden ve Memlûkler döneminde inşa edilen medreseleri inceleyerek bu kurum bünyesindeki kütüphaneleri tespit etmeye çalıştık.

1.1. Fâdileye Medresesi

Eyyûbîlerin Mısır'a hâkimiyetleri döneminde, Kadı Fâdıl Abdürrahim Ali el-Bisânî (ö. 596/1200), tarafından Kahire'de 580/1185'te inşa edilen medresede, büyük okuma salonun bulunduğundan bahsedilirken buraya birçok ilimden zengin koleksiyona sahip kitapların vakfedildiği, bu kitapların sayısının ise yüz bin cilt olduğu ifade edilmiştir. Ancak bu koleksiyonun 694/1295 yılında Ketboğa el-Mansûrî (694696/1294-1296) döneminde Mısır'da çıkan kıtlıktan etkilenen öğrencilerin her bir kitap cildini bir ekmek karşılığında satması sonucu ekseriyetinin yok olduğu ifade edilmektedir. Büyük çoğunluğu bu şekilde yok olan kitapların bir kısmı da ödünç verme sonucu dağılmıştır.

Kitap toplamaya ve yazmaya büyük tutkusuyla bilinen Kadı el-Fâdıl'ın, her ilimden kitaplar edindiği, her bölgeden kitaplar getirttiği, yanında sürekli çalışan müstensih ve mücellitlerinin bulunduğu ifade edilirken, vefatından yirmi yıl önce kitaplarının sayısının yüz yirmi dört bin cilt olduğu bildirilmiştir.

---

[102] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 69.
[103] Makrîzî, *Hıtat,* IV, 200.
[104] Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ fî Sınâ'atî'l-İnşâ',* (nşr. Dârü'l-Kütüb'l-İlmiyye) I-XIV, Beyrut 1987, III, 415.
[105] Düzenli, "Memlükler Döneminde Medreseler", 447, 448.

Makrîzî, ayrıca bu medresede Hz. Osman'ın el yazması olarak kabul edilen büyük bir Mushaf'ın olduğundan bahseder. Kadı el Fâdıl'ın, bu Mushaf'ı otuz bin dinardan fazla ödeyerek satın aldığı, onu özel bir bölümde muhafaza ettiği bilinir.[106] Kadı el-Fâdıl'ın soyundan gelen Abdurrahman b. Ali b. Abdürrahim adında önemli bir müellifin, 694/1295 yılında burada kütüphane görevlisi (hâzinü'l-kütüb) olarak görev yaptığı belirtilmektedir.[107]

Eyyûbîler döneminde inşa edilen medresenin, Memlûkler döneminde de faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmakla beraber, zengin koleksiyona sahip kitaplarının mevcudiyeti de bize burada önemli bir kütüphanenin varlığını göstermektedir.

1.2. Sâhibiyye el- Behâiyye Medresesi

Vezir Sâhib Bahâuddîn Ali b. Hanna (ö. 676/1278) tarafından 654/1257 yılında inşa edilen bu medrese, Kahire'de dönemin en parlak mahallelerinden Zukak Kanadil'de bulunmaktaydı.

İbn Hanna, 603-1207 yılında Mısır'da doğmuş, divan yazıcılığı ve benzeri çeşitli önemli makamlarda görev almıştır. Devlet işlerinde gösterdiği gayret ve başarılarından dolayı hızlıca yükselmiş sonunda, Sultan el-Melik ez-Zâhir Rükneddin Baybars tarafından vezirlik makamına getirilmiştir. Vezirliği esnasında yaptığı; Kahire ve Mısır'da arazileri ölçtürmesi, servet sahibi kimselerin mallarına el koydurması ve gayrimüslimlerin vergilerini iki katına çıkartması gibi uygulamaları dikkat çekmiştir.

Medresenin yönetimi Sâhib Bahâuddîn'in soyundan gelenler tarafından nesiller boyunca devam ettirilmiş, onun neslinden gelenlerin sonuncusu, Makrîzî'nin döneminde yaşamış 813/1410 yılında vefat eden er-Reis Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Sâhib Bahâuddîn'dir. Onun vefatının ardından önemini yitiren medresenin kıymetli kütüphanesi bulunmaktaydı. Şemseddîn bu kitapları korumak için kendi mülkiyetine geçirmiş, onları başka bir yere taşımayı planlamıştı, ancak ömrü buna yetmedi ve kitaplar halkın elinde dağıldı.

Makrîzî medrese için; "bir zamanlar dünyanın en büyük ve Mısır'ın en görkemli medreselerindendi, öğrenciler burada ders almak için birbirileriyle yarışırlardı, şimdi ise yakında yerinin bile bilinmez hale geleceği kesindir", ifadesini kullanmıştır. Melikü'l-

[106] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 204, 205, 206.
[107] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye*, s.281.

Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî (ö. 824/1421) döneminde bu medrese, tamamen yıkılmıştır.[108]

1.3. Sâhibiyye Medresesi

Eyyûbîler döneminde Sâhib Safiyyüddîn b. Ali b. Şükr (ö. 599/1203) tarafından Kahire'de Sâhib Çarşısı bölgesinde inşa edilen bu medrese, Mâlikî mezhebine tahsis edilmiş olup burada nahiv derslerinin okutulduğu bilinmektedir. Medresenin bânisi olan Safiyyüdin, mâlikî mezhebinde fıkıh alanında uzmanlaşmış, bu alanda kitap telifi yapmış ve daha sonra vezirlik makamına kadar yükselmiştir.

İbn Zübeyir olarak bilinen, Kadı Âlimüddin İbrahim b. Abdüllatif tarafından 758/1357 yılında tamir edilen medresenin, bir kütüphaneye sahip olduğu ifade edilir. Kadı Âlimüddin'nin medreseye bir minber eklettiği ve burada cuma namazlarının kılınmaya başlandığı daha önce ise medresede cuma namazının kılınmadığı ifade edilir. Makrîzî'nin yaşadığı dönemde bu medresenin mülkiyetinin halen kurucusunun soyundan gelenlerde olduğu bildirilmiştir.[109]

1.4. Zâhiriyye Medresesi (Baybars Bundukdârî)

Sultan Zâhir Baybars el-Bundukdârî'nin yaptırdığı bu medresenin inşaatına 660/1262 yılında başlanmış iki yıl süren çalışma sonucunda 662/1264'te tamamlanmıştır.[110] Yûnînî (ö. 726/1326), medresenin inşaatı tamamlandıktan sonra oraya bir kütüphane vakfedildiğinden bahsetmektedir.[111]

Makrîzî'de geçen ibareye göre; medresenin yanına bir mektep inşa edilmiş, burada Müslüman yetim çocuklara ücretsiz olarak Kur'an-ı Kerim öğretilmiştir. Medresenin idaresinin bazen şafîlerde bazen de hanefîlerde olduğu Zâhir ailesi mensuplarının da medreseye sahip çıktıkları aktarılır. Müellif, medrese için biraz eskimiş olsa da Kahire'nin en önemli ve en görkemli medreselerinden sayıldığını ifade ederken burada her ilim dalından temel eserleri kapsayan bir kütüphane bulunduğundan bahseder.[112]

---

[108] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 211-213.
[109] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 213.
[110] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 224, 225.
[111] Kutbiddîn Ebü'l-Feth Mûsâ b. Muhammed el-Yûnînî, *Zeylü'l-Mir'âti'z-Zamân,* (nşr. Dârü'l-Kütübü'l-İslami) I-IV, Kahire 1992, II, 230.
[112] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 226: Takıyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed el-Makrîzî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk,* (nşr. Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye), I-VIII, Beyrut 1997, II, 4.

Kendisi de zengin bir kütüphaneye sahip olan Moğultay b. Kılıç'ın (ö. 762/1361) medresede hocalık yaptığı bilinmektedir.[113] Ayrıca Moğultay, kütüphanede okuduğu bir kitabı zikretmiştir. İki kattan oluştuğu anlaşılan kütüphanede, vefat tarihi 877/1472 yılı olarak verilen Muhammed b. Muhammed el-Cemâl adında bir zatın görevli olarak çalıştığı da verilen bilgiler içerisindedir.[114] Aynı şekilde, Celâleddîn es-Süyûtî bu medreseyi ez-Zâhiriyyetü'l-Kadîme (eski zâhiriyye), başlığı altında vererek buraya bir kütüphane vakfedildiğinden bahseder.[115]

1.5. Mansûriyye Medresesi

Medresede dört mezhebe göre fıkıh, tefsir ve hadis dersleri okutulmakla beraber tıp dersi de verilmekteydi.[116] Makrîzî de külliye şeklinde, Büyük Mansûriye Bimaristanının içinde tasvir ettiği yapı için, el-Melikü'l-Mansûr Kalavun el-Elfî es-Sâlihî (ö. 689/1290) tarafından inşa edildiğinden ve içerisinde dört fıkıh mezhebine göre dersler okutulduğundan bahsetmiş, ayrıca tıp eğitimi için de medresede bir yer tahsis edildiğini zikretmiştir. Aynı zamanda bu yapı için müellif, onun hükümdarlara ait en büyük ve en saygın yapılar içerisinde olduğunu dile getirerek Sultan Kalavun'un, oğlunun ve torununun kabirlerinin de burada bulunduğu hakkında bilgiler vermiştir.

Müellif, medresenin bakım ve koruma işlerinin kendi zamanında da devam ettiğini, herkesin buraya giremediğini dile getirirken, orada çeşitli ilim dallarına dair kıymetli kitaplardan oluşan bir kütüphaneden bahsetmektedir. Sultan Kalavun ve daha başka şahıslar tarafından medresenin kütüphanesine vakfedilen kitaplar zamanla insanların elinde dağılmıştır.[117]

1.6. Nâsıriyye Medresesi

Yapının inşasını Ketboğa el-Mansûrî (ö. 702/1302) başlatarak temel seviyesine getirmiştir. Medrese, Mansûriye Kubbesinin yakınlarında yer almakla beraber bulunduğu yerin daha önce bir hamam olduğundan bahsedilmiştir. Sonra bir sebepten Sultan Ketboğa buranın inşaatını tamamlayamamış, yarım kalan inşaatı Sultan Muhammed b. Kalavun tamamlamıştır.

---

[113] Yaşar Kandemir, "Moğultay b. Kılıç'', *DİA,* XXX (2020), s.229.
[114] Yusuf el-Iş, *Devr'ül- Kütüb'ül –Arabiyye*, s.283.
[115] Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Süyûtî, *Hüsn'l-Muhâdara fî Târîhî Mısr ve'l Kâhire,* (nşr. Dârü'l-Fikri'l-Arabiyye), I-II, Kahire 1998, II, 231.
[116] Süyûtî, Hüsn'l-Muhâdara, II, 231.
[117] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 226, 227.

Döneminde Kahire'nin en görkemli binalarından kabul edilen müessesinin kapısı, insan elinin değdiği en muhteşem eser olarak görülür. Direkleri, kaideleri ve tüm bölümleri yek pare bir şekilde işlenmiş beyaz bir mermerden oluşan kapının, 690/1291 yılında Halîl b. Kalavun'un (689-693/1290-1293) Akkâ'yı fethi sırasında bir kilisede bulunduğu, buradan Mısır'a nakledildiği ifade edilmektedir.

Kıymetli kitaplardan oluşan kütüphanesinin bulunduğu aktarılan medreseye, oldukça önemli vakıflar tahsis edilmiş olup bunlardan bir kısmı, Makrîzî'nin döneminde faal bulunmaktaydı. Yine medreseye tayin edilen müderrislere maaş bağlandığı, burada beş vakit namaz kıldırması için bir imam görevlendirildiği belirtilirken Makrîzî, 703/1303 yılında inşaatı tamamlanan medrese için kendi döneminde hala ayakta olduğundan bahsederek Kahire'nin en görkemli medreselerinden biri olmaya devam ettiğini ifade etmiştir.[118]

Philipp Speiser, medresedeki kütüphanenin ana eyvanla Kalavun türbesi arasında bulunduğu ihtimalinden bahsederek, yapının 1985 ila 1987 arasında yapılan restorasyon çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuştur.[119]

1.7. Hicâziyye Medresesi

Medrese Kahire'de Bâbü'l-îd meydanında, Hicâziye Sarayının yakınında bulunmakla beraber, söz konusu yapının yeri daha önceleri sarayın bir kapısı olarak geçmektedir. Bu kapının Zümrüt Kapısı olarak bilindiği aktarılmaktadır.

Medreseyi 761/1360 yılında Sultan Muhammed b. Kalavun'un kızı, Celîle Kübra Tatar el-Hicâziye Hanım yaptırmıştır. Kendisi Emîr Bektemir el-Hicâziyle evliydi. Bu yüzden medrese bu isimle anılmıştır. Önemli hocaların ders verdiği bu medreseye bir kütüphaneyle beraber, yetim Müslüman çocuklar için temel düzeyde parasız eğitim veren okul yaptırmıştır. Sonraları medrese, cezalandırılmak istenen kişilerin tutuklu olarak kaldıkları ve bu tutuklulara nezaret edenlerin ikamet ettikleri bir mekâna dönüştüğü belirtilmektedir. Bu durumun medresenin itibarının ve öneminin azalmasına neden olduğu söylenmektedir. Buna rağmen medresenin, bir miktar önemini yitirmiş olsa da görkemini korumaya devam ettiği belirtilmiştir.[120]

---

[118] Makrîzî, *Hıtat,* IV, 229, 230.
[119] Philipp Speiser, "The Sultan en-Nâsır Muhammad Madrasah in Cairo: Restoration And Archaeological İnvestigation'', *Mamlûk Stadies Review,* XII/2 (2008), s.200, 201.
[120] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 230, 231.

1.8. Taybarsiyye Medresesi

Ezher Camii yanında Kahire'de inşa edilen medrese, özel mermer işçiliği ve tavan süslemeleriyle dikkat çekmiştir. Alâeddin Taybars Hazindârî (ö. 719/1320) tarafından 709/1309 yılında yaptırılan müessesenin mermer işçiliğinin daha sonra bir örneğinin yapılamadığı Makrîzî tarafından vurgulanarak bu işçiliğin muazzamlığına dikkat çekilmiştir. Medresenin yapımına çok miktarda harcama yapıldığından bahsedilerek cuma günü serilmek üzere mihrap desenleriyle süslenmiş özel halılarının varlığına işaret edilmiş ve yakınında hayvanların su içmesi için yapılan sebil hakkında bilgi verilmiştir.

Alâeddin Taybars'ın cami ve hankah gibi önemli imar faaliyetlerinin de bulunduğu, ancak bunların harap olup gittiği aktarılırken, söz konusu medresenin ayakta kalmaya devam ettiği müellif tarafından belirtilmektedir. Ayrıca medresede bir kütüphane olduğundan bahsedilirken orada görevli birinin mevcudiyeti dile getirilmektedir.[121]

Burada kütüphanede görevli olan şahıs için Arapça imam ibaresi kullanılmış, "orada düzenli görev yapan imam bulunur" şeklinde yazılmıştır. İmam kelimesini kullanması görevlinin kütüphane için değil de medrese için olduğu şeklinde yorumlanabilir. Çünkü Memlûklerde kütüphane görevlisi için genellikle hâzinü'l-kütüb ibaresi kullanılır. Ancak imam kelimesinin tekil ibare olarak kullanılması görevlinin kütüphane için olduğu varsayımını akla getirebilir. Çünkü müellif diğer medreselerden bahsederken bir ya da birkaç fıkhî mezhebe ait din görevlileri şeklinde ibareler kullanılmıştır.

1.9. Mengütemiriyye Medresesi

Kahire'nin Bahâeddin mahallesinde yer alan medresede, Mâlikî ve Hanefî fıkhında eğitim yapılmaktaydı. Kütüphaneye sahip olduğu belirtilen yapının inşaatı, Emir Seyfeddîn Mengütemir (ö. 698) tarafından 698/1299 yılında tamamlanmış, Şam topraklarında bir vakıf bu medreseye tahsis edilmiştir. Makrîzî, kendi zamanında bu yapının Hanefî kadılarının elinde bulunduğunu ve durumunun biraz kötüleşmiş olsa da güzelliğini hala korumakta olduğunu ifade etmektedir.[122]

---

[121] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 231, 232.
[122] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 238.

1.10. Melikiyye Medresesi

Emirü'l-Hac Seyfeddîn el-Melikü'l-Cevkendâr Kahire'de evinin yakınlarına yaptırdığı medreseye birkaç da vakıf tahsis etmiştir. Kasru'ş-Şûk meydanında yer alan müessesede değerli bir kütüphanenin mevcudiyetinden bahsedilir. Söz konusu medrese, Makrîzî'nin döneminde meşhur medreseler arasında zikredilmektedir.[123]

1.11. Sâbıkıyye Medresesi

Fâtımî halifelerinin sarayının içerisinde yer aldığı belirtilen medrese, tavâşî emiri Sâbıkaddîn Miskâl el-Ânûkî (ö. 776/1375) tarafından inşa edilmiş olup, içerisinde bir kütüphane ve yetimler için inşa edilen derslik bulunmaktadır. Ayrıca Sâbıkaddîn'in kendi eviyle medrese arasında bir su sebili (çeşme) inşa ettirdiği bilinmektedir.[124] Dîvânü'l-İnşâ görevinde bulunduğu belirtilen Muhammed b. Said b. Yusuf b. Nâsıraddîn b. Bedr (ö. 863/1459), babasından sonra Sâbıkıyye medresesinin kütüphanesinde hâzinü'l-kütüb olarak görev yapmıştır.[125]

1.12. Ümmü's-Sultan Medresesi

Dönemin itibarlı medreselerinden sayılan Ümmü's-Sultan medresesi, Melik Eşref Şaban b. Hüseyin'nin (765778/1363-1376) annesi Celile Kübra Berke (ö. 774/1373), tarafından 771/1370 yılında Kal'atü'l-Cebel'in yakınında inşa edilmiş olup medrese içerisinde bir su sebilinden bahsedilmektedir.[126] Söz konusu medresede önemli Mushaf ve telif eserlerle dolu bir kütüphane olduğu bildirilirken, Mushaflardan günümüze ulaşanların, Mısır'da Dârü'l-Kütüb'te muhafaza edildiği bilinmektedir.[127] Ayrıca Kahire'de meskûn bulunan bu medresede, Muhammed b. Abdullah es-Semnûdî adında bir zâtın, kütüphane görevlisi olarak çalıştığı belirtilmektedir.[128]

1.13. Mahmûdiyye Medresesi

Emir Cemâleddin Mahmûd b. Ali (ö. 799/1397), tarafından 797/1395 yılında yapılan medresede içinde her ilimden kitapların bulunduğu kütüphaneden bahsedilirken, bu kütüphanenin Şam ve Mısır diyarında benzerinin bulunmadığı aktarılmıştır. Yine

---

[123] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 246.
[124] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 248.
[125] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* IX, 64.
[126] Makrîzî, *Hıtat,* IV, 258.
[127] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.98.
[128] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.131.

buradaki kitapların dışarıya çıkartılmasına izin verilmediği ve ancak içeride kullanılmasına müsaade edildiği belirtilmiştir. Makrîzî, bu kütüphanenin kendi döneminde hala mevcut olduğundan bahsederek medresenin de en güzel medreselerden biri olduğunu vurgulamıştır.[129]

İbni Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), burada bulunan kütüphanenin yöneticiliğini üstlenmiş, bu esnada değerli 4000 kitabın fihristlerini hazırlamıştır. Kayıp olan bazı kitapları istinsah ederken bazılarının yerine de kendi kitaplarından vakfetmiştir.[130]

Celâleddîn es-Süyûtî, eserlerini yazarken bu kütüphaneden yararlanmış ve kendisi bu kütüphaneden ödünç kitap verilmesiyle ilgili *el-Bezlü'l-Mechûd fi Hizâneti Mahmûd* adlı eserini kaleme almıştır.[131] Süyûtî'nin, Mahmûdiyye Kütüphanesinden yararlandığı ve İbni Hacer tarafından 4000 kitap için hazırlanan fihristi gördüğünden bahsedilmektedir. Onun, ayrıca kütüphanenin vakfiyesinde yazan kuralı ihlal ederek buradan kitap çıkardığı söylenmektedir. Öyle ki Süyûtî'nin bu ihlali meşru göstermek için yukarıda adı geçen *Bezlü'l-Mechûd'u* kaleme aldığı ifade edilmiştir.[132]

Sehâvî, medrese kütüphanesinde, hadis ve fıkıh âlimi Mürî en-Nevevî'ye (ö. 676/1277) ve Muhammed el-Erdebilî'ye ait, müelliflerin kendi el yazmaları olan nüshaların bulunduğundan bahsetmiştir.[133] Ayrıca Sehâvî, Süyûtî için; onun Mahmûdiyye Kütüphanesi ve başka yerlerden eski eserleri alıp bunlar üzerinde basit değişiklikler yaparak kendi eseriymiş gibi yayımladığı iddiasında bulunur.[134]

Kütüphanede görev yapan et-Tâğî olarak bilinen hâzinü'l-kütüp Osman Fahreddin el-Bekrî'nin (ö. 828/1425), kütüphanenin kurucusu Mahmûd el-Üstâdâr'ın görevlendirdiği Sirâcüddîn adında bir şahsın, kütüphane kurallarını ihlal etmesi üzerine, onun yerine bu göreve geldiği söylenir. Ayrıca medrese kütüphanesinde bulunan kitapların Kahire'de mevcut en kıymetli kitaplar arasında olduğu ifade edilmektedir.

Tâğî, kütüphane görevlisiyken kararlı ve disiplinli bir şekilde çalışmış gerek sıradan kimseler gerekse devletin ileri gelenlerinden gelen, ödünç verme tekliflerini reddederek kütüphane vakfiyesinin kurallarını ihlal ettirmemiştir. Ancak kendisine yapılan bir suçlama sonrasında kitaplar sayılarak bir kısmının eksik olduğu ortaya çıkmış, görevden alınan Tâğî, bu kitapların değeri olan 400 dinarı ödemek durumunda kalmıştır.

---

[129] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 251.
[130] M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî'', *DİA,* XIX (1999), s. 515.
[131] Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s.374.
[132] Halit Özkan, "Süyûtî'', *DİA,* XXXVIII (2010), s.190.
[133] Yusuf el-Iş, *Devr'ül- Kütüb'ül –Arabiyye*, s.285.
[134] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, IV, 61.

Onun aslında görevini son derece titiz yaptığı bilinmektedir. Ödünç verme konusunda etkili kişilerin dahi isteklerine boyun eğmediği için ona karşı hile ve baskılar yapılmış, bunun sonucunda kütüphanede bazı yönetim sorunları ortaya çıkmıştır. Kitapların bu nedenle kaybolduğu düşünülmektedir.[135]

Emir Cemâleddin Mahmûd, kütüphanesinde zengin kitap koleksiyonu bulunan Burhâneddin İbni Cemâa'nın (ö. 790/1388) vefatından sonra onun kitaplarını satın alarak Mahmûdiye kütüphanesine vakfetmiştir. İbni Cemâa'nın koleksiyonu içinde müellifinin el yazması olan nüshalar da bulunmaktaydı. İbni Neccâr el-Bağdâdî'ye (ö. 643/1245) ait *Zeylü alâ Târihî Bağdâd* ve Nevevî'ye ait *Kitabü'l-Hikem* bu nüshalar içerisindendedir.

Mısır'da Millî Kütüphanede, söz konusu medresenin kütüphanesinde bulunan el yazması nüshalardan günümüze intikal eden iki eser zikredilmektedir. Bunlar; Ahmed b. Abdülvehab en-Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb* ve İbni Miskeveyh'in (ö. 421/1030) *Tecâribü'l-Ümem* adlı eserleridir. Ayrıca kütüphane vakfiyesinde, Cemâleddin Mahmûd'un; kitapları, ilim talebeleri için bağışladığı ve kütüphaneyi de ilmin öğrenilmesi için hizmete sunduğu ifade edilmektedir.[136]

1.14. Beşiriyye Medresesi

Beşiriyye medresenin yerinde önceden bir cami bulunmaktayken tavâşî emiri Sadeddîn Beşîr el-Camedâr en-Nâsırî, bu camiyi yıktırıp yerine 761/1360 yılında söz konusu medreseyi inşa ettirdi. Zarif bir yapıda olan medresede bir de kütüphane bulunmaktaydı.[137]

1.15. Olcay Medresesi

Kal'atü'l-Cebel'e yakın konumda bulunan medresenin yeri eskiden mezarlıktı. 768/1367 yılında el-Emirü'l-Kebir Seyfeddîn Olcay b. Abdullah el-Yusufî (ö. 775/1374), tarafından inşa edilen ve devrin önemli, saygın medreselerinden sayılan müessesede bir kütüphane olduğu zikredilmiştir.[138]

1.16. Eşref Şa'bân Medresesi

---

[135] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* V, 128.
[136] Yusuf el-Iş, *Devr'ül- Kütüb'ül-Arabiyye,* s.286, 287.
[137] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 257.
[138] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 257.

Medrese, Melikü'l-Eşref Şa'bân b. Hüseyin b. Muhammed b. Kalâvûn (1363-1376) tarafından inşa edilmiş olup oraya bir de kitap koleksiyonu vakfedilmiştir. 810/1408 yılına gelindiğinde Emir Cemâleddîn el- Üstâdâr medreseye el koymuş, yerine kendi adıyla anılan medreseyi inşa etmiştir.[139] Sultan el-Melikü'l-Eşref Şa'bân, ilim ehlini sevmesinin yanı sıra, Kahire ve Haremeyn'de (Mekke ve Medine) yaptırdığı muhtelif eserler ve bu eserlere tahsis ettiği vakıflarıyla bilinir.[140]

1.17. Emir Cemâleddîn el-Üstâdâr Medresesi

Emir Cemâleddîn el-Üstâdâr (ö. 812/1410), tarafından 810/1408 yılında temeli atılan medresenin yerinde daha önce vakıf çarşısı bulunmaktaydı. Emir Cemâleddîn bu çarşıyı alıp yıktırmış yerine 811/1409 yılında inşaatını tamamladığı medreseyi yaptırmıştır. Medrese için malzeme topladığı belirtilen Cemâleddîn, Melik Eşref Şaban b. Hüseyin dönemine ait medreseden mermer, ahşap ve taş gibi yapı malzemeleri getirtmiştir.

Medresede, Kur'an-ı Kerim, hadis, fıkıh ve diğer ilimlere ait kitapların bulunduğu ve Cemâleddîn el-Üstâdâr'ın bu kitapları Melik Sâlih Mansûr Hacı b. Eşref'ten değerinin on katı altında bir fiyata -altı yüz dinara- satın alarak evine götürdüğü rivayet edilir. Medresede mevcut kitapların önemli hat yazılarıyla yazıldığı hakkında bilgi verilirken ciltlerinin kaliteli ve atlas kılıflarının olduğundan bahsedilir. Yine medresede, aynı değere sahip on yük (muhtemelen deve yükü) kitabın daha yer aldığı ve bu kitapları Melik Eşref'in vakfettiğine dair üzerlerinde vakfiye kitabeleri bulunduğu belirtilmektedir. Söz konusu medrese hakkında verilen bilgiler dâhilinde ders veren müderrislere aylık 300 dirhem ödeme yapıldığı da belirtilmiştir.[141]

Buraya kadar verilen bilgilerde bu medreseye ait bir kütüphaneye dair bilgiler bulunmaz ancak medresede bulunan kıymete değer kitaplardan bahsedilmesi, kitapların ciltlerinden kılıflarına kadar ayrıntılı malumatlar içeren bilgilerin verilmesi burada kütüphane olduğuna dair kanıt sayılabilir. Ayrıca buradaki kitapların durumu hakkında verilen bilgiler, medresede kitaba verilen kıymeti göstemesi açısından önemlidir.

Sultan el-Melikü'n-Nâsır Ferec b. Berkûk'un (802-808/1399-1405) (808-8015/1405-1412), bir nedenle Emir Cemâleddîn'i 812/1410 yılında tutuklatıp öldürdüğü aktarılırken ondan sonra medresenin bir süre mahkemelik durumlarından

---

[139] Saatî, el-Vakıf ve *Bünyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye,* s.88.
[140] İsmail Yiğit, "el-Melikü'l-Eşref Şa'bân'', *DİA,* XXIX (2004), s.67.
[141] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 261.

bahsedilmektedir.[142] Medreseyle ilgili verilen bilgilerin devamında ise Sultan Ferec'in bu medreseden Cemâledddin'in ismini kaldırıp kendi ismini yazdırdığına değinilmiştir. Sultan, medresede bulunan kitapları incelemiş sonra üzerlerine kendi vakfiyesi olduğuna dair kitabe yazdırnıştır. Sultan Ferec'in, bu kitapların bir kısmını medresede bırakarak büyük bir bölümünü Kal'atü'l-Cebel'e naklettiği ifade edilmiştir.[143]

Yukarıdaki ifadelerdenden anlıyoruz ki burada önemli sayıda kitap bulunmaktadır, bu da bize söz konusu medresede kütüphane olduğu fikrini vermektedir.

1.18. Zâhiriyye Medresesi (Berkuk)

Türkçeye verdiği değer ve bu dile yaptığı hizmetlerle bilinen Sultan Berkuk el-Melikü'z-Zâhir Seyfüddîn, aynı zaman da önemli birçok eseri de Türkçeye tercüme ettirmiştir. Sultan, pek çok ilmi müesseselere para tahsis ettiği gibi kendisi de inşa çalışmaları yaptırmıştır.[144] Onun 788/1386 yılında yaptırdığı Zâhiriye Medresesi, Memlûklerin Çerkes (Burcî) dönemine ait ilk medrese olma özelliğine sahiptir. Burada bulunan kütüphanede Sultan Berkuk'a ait bazı Kur'an nüshalarının bulunduğu ve bu nüshaların günümüze ulaştığı, hâlihazırda İskenderiye Belediyesi Kütüphanesinde muhafaza edilmeye devam edildiği bilinmektedir.[145]

1.19. Sargatmışiyye Medresesi

Emir Sargatmış Seyfeddîn en-Nâsırî (ö. 759/1358) tarafından Tolunuoğlu Cami civarlarında inşa edilen medrese 757/1356 yılında tamamlanmış hem Memlûklerde hem de Osmanlılarda önemli bir eğitim merkezi olarak görev yapmıştır. Medresede mevcut kütüphanede çeşitli ilim dallarına ait kitapların bulunduğu ve istinsah faaliyetlerinin yürütüldüğü bilinmektedir. Tarih, lügat ve biyografi alanında telifleriyle ünlü Zebidî'nin (ö. 1205/1791), *Tâcu'l-'Arûs* eserini yazarken bu kütüphaneden yararlandığı bilinmektedir.[146]

---

[142] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 262.
[143] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 263.
[144] Şehabeddin Tekindağ, "Berkuk'', *DİA,* V (1992), s.511
[145] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.91.
[146] Semanur Diniz ve Ahmet Düzenli, "Memlûkler Döneminde Bir İlim Merkezi: Sargatmışiyye Medresesi,*'' Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 23/2 (2023), s.180-182.

Emir Sargatmış'ın vakfiyesinde burada bir kütüphane olduğu belirtilmiştir.[147] Kütüphanede mevcut kitaplardan Emir Sargatmış'a ait Mushaf dâhil olmak üzere günümüze intikal edenleri Mısır'da Dârü'l-Kütüb'te halen muhafaza edilmektedir.[148]

Sehâvî, babasının tıp ilminde uzmanlaştığı bildirilen Ubeydullah b. Avd el-Celâl b. et-Tâc'ın (ö. 807/1405), bazı önemli eserlere haşiyeler yazarak bunları medreseye bağışladığından bahsetmektedir.[149] Ayrıca Sargatmışiyye kütüphanesinde görevli Hudur b. Şumaf (ö. 895/1490) adında bir âlimden övgüyle bahsedilirken, o öldükten sonra yerini Berhanî Kerkî'nin devraldığı bildirilmiştir.[150]

1.20. Avkalaniyye Medresesi

Muhammed b. el-Hüseyin el-Avkalanî (ö. 762/1361) tarafından inşa edilen medreseye, bânisi tarafından oldukça kıymetli ve çok sayıda kitap vakfedilmiştir.[151] Kendisi de şiir ve nesir yazımında usta olan el-Avkalanî, Dîvân-ı İnşâ'da pek çok berat, resmi yazı ve ferman kaleme almış, ayrıca Sultan el-Melikü'l Kâmil Seyfüddîn Şa'ban'nın (746-747/1345-1346) resmi yazı işleri görevinde bulunmuştur.[152]

Avkalanî Medresesine yapılan çok sayıda kitap bağışı müessesede hatırı sayılır bir kütüphane olduğuna işaret etmektedir.

1.21. Aynal (İnal) Medresesi

Emirü'l-Kebîr Seyfeddîn Aynal (İnal) Yûsufî'nin (ö. 794/1392) tavsiyesiyle inşasına başlanılan medresenin yapımı bir yıl sürmüş 795/1393 yılında yapı tamamlanmıştır. Emir Aynal, vefat ettiğinde medresenin inşaatı devam ettiği için emirin naaşı önce başka bir yere defnedilmiş ardından medrese tamamlanınca buraya taşınmıştır.[153]

Günümüzde arkeolojik sit alanı olarak tescil edilen medresenin vakfiyesinde burada bir kütüphane olduğu bildirilmektedir.[154]

1.22. Abdülğani Medresesi

---

[147] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s. 94.
[148] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye*, s. 88.
[149] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* V, 105.
[150] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* III, 160.
[151] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.133.
[152] Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalanî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Samine* (nşr. Dâiretü'l-Meârifü'l-Osmaniyye) I-VI, Haydarabad 1972, II, 184.
[153] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 261.
[154] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.95.

Emir Abdülğani Fahri'nin 821/1418 yılında inşa ettirdiği medresenin vakfiyesinde; kitap ve diğer şeyler için ayrılmış iki kütüphaneden bahsettiği bilinmektedir.[155] İbn Dokmak'a ait *el-İntisâr Livâsitati Ukdi'l-Emsâr* kitabının bir nüshasının burada bulunduğu söylenmektedir. Söz konusu nüshanın üzerinde Fahreddin Abdülğani'nin onu kendi adıyla anılan Fahriyye medresesine bağışladığını ifade eden kitabeden bahsedilmektedir.[156]

1.23. Osmaniyye Medresesi

Melikü'l-Eşref Ebü'l-Mehâsin Yusuf Osmanî tarafından İskenderiye'de inşa edilen medresede, çok rağbet gören, eşine az rastlanan ve kıymetli kitaplardan oluşan bir kütüphane bulunmaktaydı. Ayrıca Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) *Nihâyetü'l-Ereb fî Marifeti Kabaili'l-Arab* adlı kitabını buraya hediye ettiği bilinmektedir.[157]

1.24. Eşrefiyye Medresesi (Barsbay)

Sultan Melikü'l-Eşref Barsbay tarafından 826/1426 yılında Kahire'de inşa edilen medresede, muhtelif ilimlerden birçok kitabı ve önemli Kur'an Mushaflarını barındıran bir kütüphane oluşturulmuştur. Burada bulunan bazı Mushaflar günümüzde Mısır'da Dârü'l-İlim'de muhafaza edilmektedir. İbrahim b. Ali b. Ahmed, Muhammed b. Ömer el-Kerekî ve Ahmed b. Abdurrahman Yusuf el-Ensârî gibi âlimlerin bu kütüphanede görev yaptığı söylenir.[158]

Söz konusu kütüphanede çalıştığı belirtilen âlimlerden bir diğeri ise Ali b. İsmail Ebü'l-Fütûh b. el-Kutb (ö. 856/1453) olarak geçerken, onun; hadis, fıkıh ve usûl gibi dinî ilimlerin yanı sıra cebir, hesap ve nahiv gibi beşerî ilimlerde dersler aldığı belirtilmiş, devrin önemli bir âliminden Öklid'i okuduna değinilmiştir.[159] Yine bu kütüphanede görev yapan âlimlerden Muhammed b. Aydoğdu b. el-Yusuf'un (ö. 844/1441), dinî ve beşerî ilimlerde ilerlediğinden bahsedilirken, farklı olarak onun binicilik, okçuluk, topuz kullanma, yakın döğüş teknikleri gibi savaş sanatlarında ve satranç oyununda usta olduğuna dikkat çekilmiştir.[160]

---

[155] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.96.
[156] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.127.
[157] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s.288.
[158] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.92.
[159] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* V, 144, 145.
[160] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* VII, 139.

Söz konusu medrese, mimari olarak şehirdeki pek çok medreseye benzemesiyle beraber "T" şeklinde (cruciform) bir plan üzerine inşa edilmiştir. Medresede bulunan dört eyvanın her birinde dört mezeb fıkhına göre günlük planlı eğitim yapıldığı, Mekke yönünde bulunan ve içerisinde mihrabın bulunduğu en büyük eyvanın ise Sultan Barsbay'ın ve diğer Memlûklerin mezhebi olan Hanefîlere tahsis edildiği belirtilmektedir.[161] Medresenin birkaç kattan oluştuğu, ayrıca içerisinde çeşme, mekteb ve sultan ailesinin defnedildiği türbenin yer aldığı da aktarılan bilgiler dâhilindedir.[162]

1.25. Antebî Medresesi

Medrese, Mahmud b. Ahmed b. Musa el-Antebî (ö. 855/1452) tarafından Kahire'de el-Ezher Camisinin yakınında inşa edilmiş olup, el-Antebî buraya kitaplarını bağışlamıştır.[163]

1.26. Emir Yeşbek Mehdi ed-Devâdâr Medresesi

Kitaplara olan ilgisinden bahsedilen Emir Yeşbek Mehdi (ö. 885/1481) tarafından inşa edilen medresede, günümüze ulaşan kitaplarının bulunduğu bir kütüphaneden bahsedilir. Mısır'da muhafaza edilen kitaplardan birinin Türkçe olarak adı *Hz. Peygamber'in Soy Ağacı ve Mısır Hükümdarları* olarak geçmektedir.[164]

1.27. Kayıtbay Medresesi

Saltanatı süresince Memlûk ülkesinin birçok yerlerine eserler yaptıran Sultan Melikü'l-Eşref Kayıtbay, kendi adıyla anılan, Kahire'de doğu çölünde inşa ettirdiği medreseye bir kütüphane yaptırmıştır. Buna ek olarak Sultan Kayıtbay, 880/1476 yılında Kebeş'te yaptırdığı medreseye, bir kısmı günümüze ulaşan, içinde birçok kitap ve Mushaf'ı barındıran bir kütüphane kurmuştur.

Bugün Mısır'da, Dârü'l-Kütüb ve Ezher Kütüphanesinde korunan nüshaların üzerinde medreseye ait olduğunu gösteren ve medrese dışına çıkarılmaması gerektiğini belirten vakfiyeleri bulunmaktadır.[165]

1.28. Gavrî Medresesi

---

[161] Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali,* s.62.
[162] Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali,* s.63.
[163] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye,* s.89.
[164] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.96.
[165] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.92, 93.

Kütüphanesinde pek çok telif, kaynak ve Kur'an nüshası bulunduran medrese, Sultan Kansu Gavrî tarafından 909/1504 yılında, Kahire'de inşa ettirilmiştir. Kütüphanedeki eserlerden çoğu günümüze ulaşmakla beraber, Sultan Kansu Gavrî'ye ait Mushaf da bunların içindedir.[166]

Medresenin inşaatını ilk olarak su işlerinden sorumlu bir tavaşi başlatmış daha sonra Kansu Gavrî'nin saltanatı ele geçirmesiyle, Sultan bu tavaşiyi yakalatmış ve mallarına el koydurmuştur.

Sultan, yarım kalan inşaatı devralmış, etrafındaki çarşıları satın alarak medreseye dâhil etmiştir. Çok fazla harcamalar yapılarak inşa edilen medresede, kıymetli telifler, kaynak eserler ve Mushaflardan oluşan bir kütüphanenin bulunduğu aktarılmıştır. Medrese kütüphanesinin vesikasında kitapları muhafaza etmek için buraya ahşaptan büyük dolaplar yapıldığı ve kitapların ilim öğrencileri için bağışlandığı yazılmıştır. Nil kıyılarında bir mekânda bulunduğu ifade edilen Peygamberimize ait kutsal emanetlerin ve daha önce Bektemuriyye Hangah'ında bulunan altın suyu ile yazılmış kıymetli Mushafların medreseye nakledildiği belirtilerek bu Mushafları vakfedenin bin dinara satın aldığı ifade edilmiştir.[167]

1.29. Seyfi Baybars Medresesi

Memlûk Devletinin ömrünün sonlarına denk gelen tarih olan 921/1515 yılında es-Seyfi Baybars b. Abdullah b. Abdülkerim b. Ömer el-Eşref Kansu el-Gavrî tarafından yapılan medresede, muhtelif ilimlerden oluşan kitaplarla dolu kütüphaneden bahsedilmiştir.[168]

1.30. Nûriyyetü'l-Kübra Medresesi

Nûreddin Mahmud b. Zengî b. Aksungur tarafından, 563/1168 yılında inşa edilen medrese Dımaşk'ta, bir zamanlar Emevî Halifelerinden, Muâviye b. Ebu Sûfyan ve Hişâm b. Abdülmelik b. Mervân'nın evlerinin bulunduğu konumdadır. Nûreddin Zengî, önemli imar çalışmaları yapmış; ülkesini, hastaneler, camiler, hangahlar, köprüler ve yollarla donatmış, yaptırdığı müesseselere ilmin yayılması için kitaplar vakfetmiştir.[169]

---

[166] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.93.
[167] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.122, 123.
[168] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.97.
[169] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* I, 466, 467.

Memlûkler döneminde söz konusu medresenin kütüphanesinde hâzinü'l-kütüp olarak görev yapan Muhammed b. Ali el-Mısrî et-Türkmânî'nin (ö. 801/1399) adı geçmektedir.[170] Buna ek olarak; 828/1425 yılında vefat etmiş ve medresede görev yapmış bir âlimden bahsedilirken, Türkçeyi iyi bildiği, Memlûk Sultanı, el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî (ö. 824/1421) ile dostluklarının bulunduğu bildirilmektedir.[171]

1.31. Bedrâiyye Medresesi

Medrese, Necmeddîn Ebu Muhammed Abdullah b. Ebi'l-Vefa Osman el-Bedrâi tarafından (ö. 655/1258) Dımaşk'ta inşa edilmiştir. Necmeddîn el-Bedrai, elçilik görevleri üstlenmiş, Nizamiye medreseleri olmak üzere; Halep, Mısır ve Dımaşk'ta medreselerde dersler vermiştir. Nuaymî'nin aktardığına göre, inşa ettirdiği medreseye vakıflar tahsis etmiş, orada bir kütüphane oluşturmuştur.[172]

el-Bedrâi, Abdülkerim b. Muhammed er-Râfî'nin, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Vecîz* için yazdığı *eş-Şerhu'l-kebîr'in* (Fethu'l-azîz) muhtasarı olan *er-Ravdatü't-tâlibîn ve umdetü'l-muttakîn* adlı eseri medreseye vakfetmiştir.

Cemâleddin Muhammed b. Ali b. Salih el-Mısrî'nin (ö. 701/1301) kütüphane görevlisi (hâzini'l-kütüb) olarak görev yapması, medrese hakkındaki önemli bilgiler arasındadır.[173]

1.32. Adiliyyetü'l-Kübra Medresesi

Nuaymî'nin, "el-Medresetü'l-Âdiliyyetü'l-Kübra" başlığı altında verdiği medreseyi, Dımaşk'ta ilk olarak Nûreddîn Mahmud Zengî, inşaya başlamış ancak vefatı sebebiyle inşaat yarım kalmıştır. Ondan sonra Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Muazzam (615-625/1218-1227) medresenin inşasını tamamlamıştır.

Nuaymî, kendi zamanına kadar eğitim faaliyetlerinin devam ettiği medrese için tahsis edilmiş vakıfları zikrederken, ed-Dâris'i burada telif ettiğini bildirmiş, bu medresenin hiç harap olmaması ve kendisinin de buradan hiç uzak kalmaması konusunda duada bulunmuştur. Ayrıca Müellif, İmam Kutbeddîn Nişaburî'nin, (ö. 678/1279) ölümüne kadar söz konusu medresede kaldığını belirterek, onun kitaplarını ilim

---

[170] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* VIII, 169.
[171] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* I, 480.
[172] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* I, 154, 155: Takıyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr,* (nşr. Dârü'l-Ğarbi'l-İslami), I-VIII, Beyrut 2006, IV, 72.
[173] Yusuf el-Iş, *Devr'ül- Kütüb'ül –Arabiyye,* s.237: Makrîzî, *el-Mukaffa,* VI, 150.

talebelerine bağışladığından bahsetmiştir. Medresenin inşaatının tamamlanmasından sonra ise Kutbeddîn'in kitaplarının buraya nakledildiği ifade edilmektedir.[174]

İbni Hallikan'ın (ö. 681/1282) Kutbeddîn Nişaburî'nin kitaplarını söz konusu medresenin kütüphanesinde gördüğü de rivayet edilmektedir.[175]

Zamanının müçtehidi olarak tabir edilen, Şeyhul İslam Ebü'l-Abbâs İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328), Dımaşk'ta hapsedildiği sırada mezarların ziyaret edilmesi konusunda yazdığı olumsuz eleştirileri, ceza almasına sebep olmuş, hapiste kitap yazması yasaklanmıştır.[176] Ayrıca yanında bulunan 60 cilt kitap, 14 tomar defter, (müsvedde) kalem ve mürekkebine el konulmuş, bunlar Âdiliyyetü'l-Kübra'nın kütüphanesine nakledilmiştir.[177]

Ona uygulanan ceza İbn Temiyye'yi o kadar üzmüştür ki; bunu atlatamamış ve üzüntüsünden hapishanede vefat etmiştir.[178] İbn Teymiyye'nin hapis hayatı yaşadığında yanında bulunan kitap sayısı, onun kitaba olan düşkünlüğünü gösterirken, dönemin hapishanelerinde dahi yazın hayatının canlılığına dikkat çekmesi bakımından önemlidir.

Söz konusu medrese, 1919 yılında Arap Bilim Akademisi olarak yenilenmiş, kurumun başına Muhammed b. Abdürrezzâk Kürd Ali (ö. 1953) getirilmiştir. Muhammed Kürd Ali, kendi hazırladığı Bilim Akademisi 1925 yılı raporunda medrese için şu ifadeleri kullanmıştır: "Günümüzde önemli tarihi eser olan el-Âdiliyye, Orta Çağda Şam'ın ve İslam'ın gururuydu, Ebû Şâme el-Makdîsî, *Kitabü'r-ravdateyn fî ahbaru'd-devleteyn* adlı eserini burada kaleme aldı. İbni Hallikân (ö. 681/1282), meşhur tarihini burada yazdı. İbni Haldûn burada konakladı ve şimdi tarih tekerrür etti, burası yeniden ilim merkezi olarak hizmet veren bir müessese olmaya devam edecektir."[179] Arap Bilim Akademisinin adı sonradan, Arap Dil Akademisine dönüşmüştür.[180]

1.33. Umariyyetü'l-Şeyhiyye Medresesi

Ebû Umar Muhammed b. Ahmed el-Hanbelî (ö. 607/1211) tarafından Dımaşk'ta inşası yapılan medresede, Hz. Ali'nin Mushafı dâhil olmak üzere, önemli şahıslara ait nüshaların bulunduğu kütüphaneden bahsedilir.[181] Nuaymî, medresenin durumunu

---

[174] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* I, 271, 273.
[175] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye,* s.80.
[176] Ferhat Koca, "İbn Teymiyye Takıyüddin'', *DİA,* XX (1999), s.391.
[177] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.157.
[178] Koca, "İbn Teymiyye Takıyüddin'', s.391.
[179] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 83.
[180] Yusuf el-Iş, *Devr'ül- Kütüb'ül –Arabiyye,* s.235.
[181] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye,* s.81.

ayrıntılı şekilde aktarırken, kendi zamanında, medresenin hayır hasenat işlerinin azalmış olsa da hala devam ettiğini belirtir.[182]

Eşine az rastlanan kütüphaneye sahip medreseden, Necid'ten gelen bir grup, beş deve yüküyle tabir edilen, çok sayıda kitabı çalmış, geriye kalanlar ise Osmanlı'nın Suriye valisi Mithat Paşa (ö. 1884) tarafından Zâhiriyye Medresesi Kütüphanesine nakledilmiştir.

Kütüphaneye vakfedilen kitaplar içinde, Selehaddin Eyyûbî'ye hediye edilen, *el-Erbain fî menâkıb ümmühâtü'l-mü'minin* olmak üzere, *Mahdü'l-hülas fî menâkıb Sa'd b. Ebî Vakkâs* ve *Şifâ fî hukûki'l-Mustafa* gibi günümüze ulaşan önemli birçok telif eser bulunmaktadır.[183]

1.34. Revâhiyye Medresesi

Zamanın büyük tüccarlarından, Ebü'l-Kâsım Hibbetullah b. Revâha (ö. 623/1226) tarafından inşa edilen medreseye, kıymetli kitaplardan oluşan bir kütüphane oluşturulmuştur. Medresenin batı tarafına düştüğü aktarılan kütüphaneye Burhâneddin Süveydî (ö. 656/1258) tarafından kitap bağışlanmıştır.[184]

Nuaymî, medrese hakkında bilgi verirken burada görev yapan devrin önemli âlimlerinden Şemseddin el-Gazvî'nin (ö. 799/1397), fıkıh alnında önemli sayıda ve kıymetli eserler telif ettiğini ancak bunların çoğunun, Timur'un (ö. 807/1405) istilasında yanarak yok olduğunu bildirmiştir.[185]

1.35. Şibliyyetü'l-Berâniyye Medresesi

Kâfûr b. Abdullah el-Husêmî tarafından (ö. 623/1226) inşa ettirilen medreseye bir kütüphane oluşturulmuş ve buraya birçok kitap nakledilmiştir. Yusuf el-Iş, kütüphanedeki kitaplardan Ebu Nuaym el-Isfahânî'ye (ö. 430/1038) ait, *Hilyetü'l-Evliyâ* adlı eserin Zâhiriyye kütüphanesinde olduğunu belirtmektedir. Medreseye ait kütüphanenin vakfiyesinde, el-Husêmî tarafından, söz konusu kitabın tüm Müslümanların istifadesine sunulduğunu ve Cebelü Kâsiyûn'da konumlandırıldığını belirten vakfiye kitabesi bulunmaktadır.[186]

---

[182] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 87.
[183] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.164.
[184] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s.236.
[185] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* I, 206.
[186] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s.236.

Nuaymî, medresede görev yapan âlimlerden bahsederken, ilk âlimden başlayıp beşinci âlime geldiğinde Moğolların, Şam'ı istilasına kadar böyle devam etti şeklinde bilgi vermiştir.[187] 833/1430 yılı olayları hakkında bilgi aktarırken, medresede görev yapan, bu yılda vefat eden bir âlimin daha önce Timur istilasında boynuna zincir vurulduğunu ve eziyet gördüğünü bildirmektedir.[188]

Müellif, 711/1312 yılında medresenin yakınında vefat eden reisü'l-etıbbâ (başhekim), Bedreddîn Muhammed b. Tarhan el-Ensârî hakkında bilgi vererek, onun hadis ve tıp ilminde derin bilgi sahibi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Ensârî hakkında onun sahabeden Sa'd b. Muâz'ın (ö. 5/627) soyundan geldiğini ifade etmiştir.[189]

1.36. Behnesiyye Medresesi

Medrese, el-Melikü'l-Eşref Muzafereddîn Mûsâ'nın (597-635/1200-1237) veziri, Mecdeddîn Ebu'l-Eşbal tarafından Dımaşk'ta inşa edilmiştir. Dil bilgisi ve güzel şiir yazma konusunda maharetiyle bilinen Vezir Mecdeddîn, Dımaşk'ta öldüğünde yetmiş yaşını geçmiş, kitaplarını da medreseye bağışlamıştı. İbni Hallikan'ın da içinde bulunduğu kıymetli hocaların ders verdiği medresenin, Nuaymî'nin zamanında faaliyetlerine devam ettiği görülür.[190]

Metinde doğrudan kütüphane ifadesi yer almasa da Vezir Mecdeddîn'in, kitaplarını medreseye vakfetmesi burada kütüphane olduğunun muhtemel delilidir.

1.37. Diyâiyyetü'l-Muhammediyye Medresesi

Döneminin büyük hadis âlimlerinden, Diyâeddîn Muhammed el-Makdisî (ö. 643/1246) medreseyi inşa ettirmiş ve kendi yazdığı birçok kitabı medresenin kütüphanesine bağışlamıştır.[191]

Kütüphanede bulunan kitaplar içerisinde şunları sayabiliriz;

- Ebü'l-Hasan Hayseme'nin, (ö. 343/954) *Fadâili'l-Sıddîk,* (Hz. Ebu Bekir'in faziletleri hakkında) *Fadâili'l-Hulefâi'l-Erba*, (Dört Halifenin faziletleri hakkında)

[187] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* I, 409.
[188] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* I, 411.
[189] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* I, 412.
[190] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* I, 162.
[191] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 72.

- Ebu Bekir Muhammed b. Abdullah el-Ucrî'nin, (ö. 360/971) *Ahbaru Ömer b. Abdülaziz*, (Ömer b. Abdülaziz hakkında)
- Abdülgani b. Said b. Mervân el-Ezdî'nin, (ö. 409/1018) *el-Mü'telif ve'l-Muhtelif* (Hadis nakilcilerinin isimleri hakkında)
- İmam Müslim İbnü'l-Haccâc b. Nişaburî'nin, (ö. 261/875) *Ricâl Urve* (Urve b. Zübeyir'den nakil yapanlar hakkında)

İbn Kesir'in, (ö. 774/1373) kütüphane hakkında, 699/1300 yılında Moğollar tarafından yağmalandığını belirttiği söylenmektedir.[192] Ayrıca Sehâvî, burdaki kütüphanede görev yapan Muhammed b. İbrahim el-Makdîsî'yi gördüğünü ifade eder.[193]

1.38. Nâsıriyyetü'l-Cevâniyye Medresesi

Emevî Camisinin kuzeyinde yer alan medresenin inşaatı, el-Melikü'l-Nâsır Yusuf b. Selahaddîn (634-659/1236-1260) tarafından 653/1255 yılında tamamlanmış ve buraya bir de kütüphane oluşturulmuştur. Kütüphanede mevcut kitaplar arasında, Fethüddîn Ebû Muhammed el-Kaysarânî'ye (ö. 701/1301) ait, peygamberimizin sahabesinin isimleriyle ve sözleriyle ilgili kaleme alınmış bir kitabın iki cilt halinde bir nüshasının bulunduğu zikredilmektedir.[194]

Medresede ders veren âlimler içerisinde, kendisi de zengin kütüphaneye sahip olan, İbn Hallikân adıyla bilinen, devrin önemli âlimlerinden meşhur tarihçi Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed'in (ö. 681/1282) adı da geçmektedir.[195]

1.39. Cevziyye Medresesi

Medrese, Bağdat'taki son halife Müsta'sım Billâh'ın (640-656/1242-1258) elçilik hizmetinde bulunmuş olan Muhyiddîn Ebu'l-Ferac Abdurrahman b. el-Cevzî (ö. 656/1258) tarafından Dımaşk'ta inşa edilmiştir.[196]

Müessesenin bünyesinde önemli âlimlerin teliflerini barındıran bir kütüphaneden söz edilmektedir. Bugün Dımaşk'ta ez-Zâhiriyye Kütüphanesinde, söz konusu teliflerden birinin vakfiyesinde; kitabın Cevziye Medresesine ait olduğu, Müslümanların ihtiyaç

---

[192] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.160.
[193] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* VI, 255.
[194] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.166.
[195] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* I, 350: Abdülkerim Özaydın, "İbn Hallikân'', *DİA,* XX (1999), s.18.
[196] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 23.

duyduklarında bundan faydalanabilecekleri, kullandıktan sonra tekrar yerine bırakmaları gerektiği, şeklinde bir kitabe bulunduğu bilinmektedir.[197]

Medresede ders veren hocalar içinde; hadis, nahiv, fıkıh, mantık ve çeşitli ilimlerde âlim olan Kâdılkudât Şerâfeddîn Hasan'dan (ö. 771-1370) bahsedilirken, onun yaklaşık yirmi bin beyit şiir ezberlediği ifade edilmiştir. Yine Ermeni asıllı olduğu ifade edilen, İbrahim b. Muhammed b. Mufric Ebu İshak (ö. 801/1401) adında âlimin, *Fadlu's-Salâtu ala'n-Nebî* ve *el-Melêike* gibi önemli eserler kaleme aldığı, ancak Timur'un Şam'a geldiğinde bu eserlerin çoğunun kaybolduğu ve yandığı aktarılmıştır.[198]

İbnü'l-Cevzî'nin 652/1254 yılında yaptırdığı medresenin, 1909'da şer'i mahkeme olarak hizmet verdiği belirtilerek, 1925'te ise medrese binasının yandığından bahsedilmiştir.[199]

Burada İbnü'l-Cevzî'nin tarih bilimi hakkında bazı görüşlerine yer verilmektedir. O, tarih bilmenin birçok faydalarının olduğunu söylemiş, bunlar içerisinde en önemlisinin; ibret almak ve tarih bilgisinin sağladığı psikolojik rahatlık olduğunu vurgulamıştır. Kişinin, tarihi incelemek suretiyle geçmişte meydana gelen olaylar ve kaderin tecellisi hakkında bilgi edinerek teselli bulduğunu aktarmıştır. Ayrıca İbnü'l-Cevzî, tarihi olayları aktarırken rivayetler hakkında seçici davranılması gerektiğini vurgulamış, halkın yararına olan rivayetlerin seçilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Bunun yanı sıra faydası bulunmayan rivayetler üzerinde çok durulmaması gerektiği görüşünde olduğunu belirtmiştir.[200]

1.40. Sadriyye Medresesi

Medrese, Reis Ebü'l-Feth Es'ad b. Osman b. Vecheddîn (ö. 657/1259), tarafından Dımaşk'ta inşa edilmiş, İbn Kayyim el-Cevziye (ö. 751/1351) dâhil olmak üzere önemli hocalar bu müessesede dersler vermiştir. Ayrıca, İbni Kayyım el-Cevzi, söz konusu medreseye muhtelif eserlerden oluşan ve ilmi açıdan önem arz eden kitaplar vakfetmiştir.[201]

1.41. Tâciyye Medresesi

---

[197] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye*, s.87.
[198] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 34, 35, 37.
[199] Cengiz Kallek, "İbnü'l-Cevzî, Ebû Muhammed'', *DİA,* XX (1999), s. 542.
[200] Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî Ebü'l-Ferec'', *DİA,* XX (1999), s.544.
[201] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 67, 69, 70.

Dönemin âlimlerinden Tâceddîn el-Kindî Ebu'l-Yemen Hasan el-Bağdadi'ye (ö. 613/1217) ithafen adlandırılan medrese, 624/1227 yılında yenilenmiştir. Medresenin anlatıldığı bölümde el-Kindî'nin sayısı 761 cilt olan şahsi kitaplarını, âlimlerin istifadesine sunmak üzere vakfettiği geçmektedir. Söz konusu kitaplar, medreseye bağlı veya Dımaşk'taki civar kütüphanelerde muhafaza edilirken sonrasında, kitapların bir kısmının dağıldığı ve çoğunun ise satıldığı ifade edilmektedir. Kütüphanedeki 761 cilt kitaptan geriye çok azının kaldığından bahsedilmiştir.

Nuaymî, İbn Kesîr'den (ö. 774/1373) rivayetle, medresenin müntesiplerinin (halebîler) şeyhi olan, Şaban b. Ebu Bekir b. Ömer el-İrbilî'den bahsederken 711/1312 yılında 87 yaşında vefat ettiğini belirtmektedir.[202]

749/1348 yılına gelindiğinde kütüphanede mevcut kitapların; tahrip olması ve satılması gibi çeşitli nedenlerle yok olduğu ifade edilmekle beraber çok azının kütüphanede kaldığı bilinir. Yusuf el-Iş, burada bulunan el-Kindî'ye ait 761 cilt kitabın ilim dallarına göre tasnifli listesini vermiştir.[203]

Tablo1

Tâciyye Medresesinde el-Kindî'ye Ait 761 Cilt Kitabın İlim Dallarına Göre Tasnifi

Kur'an Bilimleri	140
Hadis	19
Fıkıh	39
Dil	143
Şiir	122
Nahiv ve Şiir	175
İlmü'l-Evâil (Tıp ve diğer Antik Felsefi İlimler)	123

Medrese hakkında verilen bilgilere baktığımızda, medresenin isim bânisi Tâceddîn el-Kindi'nin 761 cilt kitabının akıbeti belirtilirken söz konusu müessesede mevcut diğer kitaplardan bahsedilmemiş olsa da burada hatırı sayılır bir kütüphanenin varlığını tahmin edebiliriz. Şaban b. Ömer el-İrbilî'den bahseden kısım ise medresenin Memlûkler zamanında belirli bir müddet faaliyetlerine devam ettiğini göstermektedir.

1.42. Şâmiyyetü'l-Berâiyye Medresesi

[202] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* I, 370, 371, 372.
[203] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s.233, 234.

Medresede hicri X. yüzyılda kütüphane olduğuna dair bilgiler olmakla beraber, Halil b. Muhammed b. Ahmed el-Hâzini'l-Makdisi adında bir zaatın medresenin kütüphanesinde çalıştığından bahsedilmektedir.[204]

1.43. Dahvâriyye Medresesi

Mühezzibüddîn Abdurrahim b. Ali b. Hamid ed-Dahvâr (ö. 628/1231) tarafından 621/1224 yılında inşa edilen yapı bir tıp medresesi olarak hizmet vermiştir. Dımaşkte, Emevî Camisinin güneyinde konumlanan medresede, medresenin bânisi ve tıbbın üstadı olarak ifade edilen ed-Dahvâr dersler vermiştir. Babası ve kardeşi göz hekimi olan ed-Dahvâr, tıp alanında önemli eserler kaleme aldığı gibi yüzü aşkın cilt kitabı da istinsah etmiştir.[205] Ayrıca Dahvâr'ın, tıp alnında *Şerhu takdimeti'l-Ma'rife* ve *Mâ yakau fî'l-Edeviyyeti'l-Müfrede mine't-Tashîf* gibi eserleri yazdığı bilinmektedir.[206] Bununla birlikte Mühezzibüddîn ed-Dahvâr', medreseye tıp ilimine ait kitaplardan oluşan bir kütüphane kurmuştur.[207] Başka bir kaynakta, Dahvâr'ın pek çok kitap edindiği, astronomi ilmiyle ilgili aletlere sahip olduğu belirtilerek rasathanesinin ve kütüphanesinin bulunduğundan bahsedilmektedir.[208]

Nuaymî, Memlûkler döneminde medresede görev yapan Alâeddîn Ali b. Ebü'l-Hazm b. Nefîs (ö. 687/1288) hakkında bilgi verirken onun, İbni Sînâ'nın (428/1037), *el-Kânûn Fî't-Tıb* adlı eserine şerh yazdığından bahsetmiştir. Nuaymî, aynı zamanda İbnü'n-Nefîs'in küçük kan dolaşımının mucidi olduğunu ifade etmektedir.[209] Müellif'in söz konusu medreseden bahsettiği kısımda, İbnü'n-Nefîs başta olmak üzere birçok ünlü tıp âliminden bahsedilmektedir.[210]

1.44. Lebbûdiyyetü'l-Necmiyye Medresesi

Necmeddîn Yahya b. Muhammed b. el-Lebbûdî tarafından 664/1266 yılında tıp medresesi olarak inşa edilen müesseseden bahsedilirken, ayrıca Nuaymî'nin oğlu olan Muhyiddîn Yahya'dan nakille, 949/1543 senesinde yapılan yenileme ve tadilat

---

[204] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye*, s.90.
[205] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 100, 101.
[206] Kasım Kırbıyık, "dahvâr'', *DİA,* VIII (1993), s.419.
[207] Mahmut Dündar, "Eyyûbîler Dönemi Dımaşk Medreseleri'', *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/1 (2018), s.143.
[208] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 188.
[209] İsa Yavuz, *Memlukler Döneminde Tıp (1250 – 1517)*, (Yüksek Lisans Tezi) Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çorum 2022, s.89.
[210] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 103, 104.

işlemlerine dair bilgiler aktarılmıştır. el-Lebbûdî zamanın önde gelen tıp âlimlerinden sayılmakla beraber pek çok önemli eserler de telif etmiştir.

Nuaymî, İbn Kesîr'den rivayetle; 668/1270 yılında, medresede görev yapmış önemli bir tıp âliminden bahsederken onun, on ciltten oluşan *Tabiplerin Tarihi* adlı eserine dair bilgi vermiş, bu eseri Emevî Camisine vakfettiğini aktarmıştır. Yine Nuaymî, Memlûkler döneminde medresede görev alan âlimlerden bahsederken, Nûreddîn Zengî devrinde yaşamış Efdalü'd-Devle künyesiyle bilinen Muhammed b. Ubeydullah b. Muzaffer el-Behâli adında hünerli bir tıp âlimi hakkında bilgi vermiş, onun; gökbilimi, hendese ve musiki alanlarında da derin bilgi sahibi olduğunu aktarmıştır. Ayrıca bu dönemde Nûreddîn Zengî'nin vakfettiği çok sayıdaki tıp kitabının, iki ayrı kütüphanede olduğu verilen bilgiler içerisindedir.[211]

Yukarıda aktardığımız bilgiler içerisinde söz konusu medreseye ait bir kütüphanenin mevcudiyeti hakkında bilgi bulunmamakla beraber, medresenin bânisi ve sonrasında medresede görev alan âlimlerin telif ettiği eserlerin çokluğu ve medreseye vakfedilen kitaplar dikkate alındığında verilen bilgiler, Memlûk kitap ve kütüphane hayatıyla ilgili bize önemli malumatlar sunmaktadır.

Memlûklerde tıp ilmi önemli bir ilerleme kaydetmiş, Kalavun Bimaristanı başta olmak üzere medreselerden bazıları tıp eğitiminin verildiği ve önemli tedavilerin uygulandığı merkezler konumuna gelmiştir. Memlûk devletinin hekimleri; anatomi, farmakoloji, kan dolaşımı ve cerrahi gibi önemli alanlarda çalışmalar yapmışlardır. Memlûkler döneminin tıp alanındaki gelişmeleri ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi edinmek isteyenler için İsa Yavuz'un Memlûklerde Tıp konulu yüksek lisans tezini incelemelerini tavsiye edebiliriz.[212]

1.45. Zâhiriyyetü'l-Cevâniyye Medresesi

Dımaşk'ta Emevî Camisinin civarında, Âdiliyetü'l-Kübra medresesinin doğusunda yer alan medresenin inşasına, kendisi de burada medfun bulunan, Sultan Baybars el-Melikü'z-Zâhir el-Bundukdârî tarafından 676/1277 yılında başlanmıştır.

Zâhiriyye medresesiyle Âdiliyye medresesinin kapıları birbirine bakmakta ve aralarında bir yol bulunmaktadır. Medresenin yeri daha önceden Selehaddîn Eyyûbî'nin

---

[211] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 106, 107, 108.
[212] İsa Yavuz, *Memlukler Döneminde Tıp (1250 – 1517),* (Yüksek Lisans Tezi) Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çorum 2022.

babası Eyyûb'e aitti. Baybars'ın vefatı nedeniyle tamamlanamayan medrese, Sultan Kalavun zamanında tamamlanmıştır.

Medresede ders veren âlimler arasında, şiir, belagat, tefsir, fıkıh, nahiv, tıp, astronomi ve astroloji ilimlerinde derin bilgi sahibi olduğu ifade edilen Râşidüddîn Fârikî'nin (ö. 686/1288) adı zikredilirken, önemli sayıda kitaba sahip olmasıyla bilinen hadis âlimi, İzzeddîn Ebü'l-Abbas el-Fârûsî el-Vâsıtî'nin (ö. 694/1295) de adı geçmektedir. Bunula birlikte meşhur Memlûk tarihçisi, Şemseddîn Muhammed ez-Zehebî (ö. 748/1348) medresede ders veren önemli âlimler arasında geçmektedir.[213] Kurumda görev yapan âlimlerin uğraştıkları ilimlerin çeşitliliği, sahip oldukları kitapların çokluğu medresedeki kitap çeşitliliği ve bilimsel faaliyetlerin canlılığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Yûnînî (ö. 726/1326), *Zeylü'l-Mirâtü'z-Zaman* adlı eserinde 683/1285 yılında vefat edenler kısmında Berke Han'nın kızı,[214] Memlûk Sultanı Melikü's-Said'ın annesi olan Hatun'un (ö. 683/1285), Zâhiriyye kütüphanesine kitap bağışladığından bahsederek onun bağışladığı kitaplar için medreseden çıkarılmamasını ve yararlanmak isteyenlerin, medrese içerisinde yararlanması gerektiğini şart koştuğu belirtilmektedir.[215]

19. yy. gelindiğinde meşhur Osmanlı valisi Mithat Paşa, (ö. 1884) bölgeye vali olarak gönderilmişti. Mithat Paşa, Şam'da bulunduğu sırada kütüphanelerdeki kitapların tehlikeyle karşı karşıya olduğunu görmüştü. Öyle ki kıymetli el yazması kitaplar, hırsızlık ve zimmete para geçirme sonucu yok olup gitmekteydi. Duruma binaen Mithat Paşa, Sultan II. Abdülhamid'e (1242-1327/1876-1909) durumu anlatan bir yazı gönderdi ve bu kitapların Zahirîye medresesi bünyesinde bir halk kütüphanesinde toplanması gerektiğini bildirdi.

Payitahttan gelen cevap neticesinde konu hakkında çalışmalara başlanmış, 1881 yılında Şam'da bulunan on faklı kütüphaneden kitaplar toplanarak Zahirîye halk kütüphanesine getirilmiştir. Toplanan bu kitaplar ilim dallarına göre tasnif edilip

---

[213] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* I, 263, 265, 269, 271.

[214] Burada geçen Berke Han, Altın Orda Devletinin hükümdarı olan Berke Han değil, Harezmli liderlerden Hüsameddin Berke Han b. Devlet Han el-Harezmî el-Yemkî'dir. Bu lider Memlûklerle akrabalık kurmuş, kızını Sultan Baybars ile evlendirmiştir. Sultan Baybars bu evlilikten olan oğlu Melik Saîd Muhammed Berke Han'ı vefatından önce veliaht ilan etmiştir. Kudüs'te bulunan Berke Han türbesinin Hüsameddin Berke Han'a ait olduğu, Osmanlı kayıtlarında geçen Berke Hatun Vakfı'nın bu türbeye gelir sağlaması için kurulduğu düşünülür. Bu türbe ilerleyen zamanlarda vasfını kaybetmiş, 20. yy'da Kudüs'teki Şeyh Ragıb el-Hâlidî tarafından büyük bir kütüphaneye çevrilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muammer Gül, "Harezmli Türklerin Anadolu ve Yakındoğu'daki Rolleri ve Tesirleri'', *Belleten Dergisi,* LXX/257 (2006), s.109, 110.

[215] Yûnînî, *Zeylü'l-Mir'âti'z-Zamân,* V, 204.

indeksleri hazırlanmış, ayrıca kütüphanede bir âlim gözetiminde olacak şekilde okuma salonu oluşturulmuştur.

1919 yılında Suriye Arap Devleti kurulduğunda burası önce Arap Kütüphanesi adını almış ardından kütüphanenin ismi Zâhiriyye Millî Kütüphanesi olarak değiştirilmiştir. Zamanla kütüphane gelişmeye devam etmiş, kütüphanedeki nadir yazma eserler ve kitap koleksiyonu giderek artmış ve o dönemde Arap dünyasının en meşhur kütüphanelerinden biri konumuna gelmiştir. [216]

Kütüphaneyi değerli kıldığı düşünülen önemli bir neden de sahip olduğu nadide yazma eserleri ve Şam bölgesinin bilinen en eski eseri olarak geçen 286/900 yılına ait, İmam Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855), Ebû Dâvud es-Sicistânî'nin (ö. 275/889) sorularına verdiği cevaplardan müteşekkil kitabı barındırması olarak ifade edilmiştir.

Şemseddîn es-Sehâvî'nin, *ed-Dav'ü'l-Lâmi*, İbn Âsâkir Ebü'l-Kâsım'ın (ö. 571/176) *Târîhu Medineti Dimaşk*, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *ed-Dürerü'l-Kâmine* ve daha birçok önemli telifler kütüphanede bulunan eserler arasında zikredilmektedir.[217] Fuat Sezgin'in (ö. 2018) Arapçaya *Târîhü't-Turâsi'l-Arabiyye* şeklinde çevrilen çalışması, bu kütüphanedeki el yazması eserlerin kataloğuna dair önemli bilgiler vermektedir.[218] Son devir hadis âlimlerinden Nâsırüddîn el-Elbânî, (ö. 1999) Zâhiriyye'de bulunan yazma eserleri incelemiş, kendisi de farklı konularda yazma eser fihristleri hazırlamıştır.[219]

1.46. Seyfiyye Medresesi

Emir Seyfeddîn Bektemir tarafından 724/1324 yılında Dımaşk'ta inşa edilen medresede, Şehâbeddîn Dâvud b. Süleyman el-Kûrânî (ö. 734/1333) ders vermiş, ayrıca öğrencilerin istifade etmesi için buraya birçok kitap vakfetmiştir.[220]

1.47. İs'ardiyye Medresesi

Kudüs'te Harem-i Şerif'in kuzeyinde yer alan medrese, 770/1369 yılında Hâce Mecdüddîn Abdü'l-Ğânî el-İs'ardî tarafından yaptırılmış olup 1876-1953 yılları arasında medresede eğitim faaliyetlerinin devam ettiğinden bahsedilmektedir Mescid-i Aksâ

---

[216] İzzet Hasan, "el-Medresetü'z-Zâhiriyye bi Dımaşk'', *Mecelletü Mecmûi'l-Luğatü'l-Arabiyye bi Dımaşk,* 82/1 (2007), s.179, 180.
[217] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 200, 201.
[218] Fuat Sezgin, *Târîhü't-Turâsi'l-Arabiyye,* (Çevr. Urfe Mustafa), (nşr. Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslamiye), I-II, Riyad 1988, II, 541.
[219] İbrahim Hatiboğlu, "Nâsırüddin el-Albânî'', *DİA,* XXXII (2006), s.403.
[220] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.167.

kütüphanesinin buraya taşınması konusunda bigi bulunurken, içerisinde bir konferans salonu inşa edilmesi amacıyla binada restorasyon çalışmaları yapıldığı aktarılmaktadır.[221]

Uleymî, aynı medrese için yapım yılını farklı bir tarih vererek söz konusu müessesenin, Mecdüddîn Abdü'l-Ğânî b. Seyfeddîn Ebû Bekir b. Yusuf el-İs'ardî tarafından 760/1359 yılında inşa edildiğini belirtmektedir.[222]

1.48. Nasriyye Medresesi

Kudüs'te meskûn medrese, Şeyh Nasrü'l-Makdîsî'ye nispetle, Nasriyye Medresesi olarak anılmaktayken daha sonra İmam Gazzâlî'nin (ö. 505/1111), burada bir süre kalıp meşhur kitabı, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn'i* bu medresede tamamlaması nedeniyle müessese, Gazzâliyye olarak anılmaya başlanmıştır.

610/1214 yılında el-Melikü'l-Muazzam Şerefüddîn Îsâ (615-625/1218-1227), yapıyı tadilattan geçirerek yeniden inşa ettirdi. Daha sonra medreseyi, Kur'an-ı Kerim okunması ve nahiv derslerinin verilmesi amacıyla bir zâviyeye dönüştürerek oraya birçok kitap vakfetti.

Kudüs tarihi hakkında önemli telifi bulunan meşhur âlim ve tarihçi Ebü'l-Yümn el-Uleymî'den (ö. 928/1522) aktarılan bilgiye göre; onun döneminde yapının kısmen harap olduğundan bahsedilmiş, halen ayakta olan iki bölümünün ise ziyaret için kullanıldığını bildirmiştir.[223]

1.49. Toluniyye Medresesi

Kudüs'te Mescid-i Aksâ'nın kuzey revakında yer alan medrese, Sultan Berkuk döneminde, Ahmed b. el-Nâsırî Muhammed ez-Zâhirî et-Tolunî tarafından, kendi memlûkü olan Akboğa eliyle yaptırılmıştır. Adı geçen müessese, hicri 800 (miladi 1400) yılından önce yaptırılmış olmasına rağmen kitabesi 827/1424 yılında yazılmıştır.[224]

Toluniyye Medresenin bir kütüphaneye sahip olduğu aktarılırken Mescid-i Aksâ Kütüphanesi yazma eserler bölümünde burada bulunan bir kitap hakkında bilgi verildiği belirtilmektedir.[225]

1.50. Nûriyye Medresesi

---

[221] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 119.
[222] Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds*, II, 83.
[223] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 117.
[224] Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds*, II, 86.
[225] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.175.

Halep'te meskûn medresenin, daha önce bir katedral olduğundan bahsedilir. 517/1123 yılında İbnü'l-Haşşâb el-Tağlebî tarafından camiye çevrilmiştir. Daha sonra 543/1148 yılında Nûreddîn Zengî burayı medreseye dönüştürmüş, kitaplarının bir kısmını da oraya vakfetmiştir.

Halleviye ismiyle de anılan medresenin batı tarafına düşen kütüphanesine devrin önemli âlimlerinden kitap bağışı yapıldığı bilinmektedir. Bağış yapan âlimler arasında Ebû Bekir b. Ahmed ez-Zâhir (ö. 553/1158), kütüphanede görev üstlenmiş olan Muhammed b. Ali b. Yâsir el-Ensârî (ö. 563/1167) ve Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Cevâhirî'nin (ö. 643/1245), isimleri zikredilmiştir. el-Cevâhirî zamanın önemli muhaddis, hattat ve müelliflerinden olmakla beraber kitaplarının çokluğuyla bilinmektedir. Zamanın önemli ilim mekânlarından olan medresenin, 684/1285 yılında ortadan kalktığından bahsedilmektedir.[226]

1.51. Şerefiyye Medresesi

Medrese, Şerafeddîn Abdurrahman el-Acemî (ö. 658/1259) tarafından Halep'te inşa edilmiş olup, yine Şerafeddîn tarafından medrese kütüphanesine, tefsir, hadis, fıkıh ve gramer gibi çeşitli ilimlere ait önemli kitaplar bağışlanmıştır. Bağışlanan kitaplar içerisinde İmam Şâfiî'nin *Kitabü'l-Üm* eserinin yanı sıra Sa'lebî'nin Tefsiri ve *Kitabü't-Tenbih* adlı eserinden kırk nüshanın bulunmakta olduğundan bahsedilmiştir. Bununla birlikte ayrıca kütüphane, İmam Gazâlî'nin tüm teliflerini barındırmaktaydı.

Şerefiye Medresesinin kütüphanesinde önemli kitapların başlıklarının yazılı olduğu rulolardan söz edilerek medrese hocalarının ve öğrencilerinin tasarrufunda olan bu ruloların, Moğolların, Halep'i istilası sırasında kaybolduğu bilinmektedir.[227] Kitapların isimlerinin yazılı olduğu söz konusu rulolar müessesenin kütüphanesinde bulunan kitapların fihristi niteliğinde sayılabilir.

1.52. Sultaniyye Medresesi

Medrese hakkında; onun banisinin Şemseddîn el-Mezzî (ö. 648/1250) olabileceği ifade edilmektedir. Zâhiriye Kütüphanesinde bulunan bir kitabın vakfiyesinde şöyle bir ibarenin bulunduğu belirtilmiştir: "Hâfız Ebü'l-Haccâc vakfiyesi olup, Müslümanların istifadesine sunulmuştur. Merkezi Halep'te Sultaniye Kütüphanesindedir. Şemseddîn Neca b. Sa'd (ö. 660/1261) Kitabü'l-Bedâî eserini, yedi cilt halinde kendi el yazısıyla

[226] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s.270, 271.
[227] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s.272.

yazmıştır. Onu Şibiliyye Medresesine vakfetmiştir." Burada Neca b. Sa'd, tarafından kaleme alınan eser müellifi tarafından önce Şibiliyye Medresesine vakfedilmiştir. Daha sonra bu eserin bir şekilde Hâfız Ebü'l-Haccâc tarafından Sultaniyye Medresesine vakfedildiği anlaşılmaktadır.

Zamanın âlimlerinden olup önemli vazifeler icra etmiş İbnü'l-Adîm (ö. 660/1261), Moğolların Halep'i istilasından önce Mısır'a gitmişti. Aynicâlût savaşında, Moğolların mağlup olup geri çekilmelerinin ardından Haleb'e dönmüş, doğduğu şehrin tahrip edildiğini ve halkının öldürüldüğünü görmüştür. Bunun üzerine İbnü'l-Adîm üzüntüsünü dile getirmek için şehrin yok edildiğini, kütüphanelerinin ve kitaplarının yakıldığını anlatan bir kaside kaleme almıştır. Moğolların tahrip edip kitaplarını yaktığı kütüphaneler içinde söz konusu kütüphanenin de bulunduğu belirtilmektedir.[228]

1.53. Devâdâr Nâsırî Medresesi

737/1336 yılında, Emir Selehaddîn Yusuf ed-Devâdâr Nâsırî, İbnü'l-Adîm'in evi olarak bilinen Halep'teki evini medrese olarak vakfetmiştir. Devâdâr Nâsırî'nin kendi kütüphanesini bu medreseye bıraktığı bilinmektedir.[229]

Sıbt İbnü'l-Acemî (ö. 841/1438), medreseyi "Salâhiyye Medresesi" başlığı altında vermiş olup, muhtelif renkte mermerlerle süslenmiş değerli bir yapı olduğunu ifade eder. Ayrıca medrese bünyesinde bir kütüphaneyle beraber yetimler ve dul kadınların korunması için kurulmuş bir bölümden bahseder.[230]

1.54. Medine eş-Şıhâbiyye Medresesi

Medine'nin hicrî VIII. yüzyılda (XIV. yüzyıl) en büyük medreselerinden olan Şıhâbiyye medresesi, önemli âlimlerin yetiştiği bir medrese konumunda bulunmaktaydı. Ayrıca bu medrese şehrin sakinleri ve buraya gelenler tarafından oldukça ilgi gören bir kütüphaneye sahipti. Söz konusu medresenin kütüphanesine çok sayıda kitap bağışlandığı bilinmektedir.

Kitap bağışını yapanlar içerisinde devrin önemli âlimlerinden ve medresede ders veren, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Gırnâtî (ö. 754/1354), İbrahim b. Receb b. Hammâd el-Burhân (ö. 755/1355) ve Safiyüddîn b. Muhammed el-Kâzerûnî'nin (ö.

---

[228] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye*, s.273: Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm'', *DİA,* XX (1999), s.478.
[229] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.170.
[230] Ahmed b. İbrahim b. Muhammed b. Halil Muvafakeddîn Ebû Zer Sıbt İbnü'l-Acemî, *Künûzü'z-Zeheb fî Târîhi Haleb* (nşr. Dârü'l-Kalem) I-II Halep 1996, I, 335, 336, 337.

755/1355) isimleri geçmektedir. Bu âlimler önemli sayıda fıkıh, hadis usulü, dil vb. alanlardaki kitaplarını medrese kütüphanesine bağışlamışlardır. el-Kâzerûnî'nin, kitaplarının çoğunu Mekke'ye vakfettiği verilen bilgiler içerisindedir. Yine hicrî VIII. yüzyılda yaşamış Muhyiddînn el-Havrânî, çok sayıda kitaptan oluşan koleksiyonunun tamamını Şıhâbiyye medresesine bağışlayarak bu kitapların kütüphaneden başka bir yere çıkarılmamasını şart koşmuştur.[231] Bununla birlikte medrese hakkında verilen bilgiler içerisinde, medresenin dört mezhebin hizmetine tahsis edildiği ve kütüphanesinde önemli sayıda kıymetli ve ender bulunan kitapları barındırdığından bahsedilmektedir.[232]

1.55. Medine Kayıtbay (Eşrefiyye) Medresesi

Sultan el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay, 884/1480 yılında hac için Mekke'ye gittiğinde Medine'ye de uğramış, burada bulunduğu esnada, devrin önemli âlimlerinden ve Medine tarihi hakkında eserleriyle bilinen Semhûdî (ö. 911/1506) ona rehberlik yapmıştı. Daha sonraki zamanlarda 886/1481 yılında Mescid-i Nebevî'de yangın çıkmış, Semhûdî'nin kitaplarının da içinde bulunduğu kütüphane yok olmuştu. 887/1483 yılına gelindiğinde Sultan Kayıtbay, ondan yangında hasar gören Medine kütüphanesini sultanın adını taşıyan medresede yeniden oluşturmasını istemiş ve ona gereken desteği sağlayarak önemli sayıda kıymetli kitabı buraya bağışlamıştır. Bunun üzerine Semhûdî, sultanın adını taşıyan medreseye bir kütüphane oluşturarak kütüphane vakfını denetleme işini de bizzat kendisi üstlenmiştir.[233]

1.56. A'zam Şah Medresesi

Bengal'de kurulan İlyasşâhîler Devletinin (746-893/1345-1487) Sultanı A'zam Şah b. İskender Şah Gıyâseddîn'nin (1390-1412) vakıflarından olan medresenin Mekke'de Harem-i Şerif civarında, Ümmü Hânî kapısında olduğu belirtilirmektedir. A'zam Şah adıyla anılan medresenin, çok sayıda kitabı içerisinde barındıran bir kütüphanesinin olduğu ifade edilmektedir.[234]

Gıyâsiyye Medresesi olarak da geçen medresenin kütüphanesinin sade bir yapıya sahip olduğu vurgulanmış, bu kütüphanenin başlıca görevinin; kitapların korunması ve

---

[231] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye,* s.86.
[232] Âmine Bint Hüseyin Muhammed Ali Celâl, "el-Mektebet fi'l-Medineti'l-Münevvere fi'l-Asri'l-Memlûkî'', *Mecelletü'l-Ümmü'l-Kura Li-Ulumu'ş-Şerriyye ve Dirâsêti'l-İslâmiyye''* Sayı: 52 (2011), s.153.
[233] Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Semhûdî'', *DİA,* XXXVI (2009), s.490: Âmine Celâl, "el-Mektebet fi'l-Medineti'l-Münevvere", s.152.
[234] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye,* s.89.

ödünç verme işlemlerini kolaylaştırarak araştırma-inceleme çalışmalarına katkı sunmak olduğu belirtilir.[235]

1.57. Mekke Kayıtbay Medresesi

Mescid-i Haram'ın yakınında Bâbü's-Selâmda yer alan medrese Sultan Kayıtbay tarafından 879/1475 yılında inşa edilmiş, oraya ilim kitapları ve Mushaflar için bir kütüphane oluşturulmuştur.

Sultan inşa ettirdiği medresenin yanında, fakirler ve öğrenciler için bir ribât yaptırmış, burada her gün ekmek ve çorba ikramlarında bulunulmuştur. Ayrıca Sultan, medresenin yanına zengin-fakir her kesimden insanın su içebileceği büyük bir sebil inşa ettirmiş, yetimler için bir mektep yaptırmış ve tüm bu görevler için de maaşlı görevliler tayin etmiştir.[236]

1.58. Eşrefiye Dârülhadisi

Dımaşk'ta bulunan Eşrefiye Dârülhadisi,[237] el-Melikü'l-Eşref Muzafereddîn Musa b. Âdil (597-635/1200-1237) tarafından iki yıl içerisinde yaptırılarak 630/1233 yılında eğitime-öğretime açılmıştır.[238] el-Melikü'l-Eşref'in yaptırdığı dârülhadise 635/1237 yılında kendi kitaplarını vakfettiği bilinmektedir.[239] Ayrıca onun, Hz. Peygamberin Na'l-i Şerif'ini (peygamberimize ait ayakkabı veya sandalet) burada sergilediğinden bahsedilmektedir.[240]

Eşrefiye Dârülhadisinde bulunan kütüphane hakkında; burada görevli bir kütüphaneci ve kırtasiyecinin bulunduğundan bahsedilmiş olup, bunların 18 dirhem maaş aldığı söylenmektedir. Kütüphaneci, kitapların korunmasından sorumlu olurken, kırtasiyecinin ise; istinsah için gerekli olan mürekkep, kalem, divit gibi malzemelerin tedariğinden sorumlu olduğu anlatılmaktadır.[241]

Ebü'l-Feth Kutbiddîn el-Yûnînî, Eşrefiye Kütüphanesinde görev yapan Ahmed b. Muhammed Ebü'l-Abbâs Muhyiddîn el-Ensârî (ö. 683/1285) hakkında; onun burada görevini titiz bir şekilde yerine getirdiğinden ve aldığı tedbirler sayesinde kütüphanede

---

[235] Âmine Celâl, "el-Mektebet fi'l-Medineti'l-Münevvere",s.155.
[236] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* VI, 186.
[237] Dârü'l-Hadisler bir çeşit hadis ilmine münhasır kurulan medreselerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, "Dârülhadis'', *DİA,* VIII (1993), s.527-529.
[238] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* I, 15.
[239] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 188.
[240] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 227.
[241] Rıdvan Kalaç, "Bir Hadis İhtisas Kurumu Olarak Nûriyye ve Eşrefiye Dârülhadisi'', *Türkiye Din Araştırmaları Dergisi,* 9 (2020), s.78.

düzen sağladığından bahsetmiştir. Bununla ilgili aktardığı rivayette; el-Ensârî, kütüphaneden beş dirhem değerinde bir kitabı ödünç verir, kitabı alan şahıs onu kaybeder, bunun karşılığında, kütüphane görevlisi ona bu kitaptan bir nüsha yazdırarak kütüphaneye vakfettirmiştir. Aynı zamanda bu kitaptan kütüphanede 10 nüsha daha bulunduğu söylenmektedir.[242] Buradan anlaşılıyor ki; kütüphanenin vakıf şartnamesinde dışarıya ödünç kitap verilebilmektedir. Kitabı getirmeyenlere ise yaptırım uygulandığı görülmektedir.

Konrad Hirschler, *Medieval Damascus* adlı eserinde söz konusu mekâna dair ayrıntılı bilgiler verirken, buranın kütüphanesindeki kitapların kataloğunu konu alan önemli bilgilere yer vermiştir.[243]

Nuaymî'nin aktardığı bilgilere göre medresede görevli Zeynüddîn Ebü'l-Hafs Ömer b. Müslim el-Mahallî'nin (ö. 792/1390), el-Melikü'l-Zâhir Seyfüddîn Berkuk (1382-1389, 1390-1399) döneminde, sorun yaşayıp hapse girmesinden bahsedilmektedir. Anlatılana göre; bu âlimden para istenmiş, o da talep edilen meblağı karşılayabilmek için sahip olduğu çok sayıda nadide kitaplarının bir kısmını rehin bırakmak zorunda kalmıştır.[244] Âlimin muhtemelen borcuna karşılık bıraktığı kitaplar, o dönemde kitaplara verilen önemi gösterirken kitapların piyasada rağbet gördüğü anlamına gelmekte olduğunu söyleyebiliriz.

[242] Yûnînî, *Zeylü'l-Mir'âti'z-Zamân*, IV, 210, 211.
[243] Konrad Hirschler, *Medieval Damascus: Pluralty and Diversity in an Arabic Library The Ashrafiye Library Catalogue* (Edinburg Univercity Press, 2016).
[244] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* I, 31, 32.

İKİNCİ BÖLÜM

MEDRESE DIŞINDAKİ KÜTÜPHANELER

2.1. Cami ve Mescit Kütüphaneleri

İslam tarihinde ilk inşa edilen cami olarak Kuba mescidi zikredilirken ondan sonra ise Hz. Peygamber'in mescidi olan Mescid-i Nebevî gelmektedir.[245] Semavî olsun beşerî olsun bütün dinlerde bir ibadet veya ayin mekânlarına ihtiyaç duyulmuştur. Dinin mensupları; inanç, kültür, coğrafya ve mimarî tarzlarına uygun yapılar inşa etmişlerdir.[246]

İslamiyet'ten önce de kutsal kabul edilen, Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail tarafından inşa edildiği bilinen Mekke şehrinin ortasında Kâbe yer almış, onun etrafında başta Kureyş kabilesi olmak üzere diğer kabileler yerleşmişlerdir.[247] Mekke şehrinin bu yapısı bize inananların mabetlerini merkezi konuma alarak etrafında yerleştikleri fikrini vermekle beraber Müslümanların da bunu örnek aldıklarını düşündürebilir. Nitekim Hz. Peygamberle beraber Medine'ye gelen Müslümanlar, Mescid-i Nebevî'nin etrafına yerleştirilmiş, mescit Müslümanların ikamet mahallinin merkezinde konumlanmıştır.[248] İslamiyetle beraber kutsallığı artan Kâbe ve etrafındaki Mescid-i Harâm, İslam'ın ilk yıllarında olduğu gibi bugün de Mekke'nin merkezi konumunda bulunmaktadır.

Camiler merkezi konumunu, Müslümanlar tarafından fethedilen topraklarda kurulan yeni şehirlerde devam ettirmiş, Basra, Kûfe, Fustat ve Kayrevan gibi şehirlerde, ilk önce cami ve dârülimâra inşa edilmiş, sonrasında bu yapıların etrafında yerleşimler oluşturulmuştur. Abbâsîler döneminde Bağdat, Rakka, Samarra ve Marakeş gibi şehirlerde merkezi konumda yine hep camiler bulunmuştur.[249]

Camiler fizikî olarak İslam'ın merkezinde olmakla beraber manevî olarak da merkezi konumda yer almıştır. Başta Kâbe olmak üzere camiler, Allah'ın evi anlamına gelen "Beytullah" adıyla anılmış, Hz. Peygamber ise, Mecid-i Harâm, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'ya özel bir önem atfederek buralarda yapılan ibadetin diğer camilerde yapılandan daha faziletli olduğunu vurgulamıştır.[250]

Hulefâ-yi Râşidîn dönemine gelindiğinde, İslamiyet dört bir yana yayılmış, cami inşa etmenin kutsallığını ifade eden ayet ve hadislerin teşvikiyle başta Mescid-i Harâm

---

[245] Makrîzî, *Hitat,* IV, 5.
[246] Şaban Öz, *İslam Kurumları Tarihi El Kitabı,* Grafiker Yayınları, Ankara 2018, s. 255.
[247] Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2021, s.39.
[248] Can, *İslam Şehirleri,* s.43.
[249] Can, *İslam Şehirleri,* s.105.
[250] Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Cami'', *DİA,* VII (1993), s.50.

ve Mescid-i Nebevîde genişletme ve yenileme çalışmaları yapılmıştır. Hz. Ömer tarafından fethedilen Kudüs'te Mescid-i Aksâ'da üç bin kişinin namaz kılabileceği büyük bir mescid yaptırılmıştır. Yine Hz. Ömer, fethedilen toprakların muhafazası için yeni şehirler kurdurmuş, şehir merkezlerinde camilerin bulunmasını isteyerek, Basra, Kûfe ve Fustat gibi yerlerde camiler inşa ettirmiştir.[251]

Emevîler ve Abbâsîler zamanında mescitler sayıca artmış, mimari açıdan büyük gelişme göstermiş, önceden basit malzemelerle yapılan cami ve mescitler yenilenerek daha kaliteli malzemeler kullanılmıştır. Zamanla İslam dünyasının her tarafında birçok cami inşa edilmiş, Müslümanların bulunduğu her köyde bir cami yer alır duruma gelmiştir. İlerleyen asırlarda ise devlet adamları güçlerinin sembolü olarak görkemli camiler inşa ettirmişlerdir.[252]

Camiler Hz. Peygamber zamanından beri birçok amaç için kullanılmıştır. Bunların başında elbette ibadet gelmektedir. Ancak camilerin ibadet yeri olarak kullanılmasının yanında siyasal, sosyal, kültürel birçok rolü de olmuştur.[253]

İslam kültür ve medeniyetinin yayılmasında oldukça büyük katkısı bulunan camilerin eğitim-öğretim faaliyetleri açısından önemli rolleri bulunmaktadır. İslam'ın ilk devirlerinden bu yana camilerde ders halkaları kurulmuş, bu dersler günümüze kadar devam etmiştir. Camilerin İslam'ın kurumsallaşan ilk eğitim müesseseleri olma özelliğinden bahsedilirken hem dinî hem de tabiî ilimlerin gelişmesinde önemli rollerinin bulunduğu bilinmektedir.

Sıbyan mekteplerinde; okuma-yazma, basit aritmetik, biraz şiir ve tarih bilgisiyle beraber basit seviyede Kur'an ve hadis dersleri verildiği ifade edilirken, camilerin daha yüksek seviyede eğitim veren kuruluşlar statüsünde olduğu belirtilmiştir. Kur'an, Siyer, Arapça, Tarih, Hadis, Fıkıh ve Kelâm gibi derslerin camilerde okutulduğu belirtilerek kesin kanıt olmamakla beraber, Felsefe, Matematik, Tıp ve Kimya derslerinin de buralarda öğretilmiş olmasının muhtemel olduğu söylenmektedir. Medreselerin, kuruluşlarından sonra da camilerin eğitim-öğretim faaliyetlerinin merkezinde olmaya devam ettiği, önemli âlimlerin belirli camilerde ders faaliyetlerinin bulunduğu, esas itibariyle medrese ve cami arasında verilen dersler açısından çok farkın bulunmadığı bilinmektedir.

---

[251] Önkal, Bozkurt, "Cami'', s.48, 49.
[252] Önkal, Bozkurt, "Cami'', s.49.
[253] Ayrıntılı bilgi için bkz. Öz, *İslam Kurumları Tarihi,* s.255-269.

Bazı bölgelerde bulunan camilerde büyük kütüphaneler oluşturulmuş, bu kütüphaneler; ilmi eserlerin muhafazasını sağlarken, aynı zamanda âlimlerin araştırmalarında onlara büyük katkılar sunmuştur.[254] 12. yüzyılda yaşamış İbn Cübeyr (ö. 614/1217) Mekke ve Medine'de yer alan iki büyük caminin kütüphanelerinden bahsetmiştir. Bununla birlikte bazen bir kitap koleksiyonunun camilerde bulunan kütüphanelere aktarıldığı da bilinmektedir.[255]

Mısır toprakları, 20/641 yılında Müslümanlar tarafından fethedildiğinde, burada Fustat şehrini kurdular. Fustat'ta el-Câmiu'l-Atîk (eski cami) diye anılan Amr b. Âs camisi dışında (Cuma namazı kılınan) bir cami bulunmamaktaydı. Bu durum 133/751 bir Abbâsî komutanının ordusuyla Mısır'a gelmesine kadar devam ettmiştir. Abbâsî ordusu, Fustat'ın kuzeyine kamp kurmuş, burada bazı imar faaliyetlerinde bulunarak, asker mevkii (ordugâh) şehrini kurmuşlardır. Kurdukları bu şehirde bir cami inşa etmişler, Cuma namazları Amr b. As camisinin yanı sıra artık Câmiu'l-Asker'de de kılınmaya başlanmıştır.

259/873 yılında Ahmed b. Tolun (255-271/868-884) bölgeye gelmiş, bazı imar faaliyetlerinde bulunarak buraya kendi adıyla anılan içinde Cuma namazlarının kılındığı camiyi inşa etmiştir. Tolunoğlu Ahmed'ten sonra bölge, Fâtımî hâkimiyetine girmiş, 360/971 yılında Kahire şehri kurularak bugün el-Ezher adıyla bilinen cami burada inşa edilmiştir. Fâtımîler döneminde Mısır'da Cuma namazı kılınan camilerin sayısı artarak devam etmiştir. Aynı şekilde Memlûkler döneminde Mısır'da cami inşaatları devam etmiş, kuzeyden güneye Cuma namazı kılınan camilerin sayısı yüzlerle ifade edilir konuma gelmiştir.[256] Süyûtî, Türk Devleti (Memlûkler) dönemine gelindiğinde birçok yeni caminin inşa edildiğini ve kendi döneminde ise Mısır'da camilerin sayısının muhtemelen iki yüzü geçtiğini ifade etmektedir.[257]

Şam coğrafyasında camiler genellikle Muâviye zamanına kadar basit yapılar halinde, gösterişten uzak sade bir tarzda bulunmaktaydı.[258] İmar konusunda ileri görüşlü olan Muâviye, camileri, sadece birer ibadet yeri olmaktan çıkarıp, ihtişam ve estetik taşıyan şehir yapılarına dönüştürmüştür. Emevî hanedanının Şam'da iktidarını sağlamlaştırmasıyla Muâviye b. Ebu Süfyan zamanında başlayan camilerin ve mescitlerin görkemli yapılar haline gelmesi, ondan sonra gelen halifelerin döneminde de giderek

[254] Öz, "Mescid/Cami'', 262-264.
[255] Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s.135.
[256] Makrîzî, *Hıtat,* IV, 3.
[257] Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara,* II, 207.
[258] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 45.

artmıştır.[259] Emevîler Dımaşk'ta şehrin sembolü konumunda olan Emevî Camisini inşa etmişler, burayı İslam dünyasının din, siyaset ve kültür merkezi haline getirmişlerdir.

Abbâsî hanedanının yönetimi devralması ve Bağdat şehrinin başkent olarak kullanılması Dımaşk'ın sıradan bir eyalet haline gelmesine neden olmuştur.[260] Buna bağlı olarak Dımaşk'ta çok az imar faaliyetleri yapılmış, Bağdat'ın ilmi merkezi olması Dımaşk'taki âlimlerin bir kısmının Bağdat'a gitmesine ve şehrin ilmi hayatının da sönükleşmesine neden olmuştur. [261]

549/1154 yılında Nûreddîn Mahmud Zengî'nin Dımaşk'ı hâkimiyeti altına almasıyla şehrin tarihinde yeni bir dönem başlamış, şehir yeniden Emevîler döneminde olduğu gibi dinî, siyasî ve askeri faaliyetlerin merkezi konumuna gelmiştir. Eyyûbîler zamanında aynı konumuna devam eden şehirde camilerin sayısı oldukça artmıştır.[262]

Eyyûbîlerden Memlûklere intikal eden Dımaşk, bundan sonra Memlûkler dönemi boyunca başkent Kahire'ye tabi olmuş, bu dönemde bölgeye gelen Avrupalı seyyahlar, Dımaşk'ı Avrupa şehirleriyle kıyaslamışlar, şehrin, Paris ve Floransa şehirlerinden daha gelişmiş olduğunu ifade ederek nüfusunu yüz bin olarak vermişlerdir. Memlûkler döneminin başlarında şehirde imar faaliyetlerinde oldukça artış meydana gelmiş, camilerin sayısı da buna bağlı olarak artmıştır. Ancak ne yazık ki hicri IX. yüzyılda (XV. yüzyıl) Timur istilası sırasında yapılan katliamlar, şehrin tahrip edilmesi ve buna bağlı göçler sebebiyle Dımaşk, Memlûkler döneminin sonuna kadar bir daha eski seviyesine dönmemiştir.[263] Camiler Memlûklerle birlikte formel derslerin verildiği bir yer konumuna gelmeleri yönüyle birer medreseye benzetilmiştir.[264]

Biz araştırmamızın bu kısmında başta Mısır ve Şam bölgeleri olmak üzere Memlûk Devleti'nin hâkimiyet sahası içinde yer alan topraklarda inşa edilen ve bu döneme intikal eden camileri ele alarak buralarda bulunan kütüphaneler hakkında malumatlar sunacağız.

2.1.1. Amr b. Âs Camii (Câmiu'l-Atîk)

[259] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 46.
[260] Cengiz Tomar, "Şam'', *DİA,* XXXIIIV (2010), s.311.
[261] Tomar, "Şam'', s.312.
[262] Tomar, "Şam'', s.313.
[263] Tomar, "Şam'', s.314.
[264] Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali,* s.70.

Müslümanlar tarafından Mısır'da inşa edilen ilk cami olma özelliğiyle ön plana çıkan yapı, Fustat şehrinde bulunmakla beraber, camilerin tacı olarak da nitelendirilmiştir.[265] Caminin yeri daha önce Mısır'ın fethi sırasında buraya gelen Benî Sûm kabilesinden, Kaysebe b. Gülsüm et-Tucîbî'ye aitti. Kaysebe, ailesiyle beraber buraya gelerek bölgede bulunan yeşillik bir alana yerleşmiş buraya çadırını kurmuştu. İskenderiye'nin fethinden sonra, Müslümanlar, cami inşası için yer araştırmışlar, en uygun yerin Kaysebe'nin çadır kurduğu alan olduğu fikrinde görüş birliği sunmuşlardır. Bunun üzerine Amr b. Âs (ö. 43/664) ona burayı cami inşası için satmasını teklif etmiş, onun da burayı Müslümanlara bağışladığını bildirmesiyle, 21/642 yılında cami inşa edilmiştir.[266]

Caminin kıblesinin belirlenmesi esnasında, Peygamberimizin sahabelerinden seksen kişinin burada hazır bulunduğu yine cami inşaatında çalışan sahabelerin de olduğu rivayet edilmektedir.[267]

Muâviye b. Ebu Süfyân'ın halifeliği esnasında Mısır valiliği yapan Mesleme b. Muhallid el-Ensarî (ö. 62/682), 53/673 yılında halkın camiye sığmaması üzerine camide ilk genişletme çalışmalarını başlatmış Fustat'ta bulunan camiye minare ekletmiştir.[268]

Fâtımîler döneminde, 403/1013 yılında el-Hâkim Biemrillâh'ın halifeliği zamanında, saraydan Câmiul-Atîk'e 1298 adet Mushaf getirildiği, bunların tamamının altın suyuyla yazıldığı ve halkın bunları okumasına izin verildiği belirtilmiştir. Aynı dönemde halifenin, camiye tahsis edilmek üzere içerisinde yüz bin dirhem gümüş bulunan küpün (veya kap) camiye getirildiği, bunun halk tarafından ilgi gördüğü ve tarif edilemeyecek sayıda insanın o gün orada toplandığı ifade edilmiştir.[269] Süyûtî, söz konusu bu Mushafların sayısını 1290 olarak vermektedir.[270]

Sultan Baybars ve Kalavun zamanlarında bazı tadilat ve güçlendirme çalışmaları yapılarak cami Memlûkler döneminde de faaliyet göstermeye devam etmiştir.[271]

Camide, Esma Mushaf'ı şeklinde tabir edilen bir Mushaf'ın bulunduğu, bunu Mısır valiliği yapan Abdülaziz b. Mervan'ın (ö. 86/705) yazdığı bilinmektedir. Mushaf'ı Ebu Bekir b. Abdülaziz'in kızı Esma'nın yedi yüz dinara satın aldığı belirtilirken, onun sayesinde halka yayıldığı için de bu adı aldığı ifade edilmiştir. Esma'dan sonra

[265] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 5.
[266] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 6.
[267] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 7.
[268] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 8.
[269] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 13.
[270] Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara,* II, 212.
[271] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 16.

Mushaf'ın, onun kardeşi Hükm b. Abdülaziz b. Mervan'a geçtiği ifade edilirken bunun 118/737 yılında meydana geldiği bildirilmiştir.[272] Câmi Atîk'te bu Mushaf'ı okumak gelenek haline gelmiş, Makrîzî'nin döneminde Mushaf'ın halen okunmaya devam ettiği bildirilmiştir.[273]

Makrîzî tarafından, Irak'tan bir adamın gelerek, Hz. Osman'a ait bir Mushaf'ı getirdiğini iddia eden bir rivayet aktarılır. Üzerinde kan izlerinin bulunduğu Mushaf, Ebû Bekir el-Hâzin tarafından camiye konularak, bir süre camide, bir gün Esma Mushaf'ı, bir gün de bu Mushaf okunmuştur. Ancak bir süre sonra söz konusu Mushaf kaldırılarak sadece Esma Mushaf'ı okunmaya devam edilmiştir. Bu olayın ise Fâtımî halifesi, Aziz-Billâh'ın (ö. 386/996) zamanında meydana geldiği bildirilmiştir. Makrîzî, Mushaf'ı gördüğünü söyleyerek, onu incelediğini belirtmiş ve Mushaf'ın Hz. Osman Mushaf'ı olmadığına yönelik rivayetleri aktarmıştır.[274]

İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) fıkıh dersleri verdiği Câmi Atîk'te, 749/1349 yılında kırk civarı ders halkalarının bulunduğu, bu halkaların nerdeyse hiç dağılmadığı ifade edilmiş, caminin geceleri aydınlatılması için görevliler bulunduğu belirtilmiştir.[275] Bu caminin aydınlatılmasında her gece 18 bin fitilin kullanıldığı ve 11 kantar yağın yakıldığı aktarılır.[276]

Camiye yerleştirilen kıymetli tezhiplere sahip Mushafların sayısı, camide icra edilen derslerin yoğunluğu ve sürekliliği, bize bu camide bulunması muhtemel kütüphane hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir.

2.1.2. İbn Tolun Camii

Ahmed b. Tolun'nun, Mısır'da Katâi şehrini kurduktan sonra 263/877 yılında inşaatını başlattığı caminin konumu, rivayete göre Hz. Musa'nın rabbiyle irtibata geçtiği ve duaların kabul edildiği bir mekân olarak bilinen, Cebel-ü Yeşkur'dur. Ahmed b. Tolun daha önce Cuma namazlarını kıldığı caminin dar gelmesi sonucu bir cami inşa ettirmeye karar vererek bu camiyi inşa ettirmiş, inşa faaliyetlerinin bitmesinden ardından camiye Mushaf sandıkları naklettirmiştir.[277] Mushaf sandıkları camiye getirilen Mushafların oldukça fazla olduğunu göstermektedir.

---

[272] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 19.
[273] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 20.
[274] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 20,21.
[275] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 22.
[276] Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara,* II, 214.
[277] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 38.

Fâtımîler döneminde, halifelerin, vezirlerin ve âlimlerin camilere kitap ve Kur'an nüshaları bağışlamaları gelenek haline gelmiş, bu kapsamda Halife Hâkim-Biemrillâh, Tolunoğlu camisine 814 adet Mushaf vakfetmiştir. Söz konusu caminin kütüphanesinde sadece dinî ilimlere ait kitapların bulunmadığı aynı zamanda felsefe, astronomi, tıp ve tarih gibi ilimlere ait kitapların da yer aldığı ifade edilmektedir.[278]

Makrîzî, caminin yapım maliyetini 120 bin olarak zikretmiş, aynı zamanda Ahmed b. Tolun'nun bu cami hakkında gördüğü ilginç bir rüyaya yer vermiştir. Rüyada, Ahmed b. Tolun, Allah'ın caminin bulunduğu civara tecelli ettiğini görür ancak nur, çevredeki tüm binaların üzerine düşerken kendi camisine düşmez. Üzülerek bir rüya tabircisine bunu anlatır. Rüya tabircisi; ona, bu caminin ayakta kalacağını ve çevresindekilerin yıkılacağını, Allah'ın celal ve azametinin tecelli ettiği hiçbir şeyin kalıcı olmayacağını söyleyerek, şu ayeti okur; "Rabbi, dağa tecelli ettiğinde onu paramparça etti." (Araf/143) Makrîzî, bu rüyanın gerçekleştiğini belirterek, çevresindeki binaların zamanla yok olup giderken bu caminin sağlam kaldığını söylemiştir.[279] Bir ulu cami formunda yaptırılan cami, Mısır'da günümüzde halen esas biçimini koruyarak ayakta duran en eski yapıdır.[280]

Sâmerrâ Camisi örnek alınarak inşa edilen İbn Tolun Camiinde bir ilaç odasının bulunduğu, cuma günleri meydana gelecek durumlar için bir tabibin camide hazır şekilde bekletildiği bilgisi cami hakkında verilen ilginç malumatlar arasındadır.[281]

376/987 yılında caminin şadırvanında bir yangın meydana gelmiş, önemli mimarî donanımlara sahip bu şadırvan yanmıştır. Bunun yanı sıra bu dönemlerde camiye 800 adet Mushaf getirildiğinden bahsedilmektedir.[282]

Memlûkler zamanına gelindiğinde, Sultan el-Melikü'l-Mansûr Hüsâmüddîn Lâçin (696-699/1296-1299), bu cami için bir görevli tayin etmiş, tamirat ve yenileme çalışmaları yaptırarak burada Kur'ân-ı Kerîm, hadis ve tıp ilimlerinde ders verilmesi için maaşlı müderrisler görevlendirmiştir.[283] Sultan Lâçin döneminde söz konusu caminin, Kahire'deki ana eğitim merkezlerinden biri konumuna geldiği söylenmektedir.[284] İbn

[278] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s. 82.
[279] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 40.
[280] Doris Behrens-Abouseif, "İbn Tolun Camii'', *DİA,* XX (1999),s. 416.
[281] Makrîzî, *Hıtat,* IV, 40.
[282] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 42.
[283] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 43.
[284] Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali,* s.68.

Tolun Camisinin vakfiyesinde, burada oluşturulan kütüphanede önemli tıp kitaplarının bulunduğu konusunda ifade geçtiği belirtilmektedir.[285]

2.1.3. Ezher Camii

Ebû Temîm Muiz-Lidînillâh'ın (342-365/953-975) kurduğu Kahire şehrinde yapılan ilk cami olmasıyla bilinen yapının inşası, 361/972 yılında tamamlanmıştır.[286] Cami, Fâtımîler döneminde oldukça zengin vakıflarla desteklenmiş, hemen hemen her bölümü için ayrı ayrı tahsisler yapılmıştır.[287] Ayrıca camiye birçok Mushaf ve kitap nakledilmiş, Hâkim-Biemrillâh Ebû Alî el- Mansûr, Dârü'l-İlim'de bulunan kitaplardan bir kısmını buraya getirtmiştir. Ezher camiindeki kitaplara verilen önem gereği, kütüphanenin gözetimi, dönemin en büyük dinî makamında bulunan (dâi'd-duât) Ebü'l-Fahr Sâlih adında bir zâta verilmiştir.[288]

Fâtımîlerin yıkılmasından sonra Eyyûbîler zamanında yapı ihmal edilmiş, Selâhaddîn Eyyûbî, camide Cuma kılınmasını yasaklayarak, caminin 5 bin dirhem gümüş değerindeki tezyinatlarını da söktürmüştür.

Yüzyıl kadar ihmal edilen ve bakımsız kalan Ezher camiinde, Memlûkler döneminde yeniden Cuma namazları kılınmaya başlanmış, Baybars zamanında camide kapsamlı bir tadilat ve yenileme çalışmaları yapılarak eski günlerine yakın bir konuma getirilmiştir.[289] Bu dönemde Bağdat ve Kurtuba şehrilerinde medreselerin kapanmaya başlaması, âlimlerin Mısır bölgesine göç etmesine neden olmuş, cami; eğitim öğretim faaliyetleri açısından parlak bir döneme girmiştir. Yine bu dönemde cami, münferit olarak da olsa; tıp hendese, astronomi, matematik ve coğrafya gibi ilimlerin okutulduğu bir merkez olmuştur.[290]

Memlûk devlet adamları ve uleması, camideki eğitim faaliyetlerini desteklemiş, eğitimlerin devam etmesi için vakıflar tahsis etmişlerdir. Bu vakıflardan biri olan Süleyman el-İbşâdî vakfının kitabesinde, camide eğitim gören fakir öğrencilere kitap bağışı yapıldığından bahsedilmiş, caminin bazı bölgelerinde öğrenciler için özel

---

[285] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.93.
[286] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 51, 52.
[287] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 52-54.
[288] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.83.
[289] Mustafa İsmet Uzun, "Ezher'', *DİA,* XII (1995), s. 55.
[290] Mustafa Kırkız, "el-Ezher Özelinde Klasik ve Modern Eğitim'', *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* XIV/1 (2014), s.169, 170.

kitaplıkların bulunduğu ifade edilmiştir. Bunların içerisinde, İsa b. Abdurrahman ez-Zevâvî el-Mağribî'nin 878/1474 yılında bağışladığı kitaplar da bulunmaktadır.[291]

Cami kütüphanesinde mevcut kitaplar içinde, Muhammed b. Ahmed et-Tilmisânî el-Makrî'nin (ö. 759/1358) telifi olan *el-Kavaid* kitabının yer aldığı aktarlır. O dönemde bu kitabın nadir bulunduğu ifade edilmiş ve zamanın itibarlı Mâlikî fakihi, Yahya el-Venşerîsî (ö. 914/1508), nadir bulunan bu eseri, Ezher Camii kütüphanesi dışında bir yerde görmediğini belirtmiştir. 1134/1722 yılına ait vakıf metninde, Emir Muhammed Gânim adında bir şahsın, elinde bulunan Zemahşerî'ye (ö. 538/1144) ait *Esâsü'l-Belâğa* kitabını buranın kütüphanesine bağışladığına dair bilgi bulunmaktadır.[292]

Söz konusu caminin kütüphanesinin günümüzde hala varlığını sürdürdüğü ve oldukça geniş bir koleksiyona sahip olduğu bilinmektedir. Buradaki kitapların düzeninin hala eski kütüphanelerin düzeninde bulunduğu ve kitapların raflarda birbirinin üzerine konulmuş vaziyette olduğundan bahsedilir.[293]

Ezher Camii, miladi 970 yılından bu yana eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı, dünyanın en eski kurumları içerisinde bulunmakla birlikte, Asırlar boyunca İslam'ın ilim merkezi konumunda bulunmuş ve günümüzde halen dinî ve beşerî ilimlerin okutulduğu önemli bir kurum olarak varlığını sürdürmektedir.[294]

2.1.4. Hâkim Camii

Hâkim Camiinin inşası, Azîz-Billâh Nizâr b. el-Muizz-Lidînillâh tarafından başlatılmış, oğlu Hâkim-Biemrillâh Ebû Alî el-Mansûr tarafından tamamlanmıştır. Caminin kapılarına, özel kumaş perdeler asılmış, içerisine dört adet gümüş şamdan ve kandiller yerleştirilmiş, cami için özel hasırlar dokunarak bunlar zemine serilmiştir.[295]

Memlûkler döneminde meydana gelen deprem sonucu camide önemli derecede tahribatlar oluşmuş, Emir Rükneddîn Baybars el-Çâşnigîr, bir hasar tespiti yaptırarak gerekli tamir ve tadilatları yaptırmıştır. Ayrıca Baybars el-Çâşnigîr, camide hadis derslerinin yanı sıra dört mezhep fıkhına göre dersler verilmesi için düzenlemeler yaptırarak buraya kıymetli bir kütüphane oluşturmuştur.[296] Oluşturulan kütüphaneye, çeşitli ilimlerden 500 cilt kitap vakfedildiği bunlardan birinin ise (rubatü şerife olarak

---

[291] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.84.
[292] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye,* s.67.
[293] Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi,* s.137.
[294] Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Kırkız, "el-Ezher Özelinde Klasik ve Modern Eğitim'', *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XIV/1 (2014).
[295] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 58.
[296] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 60: İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine,* II, 47: Makrîzî, *el-Mukaffa,* II, 311.

isimlendirilmiş) altın suyuyla yazılmış olduğu ifade edilmektedir.[297] Yine bununla ilgili, Kur'an-Kerim'den yedi cüzün istinsah edildiği ve istinsah edilen bölümlerin, Bağdâdî kâğıdı olarak tasvir edilen kâğıda, Şerafeddîn b. el-Vahid hattıyla, eritilmiş altın suyu kullanılarak yazıldığından bahsedilmektedir.[298]

Baybars el-Çâşnigîr'in restore ederek eğitim hayatına yeniden kazandırdığı el-Hâkim Camii, onun zamanında eğitim kalitesi olarak her hangi bir Memlûk medresesiyle eş değer görülmüş, devrin önde gelen seçkin âlimlerinin ders verdiği bir kurum konumuna gelmiştir.[299]

Günümüzde varlığını devam ettiren Hâkim Cami, Kahire'de bulunan camiler içinde Arap cami mimarisinin tezyinat ve estetik açısından en kıymetli ilk örnekleri arasında yer alırken ayrıca, XIX. yüzyılın sonunda açılan ilk İslam müzesini de içinde barındırmaktadır.[300]

2.1.5. Zâhir Camii

Sultan Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî, 665/1267 yılında bir cami inşa etmeye karar vererek Atabey Fârisiddîn Aktay ve bir grup inşaat mühendisini uygun bir yer tespiti için görevlendirmiştir. Cami inşası için Sultanın, top oynadığı, Kahire'nin dışında yer alan ve oyun alanı olarak kullanılan meydan uygun görülerek plan aşamasına geçilmiştir. Sultan Baybars, bu caminin kapısının Zâhiriyye medresesi kapısı gibi olmasını istemiştir. Akabinde aynı yıl inşa faaliyetleri başlatılarak diğer memleketlere, inşa için gerekli olan mermer, kereste ve benzeri ürün talebi için mektuplar gönderilmiştir.[301]

667/1269 yılında cami inşaatı tamamlandığında Sultan, camiyi ziyaret etmiş, caminin mimarisine hayran kalmış, kısa sürede bu kadar güzel bir camiinin yapılmasını takdir ederek inşa sürecinde bulunanları ödüllendirmiştir.[302]

Sultan Baybars'ın inşa ettirdiği söz konusu camide, bir kütüphanenin bulunduğu, Yahya b. Abdülvahab b. Abdürrahim ed-Dimnihûrî'nin (ö. 721/1322) kitaplarını buraya bağışladığı bilinmektedir. Nahiv alanında uzmanlığıyla bilinen Dimnihûrî'nin, bazı telifler yaptığı, Salih Camiinde dersler verdiği bilinmektedir.[303]

---

[297] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.85; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine,* II, 47.
[298] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.96.
[299] Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali,* s.69.
[300] Doris Behrens-Abouseif, "Hâkim Camii'', *DİA, XV (1997), s.185.*
[301] Makrîzî, *Hıtat,* IV, 95.
[302] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 96.
[303] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s. 86; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine,* VI, 190.

2.1.6. Bulak el-Hatîrî Camii

Kahire'de Bulak olarak isimlendirilen bölgede konumlanan caminin yeri daha önce 700/1300 yıllarına kadar Nil nehrinin suları altında kalmaktaydı. Bu tarihten sonra suların çekilmesiyle beraber caminin bulunduğu alan kullanıma elverişli hale gelmiş, burada tarım faaliyetlerinin yanı sıra imar faaliyetleri de yapılmıştı. Bu kapsamda caminin yerinde bir ev bulunmaktaydı. Emir İzzeddîn Aydemir (ö. 737/1337), bu evi satın alıp onu yıkmış ve yerine Tevbe Camisi adını verdiği söz konusu camiyi inşa ettirmiştir.

İzzeddîn Aydemir, cami inşasına son derece özen göstermiş, mermer işçiliğinde titiz davranmış, onu, Mısır'ın en güzel camilerinden biri haline getirmiştir. İşçiliğine ve süslemelerine son derece önem verdiği camiye mermer bir minber yaptırarak içerisine kıymetli bir kütüphane oluşturmuş, ayrıca orada fıkıh dersi verilmesi için görevlendirmeler yapmıştır.

Caminin giderleri için önemli vakıf tahsislerinde bulunulmuş inşa faaliyetlerine 400 bin dirhem harcanmıştır. Cami, 737/1337 yılında tamamlanarak Cemâziye'l-âhir'in onuncu günü içerisinde Cuma namazı eda edilmiştir. Nil nehrine yakın olması nedeniyle suyun tahribatına uğrayan cami Emirin vefatından sonra yıkılmıştır.[304]

Sonraki dönemlerde tamir gördüğü anlaşılan caminin etrafında, insanların oturmak için rağbet gösterdiği, bir mahalleden bahsedilerek, İzzeddîn Aydemir'in türbesinin burada olduğu belirtilmiştir. 806/1404 yılına gelindiğinde ise caminin halen ayakta olduğu ancak Nil nehrinin biraz daha çekilmesinden dolayı caminin yakınındaki kumların arttığı, önceki kalabalıkların artık buraya uğramadığı ifade edilmiştir.[305] Bununla birlikte 825/1422 yılında vefat eden Ahmed b. Osman Ebü'l-Fütûh el-Menêvî, araştırmasında kullanmak üzere kütüphanede bulunan bir nüshadan faydalanmıştır.[306]

2.1.7. Müeyyidî Camii

Sultan Melikü'l-Müeyyid Ebü'n-Nasr Şeyh el-Mahmûdî ez-Zâhirî (815-825/1412-1421), tarafından inşa edilen cami; mimari bir güzelliğe, görkemli bir yapıya ve muazzam bir duruşa sahip olmasıyla bilinir. Makrîzî, ona bakan bir kişinin, Belkıs'ın tahtını ve Anuşirvan'ın sarayını beğenmeyeceğini, dikkatle inceleyenin, Havarnak

[304] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 115.
[305] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 116.
[306] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, I, 318.

Sarayının[307] sütunlarını ve Gumdân Sarayını[308] küçümseyeceğini ifade ederek caminin mimarisini övmüştür.[309] Aslında Müellif burada, klasik edebi üslubun tipik örneği olan karşılaştırmalı ve abartılı anlatımı tercih ederek tarihi ve efsanevi yapılar üzerinden caminin mimari ve estetik kıymetine vurgu yapmaktadır.

819/1417 yılında temel kazma çalışmaları başlayan caminin inşaatında 30 civarı usta ve 100 işçi çalışmış, ustaların ve işçilerin ücretleri tam olarak ödenmiş olmakla birlikte hiçbirinin zorla çalıştırılmadığı ifade edilmiştir. Caminin giderleri için Mısır ve Şam topraklarında vakıflar tahsis edilmiş, Sultan inşaat aşamalarında camiye ziyaretlerde bulunarak gerekli ilgiyi göstermiştir.[310]

Sultanın camiyi ziyareti esnasında burada inşa edilen kütüphaneye girdiği ve Kalatü'l-Cebel'den buraya birçok ilim dalına ait kitapların getirildiğinden bahsedilerek, saray kâtibi görevinde bulunan Nâsırüddîn Muhammed el-Bârizî'nin, Sultana, değeri 1000 dinar olan, 500 cilt kitap takdim ettiği belirtilir. Bunun üzerine Sultan, kitapları kütüphane adına kabul etmiş, karşılığında, el-Bârizî'nin oğluna kütüphane görevlisi olma imkânı sağlayarak bu görevin nesiller boyu onlarda kalması ayrıcalığını tanımıştır.[311]

Sehâvî, burada kütüphane görevlisi olarak çalışan Muhammed b. İbrahim Half eş-Şems (ö. 883/1479) hakkında; kütüphanedeki kitaplarla ilgili yapılan bir ihmal nedeniyle ona soruşturma açıldığından bahsetmektedir.[312]

822/1420 yılına gelindiğinde camide, Sultanın huzurunda şafî, malikî ve hanbelî fıkıhlarında ders verecek hocaların tayinleri yapılmış, Ebü'l-Fazl Şıhâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer, şafi fıkhı tedrisi için görevlendirilmiştir. Bununla ilgili aktarılan bilgiler içerisinde; bir gün İbn Hacer'in, camide ders verdiği esnada Sultan'ın içeriye girdiği ve İbn Hacer'in ayağa kalkmasına izin vermeyerek onun derse devam etmesini istediğinden bahsedilmiştir.[313] Sultan Şeyh el-Mahmûdî, 824/1421 yılında vefat ettiğinde kendisi burada yapılan türbeye defnedilmiştir.[314]

---

[307] Sâsânî döneminde Irak'ta Kûfe civarlarında inşa edildiği rivayet edilen Arap edebiyatında ihtişamıyla meşhur efsanevi bir saray. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân,* (nşr. Dârü'l-Sadr), I-VII, Beyrut 1995, II, 401-403.
[308] Yemen'in San'a yakınlarında antik dönem ve erken İslam dönemlerinde önemli bir kraliyet sarayı olarak kullanılan, Arap şiiri ve edebiyatında ihtişamıyla meşhur bir yapıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân,* IV, 210, 211.
[309] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 142.
[310] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 142.
[311] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 143.
[312] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* VI, 227, 228.
[313] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 144.
[314] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 145.

2.1.8. Özbek el-Eşrefî Camii

Hicrî IX. yüzyılın ikinci yarısında (XV. yüzyıl) Memlûk devletinde önemli vazifelerde bulunan Özbek el-Eşrefî, atabeylik makamında bulunduğu esnada, hicrî dokuzuncu yüzyılın sonlarında (1490 – 1500 arası) Kahire'de büyük bir cami inşa ettirmiş, oraya ilim tedrisatı için görevliler atamıştır. Ayrıca Özbek el-Eşrefî yaptırdığı camiye ilim kitaplarından oluşan bir kütüphane oluşturmuştur.[315]

2.1.9. Emeviyye Camii

Emevîler döneminde Şam'da yapılan cami, mimari özellikleri, süsleme sanatındaki ihtişam ve sahip olduğu manevi değerleriyle tüm İslam âleminde özel bir konumda bulunmaktadır. Müslümanlar tarafından yapılan camilerin en eskilerinden olup, dinî ve sosyal hayatta önemli roller üstlenmiştir. Caminin yerinde milattan önce I. yüzyılda Romalıların baştanrısı Jüpiter'e atfedilen bir mâbedin harabeleri ve Theodosios dönemine ait (379-395) Aziz Yohannes (Hz. Yahyâ) kilisesi bulunmaktaydı.[316]

Nuaymî'de geçen rivayetler arasında; Tur Zeytâ, Tur Sînâ, Tur Tînâ ve Tur Teymâ olmak üzere Allah Teâlâ'nın katında dört dağın bulunduğu, bunlardan; Tur Zeytâ'nın Beytü'l-Makdis, Tur Sînâ'nın Hz. Musa'ya Tevrat'ın verildiği dağ, Tur Tînâ'nın Şam Camii (Emevî Camii) ve Tur Teymâ'nın ise Mekke olduğu ifade edilmektedir.[317] Burada yer verilen rivayet, Emevî caminin Müslümanlar açısından manevi değerini göstermesi açısından önemlidir.

Velid b. Abdülmelik (87-97/705-715) tarafından Dimeşk'te inşa edilen caminin yerinin daha önce yarısının Müslümanlar tarafından cami, diğer yarısının Hristiyanlar tarafından kilise olarak kullanıldığı bilinmektedir. Halife Velid, yapının tamamını camiye katarak dokuz yıl sürecek tadilat ve imar çalışmalarını başlattı. Nasr Kubbesini ve kemerleri inşa ettirerek bunları çeşitli süsleme sanatlarıyla donattı.[318]

Nuaymî'de geçen bir rivayette camide bulunan yaldızlı levhalarda yazan bir ifadeye göre; mescidin inşasını emredenin 86/705 yılında Emirü'l-Müminin Abdullah el-Velid (Velid b. Abdülmelik) olduğu yazmaktadır.[319] Diğer bir rivayette ise, Velid b. Abdülmelik, caminin inşası için ilk talimatı 86/705 yılında vermiş ancak tamamlamaya

---

[315] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye*, s. 73; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* II, 242.
[316] Tâlîb Yâzîcî, "Emeviyye Camii'', *DİA,* XI (1995), s, 108.
[317] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 285.
[318] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 285, 286.
[319] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 295.

ömrü yetmemiş yapıyı kardeşi Süleyman b. Abdülmelik (97-99/715-717) tamamlamıştır.[320]

Rivayetlere göre caminin inşaatı esnasında, bir dehlizde sanduka içinde derisi ve saçları bozulmadan kalan üzerinde Hz. Yahya'ya ait olduğu yazılan baş bulunmuş, bulunan baş yerinde muhafaza edilerek üzerine türbe inşa edilmiştir. Yine cami içerisinde bir sandukada Hz. Osman'nın Suriye'ye gönderdiği Mushaf'ın yer aldığı ve bu Mushaf'ı, Tuğtegin'nin (498-523/1104-1128) (Tuğteginlilerin (498-549/1104-1154) kurucusu) 507/1114 yılında Dımaşk Camisine naklettiği aktarılmıştır.[321]

Yahya Mahmud Saatî'nin 1988 yılında yaptığı araştırmaya dayanarak verdiği bilgiye göre; 298/911 yılında Emevî Camisine, Abdülmün'im b. Ahmed adında bir şahsın, 30 cilt Mushaf vakfettiği ve bu Mushafların, Suriye Ulusal Müzesinde hala sergilenmekte olduğu belirtilmiştir.[322]

Nuaymî, kendi zamanında caminin yakınında yenilenen iki çarşıdan bahsederek buraya kuyumcuların, altın ve mücevher ticaretiyle uğraşanların yerleştiğini ifade etmiş, bunların hepsinin söz konusu caminin vakıflarından olduğunu belirtmiştir. Camiyle ilgili bilimsel faaliyetlerin canlılığını göstermesi bakımından, caminin Babü's-Sâ'ât kapısı adı verilen mekânda üzerinde serçe, yılan ve karganın bulunduğu bir saat düzeneğinden bahsedilir. Buna göre düzenek her tam saati gösterdiğinde, serçenin öttüğü, karganın bağırdığı ve bir taşın düştüğü belirtilir. Saatleri yapanın ise Müeyyididdîn Ebü'l-Fadl el-Hârisî ed-Dimeşkî (ö. 599/1203) adında mühendis bir âlim olduğu, bu âlimin, Öklid ilminde (geometri) derinleştiği, matematikte ve tıpta büyük başarı gösterdiğinden bahsedilmiştir. Ayrıca onun önemli teliflere sahip olduğu bildirilmektedir.[323]

Camide Bâbü's-Sâ'at kapısında bulunan saatlerden sorumlu olduğu belirtilen, İbn Kayserânî olarak bilinen Muhammed b. Nâsıriddîn b. Sağîr b. Hâlid (ö. 548/1154) adında, divan sahibi ve zamanın şiir sancağını taşıdığı ifade edilen âlimin, bir dönem Halep'te kütüphane müdürlüğü yaptığı, mühendislik, hesap ve astronomi ilimlerinde mahir olduğu belirtilmektedir.[324]

Emevî Camisinde ders halkası bulunan Ali b. Tâhir es-Sülemî en-Nahvî'nin (ö. 500/1107), bir kütüphaneye sahip olduğu ve bu kütüphanesinde bulunan koleksiyonunu

[320] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 296.
[321] Ahmet Özel, "Emeviyye Camii'', *DİA,* XI (1995), s. 109: Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* I, 307.
[322] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye,* s.65.
[323] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 297.
[324] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 298.

söz konusu camiye bağışladığı belirtilmektedir.[325] Yine Arap dili, kıraat ve hadis âlimi Ebü'l-Yümn el-Kindî (ö. 613/1217) kendisine ait 761 cilt kitabı âlimlerin istifade etmesi için bağışlamış, kitaplar Emevî Camisi bünyesinde yer alan İbn Sinan el-Halebî'nin maksuresindeki büyük bir kütüphaneye yerleştirilmiştir. Bir tarihçinin buradaki kütüphane hakkında; orada her ilimden kitapları barındıran bir kütüphaneye dikkat çektiği ifade edilmektedir.[326]

Emevî camisindeki kütüphaneyle ilgili Yusuf el-İş, buraya bitişik bulunan İbn Urve meşhedinden bahsederek, Muhammed b. Urve el-Musılî'nin (ö. 620/1223) burada yaptığı bazı yenileme ve tadilatlara değinmiş, onun Urve meşhedi konumunda bulunan kütüphane ve kitap bağışları hakkında bilgi vermiştir. Müellif yine, Melikü'l-Muazzam İsa b. Adil döneminde camiye ait muhtelif yerlerde bulunan kitapların toplatılarak Urve meşhedine yerleştirildiğini bildirmiştir.[327]

749/1348 yılında Ebû Bekir meşhedinde vakfedilen kitaplar için kitaplıkların yer aldığı ve İbn Tahhân'nın (ö. 747/1346) koleksiyonunu camiye bağışladığı bilgisi, yazarın verdiği önemli malumatlardandır. Ayrıca Yusuf el-İş burada bulunan muhtelif kütüphanelerin sayısının tahmini 20 civarında olduğunu belirterek, bunun 5 bin ciltten fazla kitaba tekabül ettiğini söylemektedir.[328]

681/1283 yılında camide çıkan yangından söz edilirken burada bulunan halıların, kitapların ve kıymetli birçok eşyanın yandığı, sonrasında, yangında oluşan hasarın giderildiği ve bakımlarının yapılarak yıllarca yaşatıldığı vurgulanmıştır. 825/1422 yılında ise Kâdılkudât Cemâleddîn b. Hacı eş-Şâfî'nin, camide cuma günü halka dağıtılmak üzere Kur'an yenileme çalışmasından bahsedilmektedir.[329] Burada yapılan muhtemelen, ciltleri ve yazıları eskiyen Mushafların istinsah edilerek yenilenmesi işlemi olup, yenilenen nüshalar Cuma günleri halka hediye mahiyetinde sunulmuştur.

Emevî Camiinde müezzinbaşı olarak görev yapan Alâüddîn Ebü'l-Hasan Ali lakaplı ve İbnü'ş-Şâtır adıyla meşhur, Ali b. İbrahim b. Muhammed el-Hammâm Abdurrahman b. Sâbit el-Ensârî el-Evsî'den (ö. 777/1375) bahsedilmesi, Memlûkler dönemi Emevî caminin ilmi faaliyetlerdeki rolünü göstermesi bakımından önemli malumatlar içermektedir. Zira İbnü'ş-Şatır, Emevî Camiinin müezzinbaşı olmakla

[325] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 187.
[326] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye,* s.70.
[327] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s.232.
[328] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s.234, 235.
[329] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 300.

beraber, usta bir usturlap yapıcısı olarak zikredilmiştir. Onun yaptığı usturlabın zamanının en ileri usturlabı olduğundan bahsedilmektedir.[330]

İbnü'ş-Şâtır, Emevî Camisinin kuzeye bakan minaresine, günümüzde Şam Millî Müzesinin bahçesinde sergilenen güneş saatini yapmıştır. İbnü'ş-Şâtır'ın, ortaya koyduğu yeni gezegen teorisi, yaptığı astronomi aletleri ve ilmi nücûm (astronomi ilmi) alanındaki telifleri, Memlûk ilmi hayatı hakkında fikir sahibi olmamızı sağlarken Müslüman âlimlerin, bilime olan katkısının ne derece olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.[331]

Nuaymî'nin, 814/1422 yılına ait bir rivayetten aktardığına göre; bu yıl Timur felaketinden sonra imar edilen batı minaresinden ilk kez okunan ezana değinilmiş, Bâbü'l-Berid'de bulunan kitap satışının buradan taşınarak caminin Arûs minaresi kapısına geçtiği bildirmiştir. Fakat bu durum uzun sürmemiş ve kitap satışının tekrar eski yerine taşındığı ifade edilmiştir.[332]

1317/1899 yılında geçen bir kayıtta; Emevî Camisindeki kütüphanede çok kıymetli parşömenlerin yer aldığı aktarılarak aşağıdaki gibi bir liste verilmiştir.

- Kûfî hattıyla yazılmış Kur'an surelerinin parşömenleri.
- -Önemli Mushaf parçaları ve cüzler.
- -Filistin Ârâmîcesiyle yazılmış kutsal şiirler ve dinî metinler.
- -Dinî edebiyat ve hikâyeler.
- -Yunanca harflerle yazılmış Arapça Mezmurlar, şiir parçaları ve özellikle Homeros'a ait şiirler.
- -Kıptî, Gürcü ve Ermeni dillerinde yazılmış dinî konular muhtevalı papirüs ve kâğıtlar.
- -İbrânîce ve Samirice Tevrat nüshaları, Samirîlere ait bayram takvimleri, dualar, satış ve vakıf belgeleri, evlilik sözleşmeleri.
- -Eski Latince ve Fransızca metin parçaları ve Haçlılar dönemine kadar uzanan şiirler.
- -Parşömenler üzerine yazılmış İncil nüshaları.

[330] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 298, 299.
[331] Ayrıntılı bilgi için bkz. Muammer Dizer, "İbnü'ş-Şâtır'', *DİA,* XXI (2000), s.216-219.
[332] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 308.

Bunlardan bir kısmını Sultan 2. Abdülhamit'in, Alman İmparatoru 2. Wilhelm'e (1888-1918) hediye ettiği verilen bilgiler içerisinde geçmektedir.[333]

Camide görev yapan âlimlerin, astronomi, matematik, tıp ve dinî ilimler gibi uğraştıkları bilim dallarının çeşitliliği ve cami bünyesinde yer alan kütüphanelerin sahip oldukları kitap koleksiyonları, Memlûkler döneminde, Emevî caminin bilimsel ve kültürel faaliyetlerin odak noktasında olduğunu gösterirken, caminin bölgenin entelektüel hayatına önemli katkılar sunduğu fikrini verebilir.

2.1.10. Sâlihiye Yeni Camii

Tüccar Âlimüddîn Hüseyin el-Akrî tarafından 790/1388 yılında Dımaşk'ın Salihiye semtinde inşa edilen camide Cemâleddîn İbn Tolun ders vermiş, aynı zamanda kendisi kitaplarını söz konusu camiye vakfetmiştir.[334] Cemâleddîn İbn Tolun, tarihçiliğiyle meşhur Şemseddîn İbn Tolun'un (ö. 953/1546) amcası olmakla birlikte aynı zamanda ona ders veren âlimler arasında adı zikredilmektedir.[335]

2.1.11. Mengliboğa Camii

Halep'te bulunan Mengliboğa camisini inşa edenin, Memlûk Sultanı Melikü'l-Eşref Nâsırüddîn II. Şa'bân (765-778/1363-1376) zamanında Halep naipliği görevinde bulunan Mengliboğa eş-Şemsî (ö. 774/1373) olduğu bilinmektedir. Bir rivayete göre caminin yapım yılı 763/1361 olarak verilmiş olup Mengliboğa'nın Halep naipliği zamanına denk gelmekte olduğu bildirilmiştir.[336]

Mengliboğa, 763/1362 yılında Kutluboğa Ahmedî'nin yerine naiplik görevine vazifelendirilmiş, görevi boyunca adaletli ve hakkaniyetli bir yönetim anlayışı içinde olduğu belirtilmiştir. Camimin mihrabında renkli mermerlerin kullanılmış olup, kapısındaki ve mihrabındaki işçiliğin kalitesine dikkat çekilmiş, minaresinin ise hoş bir görünüme sahip olduğu ifade edilmiştir.[337]

767/1365 yılında inşa edilen caminin kütüphanesine, banisi Mengliboğa tarafından, Kurtubî'ye ait tefsir, İbnü'l-Cevzî'nin *et-Tebsira* ve Muahmmed b. Hasan el-Vâsıtî el-Hüseynî'nin *Mecmaü'l-Ahbab ve Tezkiratü ulil-elbab* adlı eserleri olmak üzere

---

[333] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 194.
[334] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye,* s.73.
[335] Ahmet Kavas, "İbn Tolun Şemseddin'', *DİA,* XX (1999), s, 415.
[336] Esra Atmaca, "Memlûkler Döneminde Halep İlmi Hayatında Ders Halkaları ve Ulemâ Tarafından Okutulan Ders Kitaplarının Tespiti'', *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı: 3 (2015), s.52.
[337] Sıbt İbnü'l-Acemî, *Künûzü'z-Zeheb,* I, 241.

daha birçok önemli telif vakfedilmiştir. Vakfedilen kitapların, marangoz tarafından oldukça sağlam şekilde yapılan dolaplara konulduğu ve dolapların levhalarla desteklenerek güçlendirildiği ifade edilmiştir.[338]

2.1.12. Seffâhiyye Camii

Halep'te el-Eşref Ebü'l-Abbas Ahmed Sıbt İbnü'l-Seffah tarafından yaptırılan caminin yerinde daha önce yağ üretimi yapılan bir atölye bulunmaktaydı. İbnü'l-Seffah atölyeyi yıktırarak caminin karşısına taşımıştır. İnşaat çalışmalarında kullanılmak üzere taşlar ve siyah mermerler tedarik edilmiş, cami inşası için büyük gayret sarf edildiği belirtilmiştir.[339]

Mihrabında ve kemerlerinde siyah ve sarı mermerler kullanılmış, kapının ise ahşaptan olduğu belirtilerek üzerinde oyma sanatının güzel örneklerinin bulunduğu aktarılmıştır. Avlusunda kullanılan mermerin son derece kaliteli olduğuna dikkat çekilerek Kadı Şihabeddîn'in caminin inşası için oldukça titiz davrandığı, bazı mülkler ve ender bulunan kitaplar satın alarak camiye vakfettiği ifade edilmiştir.[340] 821/1419 yılında inşaatına başlanan caminin 823/1421 yılında tamamlandığı, banisinin ise 835/1432 yılında Kahire'de vefat ettiği bildirilmiştir.[341]

2.1.13. Hayyât Camii (ed-Dihşe Camii)

Hama'da yer alan cami; hayyat veya dihşe isimleriyle anılmıştır. Camide bulunan pencerelerin arasında yılan şeklinde kıvrılmış mermerden yapılmış büyük sütun olması nedeniyle Arapçada yılanlar anlamına gelen "hayyat" ismi verilmiştir. Renkli mermerler ve altın varaklı mozaiklerle işlenmiş süslemelerin, caminin hem zemininde hem de duvarlarında kullanılmış olduğu ifade edilirken, müellifin zamanında yapının bazı kısımlarının yıkılmış olduğu aktarılmaktadır. Camide daha önce, 7 bin cilt kitaba sahip bir kütüphanenin yer aldığı ancak bu kütüphanenin yok olduğu belirtilmiştir.

Muhammed Kürd Ali, kendi zamanında, camide hala bulunmakta olan bir kitabede; caminin, 727/1327 yılında Melikü'l-Müeyyed İmadü'd-Dünya ve'd-Dîn (ö. 732/1331) tarafından yaptırıldığına dair bir yazının varlığından bahsetmektedir.[342]

---

[338] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s.274; Sıbt İbnü'lAcemî, *Künûzü'z-Zeheb,* I, 242.
[339] Sıbt İbnü'l-Acemî, *Künûzü'z-Zeheb,* I, 253.
[340] Sıbt İbnü'l-Acemî, *Künûzü'z-Zeheb,* I, 254.
[341] Sıbt İbnü'l-Acemî, *Künûzü'z-Zeheb,* I, 255, 256.
[342] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 61.

Caminin banisi olan Melikü'l-Müeyyed, yaygın olarak bilinen adıyla; Ebü'l-Fidâ el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmail b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî, döneminin önemli devlet adamı ve âlimleri arasında yer almakta olup, kendisinin; fıkıh, tefsir, felsefe, mantık, tıp, botanik, tarih, coğrafya ve nahiv gibi ilimlerde bilgi sahibi olduğu aktarılmıştır. Ayrıca çok erken tarihlerden itibaren kendi zamanında meydana gelen olayları kaydetmeye başlamış, şiir yazmış ve edebi gelişmelere katkı sunmuştur.

Memlûk Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun, Ebü'l-Fidâ'ya Hama melikliği görevi vermiş, ona olan güveni, ilmine olan saygısı ve sevgisi nedeniyle onun saltanata ait tüm alametleri taşımasına müsaade etmiştir. Ebü'l-Fidâ, saltanat unvanlarını aldıktan sonra da tevazu sahibi olmayı sürdürmüş, halkın ihtiyaçlarıyla yakından ilgilenmiş, zamanında önemli imar faaliyetlerinde bulunarak, âlimleri, edipleri ve şairleri himaye etmiştir.[343] Ayrıca onun 7 bin cilt kitaptan oluşan koleksiyonunu söz konusu caminin kütüphanesine bağışladığı verilen bilgiler içerisinde bulunmaktadır.[344]

2.1.14. Mescid-i Aksâ

Kudüs'te yer alan Mescd-i Aksâ'nın asıl adının, Ârâmîce bir kelime olan Beth Makdeşa'dan geldiği, İbrânîce Beth ha-Mikdaş ve Arapça Beytü'l-Makdis olarak telaffuz edildiği bilinmektedir. "mukaddes ev" anlamına gelen kelime, daha sonra şehrin tamamını ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Müslümanların kullandığı Kudüs kelimesi de mukaddes (kutsal) anlamına gelmektedir.

Rivayete göre; Mescidin planlanması ve yerinin tespiti Hz. Davut ile başlamıştır. Allah, Hz. Davut'a mabedi, oğlunun yapması gerektiğini bildirir. O da, oğlu Hz. Süleyman'a söz konusu mescidi yapmasını emreder ve inşaatta kullanılmak üzere, Lübnan dağlarından taşlar ve keresteler getirtilir.[345]

Ahd-i Atîk'e göre mabed, Yahudi arşınına göre; (bir Yahudi arşını 45 cm denk) uzunluğu 60, genişliği 20, yüksekliği 30 arşın olarak inşa edilmiş, giriş kısmında 20 arşın eninde ve 10 arşın uzunluğunda bir bölüm bulunduğu aktarılarak, bu bölümün her iki tarafında iki tunç sütunun yer aldığı belirtilmiştir. Ayrıca mabedin ön kısmında bir iç oda (Kudsü'l-Akdes) inşa edilerek buraya içinde Tevrat levhalarının saklandığı ahit sandığı yerleştirilmiştir. Ayrıca bu odanın duvarlarının sfenks kabartmalı altın kaplama ahşapla örtüldüğü ifade edilmektedir.

---

[343] Abdülkerim Özaydın, "Ebü'i-Fidâ'', *DİA,* X (1994), s, 320.
[344] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 188.
[345] Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ'', *DİA,* XXIX (2004), s, 268.

Teynet (Tell Tainat) kazılarında ortaya çıkarılan ve tarihi milattan önce IX – VIII yüzyıllara dayandırılan bir mabedin planının yukarıdaki tasvire çok benzediği belirtilmektedir.[346] Tevrat levhalarının saklandığı Küdsü'l-Akdes odası, Mescid-i Aksâ'ya (o zamanki adıyla Süleyman Mabedi) dair ilk kütüphane emaresi olarak görülebilir.

Mescid-i Aksâ, isra olayından sonra Müslümanların ilgisini çekmeye başlayarak, onların aklında Kâbe ve bu mescit arasında bir bağ oluşmuş, Hz. Ömer dönemine gelindiğinde ise Kudüs şehrinin alınmasıyla birlikte Mescid-i Aksâ, İslam topraklarına dâhil olmuştur.[347] Ayrıca mescit, İslam'ın ilk kıblesi olması nedeniyle, Müslümanların gönlünde ayrı bir yer edinmiştir.[348]

Mescit, İslam'ın ilk dönemlerinde olduğu gibi Memlûkler döneminde de önemli tamir ve tadilat işlemlerinden geçmiştir. Sultan I. Baybars Kubbetü's-Sahre'nin yıkılan kısımlarını onartmış, Muhammed b. Kalavun ise etrafındaki kemerleri inşa ettirerek, Mescid-i Aksâ'nın arka kısımlarını mermerle kaplatmıştır. Kalavun, yine bu dönemde Harem-i Şerif'teki mabetlerin bir kısmının kubbelerini yaldızla süsletmiştir.[349]

İslami dönemde Mescid-i Aksâ sadece ibadet yeri olarak kalmamış, bir eğitim kurumu olarak da faaliyet göstermiştir. Fakih Ebü'l-Feth Nasreddîn İbrahim el-Makdisî (ö. 490/1096), kitaplarını buraya vakfetmiş,[350] Selâhaddîn Eyyûbî, Kudüs'ü yeniden ele geçirmesinin ardından, Kubbetü's-Sahre ve Mescid-i Aksâ'da tamirat çalışmaları yaptırmış,[351] buraya Mushaflar, Hatm-i Şerifler ve cüzler getirterek mescitte bulunan kütüphaneyi daha da zenginleştirmiştir.[352]

Memlûkler döneminde Mescid-i Aksâ ilim faaliyetlerini yoğun olarak yapıldığı bir konumda bulunmaktaydı. İlköğretim düzeyindeki mekteplerde çocuklara Kur'an ve temel dinî bilgiler alanlarında dersler verilirken, önemli âlimlerin ilim halkalarının bulunduğu medreselerde fıkıh, tefsir gibi ileri seviye eğitimler verilmekteydi.[353]

Selahaddîn Eyyûbî zamanından sonra mescide yapılan Mushaf bağışları, Memlûkler döneminde devam etmiş, bu dönemde oldukça önemli Mushaf nüshaları

---

[346] Bozkurt, "Mescid-i Aksâ'', s, 269.
[347] Hayri Erenay, "Ayet ve Hadisler Işığında Kudüs ve Mescid-i Aksâ'', *Kocaeli İlahiyat Dergisi,* VII/1 (2023), s.181.
[348] Erenay, "Ayet ve Hadisler Işığında Kudüs ve Mescid-i Aksâ'', s.188.
[349] Cengiz Tomar, "Kudüs'', *DİA,* XXVI (2002), s, 333.
[350] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s.276.
[351] Ramazan Şeşen, "Selehaddîn-i Eyyûbî'', *DİA,* XXXVI (2009), s, 339.
[352] Bozkurt, "Mescid-i Aksâ'', s.271: Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds,* I, 484.
[353] Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds,* I, 24: Michael Hamilton Burgoyne, *Mamluk Jarusalem: An Architectural Study*, Worl Of Islam Festival Trust For The British Schoolof Archaeology in Jarusalem, London 1987, s.70-74.

vakfedilmiştir. el-Melikü'l-Eşref Barsbay, bir sefer dönüşünde 836/1433 yılında Dımaşk'ı ziyareti sırasında kendisine hediye edilen önemli bir Mushaf'ı mescide hediye etmiş, devrinin önemli âlimlerinden kabul edilen Şemseddîn Muhammed b. Kutluşah'ı onu okuması ve denetlemesi için görevlendirmiştir.[354] el-Melikü'z-Zâhir Çakmak (842-857/1438-1453), yine kendi döneminde buraya kıymetli bir Mushaf bağışlamış, Uleymî söz konusu bu mushafın kendi döneminde hala mevcut olduğunu ifade etmiştir.[355] el-Melikü'l-Eşref İnal (857-866/1453-1461), mescitte önemli imar faaliyetlerinde bulunmuş, buraya kıymetli bir Mushaf vakfetmiştir. Ayrıca Eşref İnal; Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. Lut ve Hz. Yunus türbelerini nakışlı örtülerle donatmıştır.[356]

Mescid-i Aksâ'ya Mushaf bağışı yapan Memlûk sultanlar arasında, el-Melikü'l-Zâhir Hoşkadem (866-872/1461-1467) ve el-Melikü'z-Zâhir Temürboğa'nın (872-873/1467-1468) adları zikredilmekle birlikte, Osmanlı sultanı ikinci Murad'ın (825-848/1421-1444) (850-855/1446-1451) Mescid-i Aksâ'ya Mushaf bağışında bulunduğu aktarılmıştır.[357] Memlûkler döneminde Mescid-i Aksâ'da yapılan yoğun eğitim faaliyetleri ve devlet adamları tarafından yapılan kıymetli Mushaf bağışları buradaki kütüphanenin içeriği ve zenginliği hakkında bize ipuçları sunabilir.

Miladi 20. yüzyılda, 1925-1928 yılları arasında kaleme alınan *Hitatü'ş-Şâm* adlı esere göre; Şam bölgesindeki en önemli kütüphaneler arasında zikredilen Aksâ kütüphanesinde, İbn İyas'ın (ö. 930/1524) *Neşk el-Ezhâr*, İbn el-Kattâf'a ait *Kitâbü'l-Ma'rifeti ve't-Târîh* ve Memlûkler ve Osmanlılar dönemine ait önemli Mushaflar yer almaktadır. Yine kütüphanedeki önemli Mushaflar arasında, üzerinde "Muhammed b. el-Hasan b. el-Hüseyin, Resûlullah'ın torunu tarafından yazıldı" ibaresinin bulunduğu eski bir Mushaf'ın yarısının ve Mağrip sultanlarından İbn Abdülhak'ın kendi eliyle parşömene yazdığı ve Merakeş usulüne göre ciltlenmiş Mushaf'ın kütüphanede Endülüs tarzı mineli süslemelerle bezenmiş sandıkta bulunduğu aktarılmıştır.[358]

Fuat Sezgin'nin, Mescid-i Aksâ kütüphanesinde bulunan el yazmalarının listesinin olduğu bibliyografik çalışması, kütüphanenin önemli nüshaları barındırmaya devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir.[359]

---

[354] Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds*, II, 168.
[355] Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds*, II, 171.
[356] Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds*, II, 173.
[357] Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds*, II, 174, 175.
[358] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 195.
[359] Sezgin, *Târîhü't-Turâsi'l-Arabiyye,* II, 549.

2.1.15. Mescid-i Nebevî

Hz. Peygamberin Medine'ye hicretinden sonra ilk icraatı Mescid-i Nebevî'yi inşa ettirmek olmuştur. Daha sonra bu mescit Hz. Peygamber'in tüm faaliyetlerinin merkezinde yer alırken ileriki dönemlerde yapılacak olan camiler için örnek oluşturmuştur.[360] Hz. Peygamber'in inşaatında bizzat çalıştığı mescit, hicretin ilk yılı olan miladi 623'te tamamlandı.[361] Mescit, yapıldığından bu yana önemli ilim ve kültür merkezi olmasının yanı sıra, Peygamberimizin başlattığı eğitim öğretim faaliyetleri tarih boyunca artarak devam etmiş ve söz konusu cami, İslam beldelerinin en gözde ilim müessesi konumuna yükselmiştir.

Medine'de kurulan en eski kütüphane Mescid-i Nebevî Kütüphanesi olup, Hz. Osman döneminde çoğaltılan Mushaflardan birinin burada muhafaza edildiği aktarılmıştır. Camide, içinde kitapların yer aldığı iki dolaptan bahsedilirken ayrıca, burada bulunan kitapların ciltlenmesi gerektiğine dair 985/1577 yılına ait bir kayıt bulunduğu aktarılmaktadır. [362]

580/1185 yılında mescitte büyük bir kütüphanene bulunduğuna işaret edilirken, çeşitli tarihlerde melikler, devlet adamları ve âlimler tarafından kütüphaneye kitaplar vakfedildiği belirtilmekte olup, İbrahim b. Receb b. Hammad er-Ravâşî el-Kilâbî'nin (ö. 755/1355) kitaplarını Mescid-i Nebevî'ye bağışladığından bahsedilmektedir. Kütüphaneye bağış yapanlar arasında Muzafferîler Devleti'nin (718-796/1318-1393) hükümdarı Şah Şucâ' b. Muhammed b. el-Muzaffer el-Yezdî'nin (760-786/1358-1384) adı verilmekle birlikte onun bu kitapları Medine'yi ziyareti sırasında vakfettiğinden bahsedilmektedir.

Aynı zamanda Muhammed el-Berzencî el-Hüseynî el-Medenî'nin de buraya kitap vakfettiği aktarılmıştır. Abdülganî Nablusî'nin (ö. 1143/1731) Mescid-i Nebevî'de bulunan kitaplardan bazılarının adını verdiği bilinmektedir. Nablusî mescitte çeşitli ilimlere dair birçok kitabın bulunduğunu söyleyerek, Celal es-Süyûtî'nin 5 ciltlik hadisi, İbn Mace'nin *Sünen* eseri üzerine yazılan bir şerhi ve İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dımaşk* adlı eserlerinin adını zikrettiği bildirilmiştir.[363]

---

[360] Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Mescid-i Nebevî'', *DİA,* XXIX (2004), s, 281.
[361] Bozkurt ve Küçükaşcı, "Mescid-i Nebevî'', s.282.
[362] Bozkurt ve Küçükaşcı, "Mescid-i Nebevî'', s.288.
[363] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye,* s.69: İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-Sâfî,* VI, 204.

Mescid-i Nebevî'ye 1320/1903 yılında Tunus veziri Muhammed el-Aziz'in yaklaşık 2000 kitaptan oluşan bir koleksiyonu bağışladığı ve 1352/1933 yılında mescitte bulunan kitapların hepsinin bir yerde toplatıldığı belirtilmektedir.[364]

2.2. Hastane (Bîmâristan) Kütüphaneleri

Zayıflar, muhtaçlar, düşkünler için sığınaklar kurmak, insanın, diğer çaresiz insanlara karşı merhametinin göstergelerinden ve medeniyetin alametlerindendir.[365] Hz. Peygamber'in, Hendek Gazvesi esnasında yaralanan sahâbîler için bir çadır tahsis ettiği, burada yaralıları tedavi eden bir kadın görevlinin bulunduğu ifade edilmektedir.[366] Yine zamanının ünlü tabiplerinden Hâris b. Kelede'nin (ö. 13/634) bu dönemde yaşadığı, Hz. Peygamberin, Hâris'in uzmanlığına güvenerek onu hastalanan sahâbîlere tavsiye ettiği belirtilmektedir.[367]

İslam dünyasında ilk hastaneyi inşa edenin 88/707 yılında Emevî halifesi, Velid b. Abdülmelik olduğu ifade edilmektedir. Velid, inşa ettiği hastane için tabipler tayin ederek onlara maaş tahsis etmiş, ayrıca cüzzamlıların tecrit edilmesini sağlamıştır. Bunun yanı sıra cüzzamlılara ve görme engellilere maaş bağlayarak onlara geçimlerini sağlayacakları imkânları temin etmiştir.[368]

Emevîlerle kurulmaya başlayan hastanelerin, Abbâsîler zamanına gelindiğinde parlak bir döneme girdiği söylenmektedir. Öyle ki Halife Harun Reşid'in, inşa edilen her caminin yanına bir hastane kurulmasını istediği belirtilir. Bu dönemde 34 adet hastanenin bulunduğu ifade edilerek Abbâsîler döneminde hastanelerin tam teşekküllü bir hal aldığından bahsedilmektedir. Yine bu dönemde Bağdat'ta diplomalı 860 tabibin bulunduğu, 318/931 yılında tabiplerin birlikte hareket etmeleri ve bilgilerini paylaşmaları amacıyla Hekim-Vezir Ali b. İsa tarafından tabipler birliğinin kurulduğu bilinmektedir.[369]

259/873 yılında Kahire'de, el-Asker semtinde Ahmet b. Tolun tarafından yapılan hastane dönemin önemli hizmetler sunan hastaneleri arasında bulunmaktadır. Şam'da Nûreddîn Mahmud Zengî tarafından 445/1154'te inşa edilen hastanenin mükemmelliğine vurgu yapılarak Mısır'daki Kalavun hastanesine ve İtalyan Rönesans hastanelerine örnek

---

[364] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye,* s.70.
[365] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 156.
[366] Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan'', *DİA,* VI (1992), s, 163.
[367] Abdullah Köşe, "Hâris b. Kelede'', *DİA,* XVI (1997), s, 198.
[368] Makrîzî, *Hıtat,* IV, 267.
[369] Mahmut Dündar, "İslam Medeniyet Tarihinde Sağlık Kurumları ve Hastaneler'', *İslam'da Sağlık ve Koruyucu Hekimlik,* (ed. Âdem Yerinde), Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları 2021, 285-297, 294.

teşkil ettiğinden bahsedilmiştir. Selahaddîn Eyyûbî'nin ise 567/1171 yılında Kahire'de ve 583/1187 yılında Kudüs'te hastaneler kurduğu bilinmektedir.[370]

Memlûkler, kendilerinden önce Mısır ve Suriye coğrafyasında hüküm sürmüş olan Tolunoğulları, Zengîler (521-631/1127-1233) ve Eyyûbîler gibi devletlerin hastane mimarisini örnek alarak oldukça ihtişamlı hastaneler inşa etmişlerdir. Bu dönemin meşhur hastaneleri Kahire'de inşa edilmekle beraber, Kalavun Hastanesi bunlardan en önemlisi olarak geçmektedir. Memlûkler döneminde tabipler titiz bir şekilde çalışır, her hasta için hastane tüzüğüne uygun olarak reçete yazarlardı. Hasta bakımı sadece hastanelerle sınırlı kalmayıp evde bakım hizmetleri de verilmekteydi. Ayrıca ilaçların ücretsiz bir şekilde temini sağlanmaktaydı.

Memlûkler'in sunduğu sağlık hizmetleri sadece Mısır coğrafyasından ibaret olmayıp, Medine'ye kadar uzandığı bilinmektedir. Sultan Baybars'ın Medine'de bulunan hastaneye doktorlar tayin ettiği gibi içerisinde göz hastalıklarıyla da ilgili olan ilaçlar gönderdiği belirtilmektedir.[371]

Memlûk hastanelerinde yalnızca hastalar tedavi edilmez aynı zamanda buralarda tıp eğitimi de verilirdi. Alanında uzman âlimler tarafından teorik bilgiler öğretilir sonra hastalar üzerinde tatbik edilerek talebelerin tecrübe kazanması sağlanırdı.[372] Bu bakımdan Memlûk Devletinde hastaneleri eğitim faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı yerler olarak düşünülebiliriz ve buraların çok sayıda kitaba gereksinim duyacağını söyleyebiliriz. Ancak biz çalışmamızın bu kısmında kaynaklardan tespit edebildiğimiz, kütüphaneye sahip hastaneler hakkında bilgi vereceğiz.

2.2.1. İbn Tolun Hastanesi

Kahire'de, el-Asker semtinde yer alan hastanenin, Ahmed b. Tolun tarafından 259/873 yılında yaptırıldığı aktarılırken, Makrizî'de geçen diğer rivayete göre ise Mısır'da yapılan ilk hastanenin bu olduğu ve 261/875 yılında yaptırıldığı belirtilmektedir. Burada hastaneye gelen hastaların üzerlerindeki kıyafetleri ve diğer eşyaları, hastane emininin gözetiminde ondan alınarak bir yerde muhafaza edilir ve hastaya özel kıyafet

[370] Yunus Berkli, *İslam Kurumları Tarihi El Kitabı,* Grafiker Yayınları, Ankara 2018, s.404, 405.
[371] Bahattin Keleş, "Memlûkler Dönemindeki Hastanelerde Poliklinik Faaliyetleri ve Hastanelerin Yönetimi ve Finansmanı'', *The Journal of Academic Social Science Studies,* 16/98 (2023), s.353.
[372] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.101.

giydirilirdi. Bununla beraber hasta iyileşene kadar burada misafir edilir; yiyecek, içecek ve ilaç gereksinimleri ücretsiz olarak karşılanırdı.

Ahmed b. Tolun'un, buranın inşası için 60 bin dinar harcadığından bahsedilirken, hastane faaliyete geçtikten sonra her cuma hastaneye gelerek depolardaki envanteri ve tabipleri teftiş ettiği, aynı zamanda hastaların durumlarıyla ilgilendiği belirtilmektedir.[373]

İbn Tolun hastanesinde, sağlık hizmetlerinin yanı sıra tıp eğitimi de verilmiş, hastane kütüphanesinin ise tıp ilmi başta olmak üzere, çeşitli ilimlere ait 100 bin cilt kitabı ihtiva ettiği ifade edilmiştir. Burada bulunan kitap sayısının biraz abartılı olduğu düşünülse de hastane kütüphanelerine verilen önemi göstermesi açısından kıymetli olduğu belirtilmektedir.[374] Hastanenin Burcî Memlûklere kadar faaliyetlerine devam ettiği, Serâceddîn el-Bahadırî (ö. 874/1430) gibi bazı tabiplerin Mansur ve Tolun hastanelerinde görev yaptığı ifade edilmektedir.[375]

2.2.2. Büyük Mansûrî (Kalavun) Hastanesi

Fâtımîler zamanında ev olarak kullanılan hastanenin yeri, daha sonra belirli bir süre Eyyûbî hanedan üyesine ait biri tarafından konak olarak kullanılmış, Memlûkler dönemine gelindiğinde Sultan el-Melikü'l-Mansûr Seyfüddîn Kalavun söz konusu yapıyı satın alarak buranın hastane, medrese ve türbeden oluşan bir külliye şeklinde inşa edilmesi için talimat vermiştir. İnşaat çalışmalarına 683/1284 yılında başlanan hastane, aynı yıl tamamlanarak hizmete girmiştir.

Rivayete göre; Kalavun, Baybars döneminde bir sefer sırasında 675/1277 yılında Şam'da ağır bir hastalığa yakalanmış, hekimler, Nûreddîn Hastanesinden getirilen ilaçlarla Kalavun'u tedavi etmişlerdi. Bunun üzerine Kalavun, bu hastaneyi merak edip ziyarette bulunmuş, sonra saltanatın bir gün kendisine nasip olması durumunda bu hastane gibi bir hastane inşa ettireceğine dair adakta bulunmuştur.[376]

Hastanede her kesimden insana ücretsiz sağlık hizmeti verilirken yine hastaların ihtiyaç duydukları ilaç ve diğer tüm malzemeler ücretsiz olarak sağlanmış, hastane hizmetleri için kadın ve erkek hizmetliler çalıştırılmıştır. Hastanede; göz hastalıkları, ishal, yaralanma vakaları, soğuk algınlıkları ve ateşli hastalıkların her biri için ayrı

---

[373] Makrîzî, *Hıtat,* IV, 267.
[374] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye,* s.107: el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.137.
[375] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.102, 103.
[376] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 268.

bölümlerin bulunduğu, kadınların ve erkeklerin tedavi oldukları kısımların ayrıldığı bilinmektedir.

Alanında uzman hekimlerin görev yaptığı hastanede aynı zamanda tıp eğitimi verilmekte olup külliye şeklinde bulunan yapıda, bir kütüphanenin yer aldığı belirtilirken, kütüphane için altı görevlinin tayin edildiği belirtilmiştir.[377] Muhtemelen söz konusu kütüphane; medrese, hastane ve türbeden oluşan külliyeye ortak hizmet vermekteydi. Buna bağlı olarak kütüphane koleksiyonundaki kitapların, muhtelif ilimlerde olduğunu varsayarsak bunun için kütüphaneye fazladan görevli tayini yapıldığını söyleyebiliriz.

Hastanenin vakfiye şartnamesine göre; burada yatan hastalar için geceleri ud çalınarak onların moral ve motivasyon bulmaları sağlanıyordu. Yine hastane hakkında verilen bilgilere baktığımızda hastanede günümüz tıp fakültelerine benzer uygulamaların yapıldığı anlaşılmaktadır.[378]

Ünlü seyyah İbn Battûta (ö. 770/1369), hastanenin; sayılamayacak kadar çok ilaca ve imkânlara sahip olduğunu ifade ederken, onun anlatamayacak kadar güzel olduğundan bahsetmektedir. Yine seyyah Belevî Hâlid b. Îsâ el-Mağribî'nin (ö. 780/1378), hastaneyi ziyarette bulunarak "Kahire'yi bana hatırlatacak hiçbir şey olmasaydı bu hastane onu hatırlamam için yeterliydi." ifadesine yer verdiği belirtilmektedir.[379] Hastanede mevcut kütüphanedeki kitapların sayısının 100 bin cilde ulaştığı zikredilirken bu kitapların çoğunun günümüzde Kahire'de, Dârü'l-Hikme Kütüphanesinde bulunduğu bilinmektedir.[380]

Kalavun Hastanesi olarak da bilinen hastanenin kütüphanesinde, değerli hatlarla yazılmış Kur'an nüshalarının yanı sıra, tefsir, hadis, fıkıh, tıp ve edebiyat ilimlerine ait zengin kitap koleksiyonu bulunmaktaydı. Küçük kan dolaşımının keşfiyle meşhur ünlü hekim Ali b. Ebü'l-Haram Alâeddîn b. en-Nefîs (ö. 687/1288), içerisinde *eş-Şâmil fit-Tıb* eserinin de yer aldığı kitap koleksiyonunu buraya bağışlamıştır. Söz konusu kütüphanede görevli memura 40 dirhem maaş verildiği bilgisi kütüphane hakkında verilen önemli bilgiler arasında bulunmaktadır.[381]

---

[377] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 269.
[378] Ayrıntılı bilgi için bkz. Eşref Buharalı, "Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu: Tolunoğulları, Zengîler ve Memlüklerde Sağlık Hizmetleri'', *Tarih Araştırmaları Dergisi,* XXV/40 (2006) s.29-39: M. Fatih Yalçın, "Memlükler Döneminde Kalavun Hastanesi'', *The Journal of Academic Social Science Studies'',* 70 (2018), 325-337.
[379] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.103.
[380] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.138.
[381] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s. 288.

Osmanlı zamanında, Abdurrahman Kethüda (ö. 1190/1776), tarafından hastanede tadilat çalışması yaptırılmış,[382] bir zaman sonra harap hale gelen yapının yerine, 1915 yılında bir göz hastanesi yapılmıştır.[383]

2.2.3. Nûreddîn Zengî (Nûriye) Hastanesi

Dımaşk'ta yer alan hastane üzerindeki kitabesine göre Nûreddîn Mahmud Zengî tarafından 549/1154 yılında yaptırılmıştır.[384] Nûreddîn Zengî, haçlılarla yaptığı bir savaş sırasında Frank komutanını esir almış, bu komutan serbest kalmak için 500 bin dinar fidye ödemiştir. Sultan bu parayla söz konusu hastaneyi yaptırarak halkın hizmetine sunmuştur. Sultanın kendisinin de bu hastanede tedavi olduğu ve hastalara ilaçlar dâhil olmak üzere her tür sağlık hizmetinin ücretsiz sunulduğu belirtilmekte olup ilerleyen yıllarda buranın bir tıp okulu olarak faaliyet gösterdiği ifade edilmiştir. Meşhur tarihçi İbnü'l-Esir'in (ö. 630/1233), bu hastanede tedavi gördüğü bilinmektedir. Söz konusu hastanede mevcut bir kütüphaneden bahsedilirken, matematik, astronomi ve mûsiki alanlarında uzman Muhammed b. Ubeydullah el-Muzaffer (ö. 570/1175) adında görevli bir hekimin bu kütüphaneyi araştırmaları için kullandığı aktarılmıştır.[385] Ayrıca Nûreddîn Zengî'nin, kütüphaneye birçok tıp kitabı vakfettiği belirtilmektedir.[386]

Tıp tarihinde küçük kan dolaşımının kâşifi olarak bilinen İbnü'n-Nefîs'in, Nuriye Hastanesinde tıp tahsili yaptığı bilinmektedir.[387] Kalavun Hastanesi hakkında bilgi verdiğimiz kısımda 675/1277 yılında Memlûk Sultanı Kalavun'un söz konusu hastanede tedavi gördüğünü, buradan yola çıkarak kendi hastanesini inşa ettirme kararı aldığını belirtmiştik.

Hastane 1317/1900 yılana kadar faaliyetine devam etmiş, bu dönemde vakıf gelirlerinin bir kısmının, Şam'da yapılan, Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid'e nispetle, Hamidiye Hastanesi adıyla anılan hastaneye tahsis edildiği bildirilmiştir. Burası Arap hükümeti döneminde (muhtemelen 1918-1920), Millî (Ulusal) Hastane olarak kullanılırken,[388] günümüzde hastane binası, Arap Tıp ve Bilimler Müzesi olarak hizmet vermeye devam etmektedir.[389]

---

[382] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s. 289.
[383] Buharalı, "Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu'', s.36.
[384] Engin Beksaç, "Nûreddin Zengî Bîmâristanı'', *DİA,* XXXIII (2007), s.262.
[385] Buharalı, "Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu'', s.31.
[386] Buharalı, "Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu'', s.32.
[387] Esin Kahya, "İbnü'n-Nefîs'', *DİA, XXI (2000), s.173.*
[388] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 159.
[389] Beksaç, "Nûreddin Zengî Bîmâristanı'', s.263.

2.3. Hankah, Ribat, Zâviye ve Türbe Kütüphaneleri

Hankah; Farsça bir kelime olup "ev" anlamına gelmektedir. Makrizî'ye göre İslam dünyasında ilk hankahlar, hicri 400'lü (1000) yıllarda ortaya çıkmaya başlamış, sûfîlerin Allah'a ibadetle meşgul olmaları için tahsis edilmiştir.[390] Başlarda basit yapılardan oluşan ve sakin yerlere yapılan bu yapılar; sultanların, devlet adamlarının ve zenginlerin de hayır maksadıyla hankahlar inşa ettirmeye başlamasıyla, kimi zaman önemli mimari eserlere dönüşüp etraflarının kasaba haline geldiği de olmuştur. Daha sonra hankahların bir kısmı, içerisinde mescit, hamam, dershane, kütüphane, hastaların tedavi edildiği bölümler ve etrafındaki bağ bahçeyle beraber önemli kompleksler haline gelmişlerdir.[391]

Ribat; sınır boylarında askerlerin atlarını bağlayıp nöbet tuttukları yerlere ve buralarda inşa edilen müstahkem binalara verilen isim olmakla birlikte, bu mekânlarda bulunan askerlere de murâbıt denilmektedir.[392] Basit yapıda bulunan ribâtlarla birlikte, etrafı surlarla çevrili, içerisinde erzak ve silah depoları, mücahitler için odalar, mescit ve hamam gibi yapıların bulunduğu ribâtlar da bulunmaktaydı.[393] Ribâtlarda askeri eğitimin yanı sıra ilmi faaliyetlere de yer verilmiş olup zamanla İslam'ın yayılması ve düşman saldırılarının azalması nedeniyle buralarda ilmî çalışmalara daha çok yer verilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte miladi XI. yüzyıldan itibaren Doğu İslam dünyasından diğer bölgelere yayılan tasavvuf akımları, ribâtların bazılarını etkilemiş, murâbıt tabirinin yerini yer yer derviş ve velî isimlendirmeleri almıştır. Aynı zamanda söz konusu ribâtlarla ilgili olarak bazılarında kütüphane bulunduğu ve oralarda derslerin yapıldığı bilgisi bulunmaktadır.[394]

Zâviye; toplumun manevî ve ahlakî açıdan eğitilmesine yönelik faaliyet yürütülen mekânlara verilen isim olup, başlarda basit bir mimari yapıya sahip olmuşlardır. Tekke ismiyle de anılan bu mekânlar zamanla değişik mimari özellikler kazanarak çeşitli yapıları bünyesine alan kompleksler şekline dönüşmüşlerdir. Zâviyelerin (tekke) ziraate elverişli büyük arazilere kurulduğu ve içerisinde; odalar, mescid, hamam, değirmen, kütüphane, misafirhane gibi bölümlerin bulunduğu belirtilmektedir.[395]

---

[390] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 280.
[391] Süleyman Uludağ, "Hankah'', *DİA, XVI (1997),* s.43.
[392] İsmail Yiğit, "Ribât'', *DİA,* XXXV (2008), s.76.
[393] Yiğit, "Ribât'', s.77.
[394] Yiğit, "Ribât'', s.78.
[395] Mustafa Kara, "Tekke'', *DİA,* XL (2011), s.368, 369.

Türbe; İslam beldelerinde tanınmış şahsiyetlerin mezarlarına verilen isim olmakla beraber, türbeler zamanla İslam mimarisinin zengin örneklerini oluşturmuşlardır. Fâtımîlerden bu yana türbe geleneği bulunan Mısır'da türbe mimarisi en zengin örneklerini Memlûkler zamanında göstermiştir. Orta Asya mimarisini benimseyen Memlûkler bu üslubu inşa ettikleri türbelere yansıtmışlardır.[396]

2.3.1. Salâhiyye Hankahı

Hankahın bulunduğu yer daha önce Fâtımîler döneminde Halife Ebû Temîm el-Mustansır-billâh el-Fâtımî'nin (428-487/1036-1094), azadlı kölesinin evi olarak geçmektedir. Selahaddîn Eyyûbî, Mısır'ı ele geçirdiğinde bu evi 569/1174 yılında hankah olarak vakfetmiştir. Bu hankah Mısır'da yapılan ilk hankah olarak geçmektedir.[397] 783/1381 yılında vefat ettiği belirtilen Cemâleddîn Abdullah b. Alî b. Ahmed el-Ensârî b. Hadîde adında bir şahsın söz konusu hankahın kütüphanesinde görevli olduğu ifade edilmiştir.[398]

2.3.2. Beştek Hankahı

Kahire'nin doğu yakasında Beştek Caminin karşısında yer alan hankah, Emîr Seyfeddîn Beştek en-Nâsırî tarafından 636/1239 yılında yaptırılmıştır. Makrîzî, hankahın kendi döneminde mamur halde bulunduğunu, edebiyat ve belâgat alanında uzman Bedr el-Beştekî olarak bilinen, Bedreddîn Muhammed b. İbrahim'in hankahta görev yaptığını belirtmektedir.[399] Ayrıca 764/1363 yılında doğmuş, şiir ve edebiyat alanında mahir Ahmed b. el-Hasan eş-Şihâb el-Cevherî, hankahta tasavvuf şeyhi olarak görev yapmış, bu esnada yanında kitaplarını da bulundurmuştur. Sehâvî, onun kendi el yazısıyla kaleme aldığı bir şiirini gördüğünü ifade etmiştir.[400]

2.3.3. Şeyhû Hankahı

Hankah, Kahire'de aynı isimle anılan Şeyhû Camii karşısında yer almakta olup, Emîrü'l-Kebîr Seyfeddîn el-Ömerî tarafından 756/1356 yılında yaptırılmıştır. Müellifin döneminde maddi durumunun zayıfladığı belirtilen hankahın, birçok ilim ehli insan

---

[396] İsmail Orman, "Türbe'', *DİA,* XLI (2012), s.464, 465.
[397] Makrîzî, *Hıtat,* IV, 282.
[398] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s. 289.
[399] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 288.
[400] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.105; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* I, 230.

yetiştirdiği ifade edilmiştir.[401] Söz konusu hankahta bir kütüphane bulunduğu belirtilirken, bu kütüphaneden sorumlu görevlinin ve Hankahın Şeyhi, Said b. Halil b. Süleyman er-Rûmî el-Merzibânî'nin 814/1412 yılında buraya saldıran hırsızlar tarafından katledildiği bildirilmektedir.[402]

2.3.4. Bektemir Hankahı

Emîr Bektemir es-Sâkî (ö. 733/1333) tarafından Kahire'de inşa edilen hankahta 726/1326 yılında ibadet edilmeye başlanmıştır. Hankahın yanına hamam ve bostanlık alanların inşa edilmesiyle etrafında yerleşimler artmış, zamanla yapı meskenlerin ve büyük çarşıların olduğu bir yer haline gelmiştir. Ancak 806/1404 yılından itibaren çeşitli sorunlar ortaya çıkmış, hankahtaki değerli kandiller, kitaplar, Mushaflar ve halılar yok olup gitmiş, etrafındaki sakinleri göç etmiş ve bakımsız kalan yapı harabe bir hale dönüşmüştür.[403]

Emîr Bektemir öldüğünde, geride inanılmaz bir servet bırakmış, paha biçilmez kıymetteki malları arasında; kitaplar, Mushaflar, Buharî nüshaları ve yazı takımları (hokka vs.) gibi kütüphanesine dair fikir edinebileceğimiz eşyalar da bulunmaktaydı.[404]

2.3.5. Cemâliyye Hankahı

Emir Moğoltay Cemâlî, 780/1378 yılında Kahire'de inşa ettirdiği hankahı kitaplarla donatmış, vesikasında yazan ifadeye göre; burada bulunan kitap ve Mushaf-ı Şeriflerin hankahın ihtiyacı olan her şeyi içerdiğini belirtmiştir.[405]

2.3.6. Berkûkiyye Hankahı

Sultan Ferec b. Berkûk, babasının vasiyeti üzerine Kahire'de çölde 813/1410 yılında bir hankah yaptırmış, orada Mushaflar ve cüzler için bir kütüphane oluşturmuştur.[406]

2.3.7. Barsbay Hankahı

el-Melikü'l-Eşref Seyfeddîn Barsbay, türbesinde bulunan vakfiye vesikasına göre, Kahire'de bir hankah inşa ettirmiş ve ona bitişik bir de kütüphane oluşturmuştur.[407]

---

[401] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 292.
[402] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.141.
[403] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 296.
[404] Makrîzî, *Hıtat,* IV, 297.
[405] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât*, s.105.
[406] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.105, 106.
[407] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.105.

2.3.8. Gavrî Hankahı

Memlûk Devletinin son zamanlarında tahtta bulunan Sultan Kansu Gavrî, Kahire'de bir hankah inşa ettirmiş oraya içinde önemli Mushafların bulunduğu bir kütüphane yaptırmıştır. Kütüphanede bulunan kıymetli Mushafların birinin altın suyuyla yazıldığı, değerinin 1000 dinar olduğu belirtilerek bunun daha önce Bektemuriye hankahında bulunduğunu, Sultanın bu Mushafı kendi hankahına getirttiği bilinmektedir.[408]

2.3.9. Sümeysâtiyye Hankahı

Dımaşk'ta yer alan hankah, es-Sümeysâtî lakabıyla bilinen, Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Yahya es-Silmî el-Habeşî'ye (ö. 453/1062) nispetle bu şekilde anılmaktadır.[409] Hankahın, Şam'ın en ünlü müesseselerinden olup altı asır boyunca faaliyetlerini sürdürdüğü bilinir, ayrıca Zengîler, Eyyûbîler ve Memlükler dönemlerinde Dımaşk Şeyhü'ş-Şüyûhlarının ikametgâhı konumunda bulunmuştur.[410] Müessesenin kurucusu olarak kabul edilen, Ebü'l-Kâsım es-Sümeysâti'nin, geometri ve astronomi alanlarında yetkinliğinden bahsedilmektedir.[411]

Selâhaddîn Eyyûbî, oğlunun eğitimiyle ilgilenen Ebü's-Said el-Bendehî'ye (veya Bencdeyhî) Halep'teki bir kütüphaneden istediği kitapları almasına müsaade etmişti. Ebü's-Said, nadir bulunan kitapları almış daha sonra bu kitapları Sümeysâtiye Hankahı'na bağışlamıştır.[412] Yine Muhammed b. Mes'ûd el-Mes'ûdî el-Horasânî (ö. 579/1183) ve Ebu Said Selahaddîn Halîl b. Kelkeldî el-Alâî (ö. 761/1359), edebiyat ilmi de dâhil olmak üzere birçok değerli kitaplarını bu hankaha bağışlamışlardır.[413]

Kitap bağışçılarının isimlerinin arasında; Arapça, tarih ve tasvvuf alanlarında bilgi sahibi olan ve yazısı güzel olduğu için kitapların çiltlerini yazdığı ifade edilen (kapak yazıları) Ebü'l-Bekâ et-Tiflisî'nin (ö. 631/1234) de bulunduğu bildirilmiştir.[414] Ayrıca hankahta görev yapan ve burada vefat eden, muhaddis, şeyh, Muhammed b. Hâmid b.

---

[408] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.106.
[409] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 118.
[410] Düzenli, *Memlükler Döneminde İktidar Ulema İlişkisi,* s.191.
[411] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 119.
[412] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 187.
[413] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.177.
[414] Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât,* I, 270.

Ebu Bekr Safiyüddîn el-Kırâfî (ö. 723/1323), kitaplarını hankaha vakfedenler arasındadır.[415]

2.3.10. Âsâr Ribâtı

Mısır'ın dışında ma'şûk bahçesi olarak bilinen bahçeye yakın yerde konumlanan ribâtın inşaatını es-Sâhib Tâcüddîn Muhammed b. Sâhib Fahreddîn Muhammed (ö. 707/1308) başlatmış ancak onu tamamlayamadan vefat etmiştir. Buna rağmen Sâhib Tâcüddîn'nin vasiyeti gereği ribâtın inşaatı devam etmiştir. el-Melikü'l-Eşref Şa'bân b. Hüseyin Muhammed b. Kalavun zamanında, fıkıh derslerinin yapıldığı bilinen ribâtta bir kütüphanenin yer aldığından bahsedilmektedir. Makrîzî, ribât için; kendi döneminde hala faal olduğunu belirterek, Nil nehrinden kaynaklı su taşkınları sebebiyle eskisi kadar insanların oraya uğramadığını dile getirir.[416]

2.3.11. Rebî' Ribâtı

Mekke'de inşa edilen ribâtın sahibi, Selâhaddîn Eyyûbî'nin oğlu, Ali b. Yûsuf b. Eyyûb el-Melikü'l-Efdal (582-593/1186-1196) olarak geçmektedir. el-Melikü'l-Efdal'in bu ribâta önemli teliflerden oluşan kitaplar bağışladığı bilinmektedir. Ribâta, birçok kişinin bağış yaptığından bahsedilirken bunlar arasında 674/1276 yılında vefat eden Muhammed b. İsa b. Selman Ali b. Yumnî ve Abdullah b. Ebu Bekir el-Kürdî'nin (ö. 785/1384) adı geçmektedir. Yine 827/1424 yılında vefat eden ve Mısır'da ticaretle meşgul olmuş Ali b. Muhammed b. Send el-Mısrî'nin bu ribâta kitap bağışladığı ifade edilmektedir.[417]

Yukarıdaki bilgiler bize söz konusu ribâtın kütüphanesinin miladi 12. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar aktif olarak kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir.

2.3.12. Ebrikûhî Ribâtı

Muzafferîler Devleti'nin (718-796/1318-1393) hükümdarı Şah Şücâ' el-Yezdî'nin (760-786/1358-1384) Mekke'de bulunan ribâta bir kitap koleksiyonu bağışladığından bahsedilirken, ribâtın inşasının hanedanın kurucusu sayılan Gıyâseddîn el-Ebrikûhî'ye dayandığı için bu isimle anıldığı belirtilmektedir.[418]

---

[415] Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât,* IV, 98.
[416] Makrîzî, *Hıtat,* IV, 305.
[417] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye,* s.109, 110; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* V, 273.
[418] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye,* s.111: İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-Sâfî,* VI, 204: Rıza Kurtuluş, "Muzafferîler'', *DİA,* XXXI (2020), s.417, 418.

2.3.13. Hûzî Ribâtı

Mekke'de 617/1221 yılında inşa edildiği ifade edilen ribata yıllar içinde önemli kitap koleksiyonlarının bağışlandığı ifade edilmektedir. Bunlar içerisinde; Mahmud b. Cemâleddîn Ebu Tâhir el-Herevî (ö. 796/1394) ve Ahmed es-Şihâb el-Mısrî et-Terrûcî'nin (ö. 812/1410), söz konusu ribâtta yaşadıkları, hadis ve fıkıh gibi ilimlerden oluşan önemli kitap koleksiyonlarını buraya bağışladıkları belirtilmiştir.[419]

2.3.14. Suffâ Ribâtı

İbrahim b. İsa b. İbrahim eş-Şeri'bî'nin (ö. 896/1491) bu ribâta kıymetli kitaplar bağışladığı, el-Irakî adlı birinin burada görevli olduğu belirtilmiştir.[420]

2.3.15. Kayıtbay Ribâtı

Sultan Kayıtbay, Mekke'de inşa ettirdiği medresesinin yakınına bir ribât yaptırmıştır. Sicilmâsî el-Ayyâşî (ö. 1090/1679), ribatın kütüphanesinde Zehebî'ye (ö. 748/1348) ait *Târîhu'l-İslâm* adlı eseri gördüğünü ve onun bir kısmını okuduğunu belirtmiştir.[421]

2.3.16. Zâhirîyye Zâviyesi

Mısır'da bulunan zâviye, yetenekli bir hafız olarak ifade edilen Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Ebü'l-Abbâs Cemâleddîn ez-Zâhirî'ye (ö. 697/1298) nisbetle bu şekilde anılmaktadır.[422] Zâviyede ders veren ve tasavvuf hırkasını giydiği belirtilen İbrahim b. Musa b. Eyyûb el-Kahirî'nin (ö. 802/1399) buraya kıymetli kitaplar vakfettiği bilinmektedir.[423]

2.3.17. Mansûriyye Türbesi (Kubbe)

Türbelerin içerisinde en meşhur türbe olarak bilinen bu mekân, el-Melikü'l-Mansur Kalavun tarafında inşa edilmiş olup medrese ve hastaneyle beraber aynı

---

[419] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye,* s.111.
[420] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye,* s.111.
[421] Saatî, *el-Vakıf ve Bünyeti'l-Mektebetü'l-Arabiyye,* s.112.
[422] Makrîzî, *Hıtat*, IV, 309.
[423] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.106: Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* I, 142.

külliyenin içerisinde yer almaktadır. Tefsir ve hadis derslerinin verildiğinden bahsedilen bu türbenin bir kütüphaneye sahip olduğu belirtilmektedir.[424] Daha önce Kalavun hastanesinden bahsettiğimiz bölümde kütüphanenin; medrese, hastane ve türbe tarafından ortak kullanıldığı ihtimaline yer vermiştik. Kütüphanede bulunan kitap koleksiyonunun fıkıh, hadis, tıp ve edebiyat gibi çeşitli ilimlerden oluşması bu ihtimali güçlendirmektedir.

2.3.18. İbn Tağrîberdî Türbesi

Tarihçi Cemâleddîn Ebü'l-Mehâsin Yusuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî (ö. 874/1470), Mısır'da büyük bir türbe inşa ettirmiş, kendisi de burada defnedilmiştir. İbn Tağrîberdî'nin, sahip olduğu kitapları ve telifleri türbesine ait kütüphaneye vakfettiği bilinmektedir.[425]

2.3.19. Bektemir Sâkî Türbesi

el-Emîr Bektemir es-Sâkî (ö. 733/1333) Mısır'da inşa ettirdiği türbesindeki kütüphane için orada bulunan kitapların dışarıya çıkarılmaması ve ödünç verilmemesi için bir vakfiye düzenlemiştir.[426]

2.3.20. Barsbay Türbesi

Mısır'da, el-Melikü'l-Eşref Seyfeddîn Barsbay'a (1422-1438) ait türbede, Mushaf ve cüzlerden oluşan bir kitap koleksiyonu bulunmaktaydı.[427]

2.3.21. Eşrefiyye Türbesi

el-Melikü'l-Eşref Mûsâ, 635/1237 yılında vefat ettiğinde, önce Dımaşk Kalesi'ne defnedilmiş ardından türbesi hazır olunca kabri buraya taşınmıştır. Ayrıca türbede, içerisinde önemli âlimlerin teliflerini barındıran bir kütüphane bulunmaktaydı.[428]

Yûnînî'de geçen bir ifadeye göre; Şeyh Muhyiddîn'nin vefat ettiğinde, oldukça kıymetli olduğu belirtilen kitaplarını, insanların faydalanması için arkadaşı Burhâneddîn el-İskenderî'ye bırakmış, kitaplar isteyenlere ödünç verilmiştir. 699/1300 yılında düşman (Timur) Şam bölgesine girince kitapların satılması gerektiği belirtilerek, satıştan oldukça

[424] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.142.
[425] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.143.
[426] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.143.
[427] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.144.
[428] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.178.

büyük bir miktar gelir elde edildiği aktarılmıştır. Geriye kalan bazı kitapların ise 700/1301 yılında Eşrefiye Türbesine nakledildiği söylenmektedir.[429]

Nuaymî'nin, türbede görevli Kur'an okuyucularına dair verdiği bilgilere baktığımızda, buradaki eğitim faaliyetlerinin Memlûkler döneminde aktif şekilde devam ettiğini anlayabiliyoruz.[430]

2.3.22. Bezûriyye Türbesi

Dımaşk'ta Kasyun Dağı eteklerinde yer alan türbe, tüccar İbnü'l-Bezûrî Ebû Bekir Mahfûz b. Mütûk el-Bağdâdî'ye (ö. 694/1295) nisbetle bu isimle anılmakta olup, el-Bezûrî'nin kitaplarını buraya bağışladığı belirtilmiştir. Onun ayrıca tarih alanında yazdıklarını *el-Muntazam'a,* zeyl (ilave) yaptığından bahsedilmiştir.[431]

2.3.23. Seyfiyye Türbesi

Muhammed b. Seyfeddîn Argunşah en-Nâsırî, Dımaşk'taki babasının türbesine 760/1358 yılında Kur'an nüshaları vakfetmiştir. Bu nüshaların günümüzde Dımaşk müzesinde bulunduğu belirtilmektedir.[432]

2.3.24. İzziyye Türbesi

İbn Şeyh Selâmî olarak bilinen, Hamza b. Musa b. Ahmed b. Bedran (ö. 769/1367), Dımaşk'ta inşa ettiği türbeye Şeyh Zeynüddîn b. Receb'i tayin ederek dersler düzenlemiş ve oraya kitap bağışlamıştır.[433]

2.4. Önemli Şahıslara Ait Kütüphaneler

Memlûkler dönemiyle ilgili tarih kitaplarına baktığımızda, pek çok yerde bahsedilen şahıslar hakkında, "kitap koleksiyonu vardı",[434] "kitaplarını bağışladı",[435] "geride çok kitap bıraktı"[436] gibi ifadelerin yanı sıra "kıymetli kitaplar edindi"[437] şeklinde ibarelere rastlarız. Memlûkler döneminde, bir âlimin en az üç ayrı ilim dalında çalışmalar yaptığını düşünürsek kütüphanesinin olmaması gibi bir durumun olamayacağını tahmin

[429] Yûnînî, *Zeylü'l-Mir'âti'z-Zamân*, IV, 185.
[430] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 228.
[431] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 178.
[432] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.179.
[433] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.179.
[434] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* I, 191: Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* V, 191
[435] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* VI, 144: Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* V, 95.
[436] İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-Sâfî,* VI, 197: Yûnînî, *Zeylü'l-Mir'âti'z-Zamân*, IV, 185.
[437] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* IX, 30: Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* II, 71.

edebiliriz. Buna göre, araştırmamızın bu kısmında Memlûk Devleti döneminde yaşamış, belli başlı âlimlerin biyografilerini inceleyerek onlara ait kütüphaneler hakkında bilgi edineceğiz. Ancak bu dönemde yaşamış ve kütüphaneye sahip tüm âlimlerin biyografilerine değinemeyeceğimiz için seçtiğimiz örnekler üzerinden Memlûkler döneminin önemli şahıslarına ait kütüphaneler hakkında, genel bir düşünce oluşturmaya çalışacağız.

2.4.1. Sultan Kansu Gavrî

Sultan Kansu Gavrî, tahta kimin çıkacağı konusunda istişare yapılmasının ardından, emirler tarafından saltanat için uygun görülmüş, 906/1501 yılında altmış yaşını geçmiş olarak sultan olmuştur.[438] Onun zamanında Osmanlı-Memlûk ilişkileri oldukça bozulmuş, Yavuz Sultan Selim, gönderdiği elçisi aracılığıyla, Kansu Gavrî'ye, onu Mercidâbık'ta beklediğini iletmiştir. Öyle ki Memlûk Devleti için sonun başlangıcı sayılan 922/1516 yılındaki Mercidâbık Savaşını, Osmanlı kazanmış, Sultan Kansu Gavrî başta olmak üzere önde gelen emirler savaşta hayatlarını kaybetmişlerdir. Ayrıca bu savaşta; sultanını, ordusunu, hazinesini ve teçhizatlarını kaybeden Memlûkler için, fiili olarak yıkılışın gerçekleştiği düşünülmektedir.[439]

Hayırsever bir hükümdar olarak tarif edilen Kansu Gavrî, ülkesinde birçok imar faaliyetlerinde bulunmuş, medrese, hastane, hankah, cami, su kemerleri vb. inşa ettirmiştir. Ayrıca onun ilme ilgi duyduğu, tarih, terâcim ve şiir alanlarında yapılan münazaralara katıldığı, Türkçe ve Arapça manzum ve mensur eserlerinin bulunduğu ve Firdevsî'nin Şâhnâme'sini Türkçeye çevirttiği bilinmektedir.[440] Ayrıca Şah İsmâil'in (907-931/1501-1524), Kansu Gavrî'ye hediye ettiği *Târîhî't-Tatâr* kitabı dâhil olmak üzere birçok önemli telife sahip kütüphanesinin bulunduğu düşünülmektedir.[441]

2.4.2. Melikü'z-Zâhir Çakmak

Sultan Çakmak, el-Melikü'z-Zâhir ünvanıyla 842/1438 yılında tahta çıkmış, kendisine karşı ayaklanan bazı grupları kontrol altına alarak, ülkede istikrar ve huzuru

[438] Ayaz, *Memlûkler,* 65.
[439] Ayaz, *Memlûkler,* 70.
[440] Seyyid Muahmmed es-Seyyid, "Kansu Gavri'', *DİA,* XIV (2001), s.316.
[441] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.75.

sağladıktan sonra Akdeniz'deki korsanlarla mücadele kapsamında, Rodos'a seferler düzenlemiştir.[442]

Onun için dindar, bilgili, cesur ve âlimlerle sohbet etmeyi seven bir sultan ifadeleri kullanılarak, İbn Hacer'e karşı derin bir muhabbet duyduğu aktarılmıştır. Aynı zamanda Sultan'ın Türkçeyi ve Arapçayı çok iyi konuştuğu, değerli kitaplara meraklı olduğu belirtilmektedir.[443] Sehâvî, Zâhir Çakmak hakkında; İbn Hacer'in vefatından sonra onunla görüştüğünü, Sultan'a bazı telifler hediye ettiğini, bunun karşılığında Sultan'ın ona ihsanda bulunduğunu aktarmıştır.[444] Sultan'ın kitaplara olan ilgisi ve ona gelen hediye telifler, onun kütüphanesine dair fikir oluşturması açısından önemlidir.

2.4.3. İbnü'n-Nefîs

Küçük kan dolaşımının kâşifi olarak bilinen İbnü'n-Nefîs (ö. 687/1288), Nûreddîn Zengî'nin Dımaşk'ta inşa ettirdiği Bîmâristânü'n-Nûrî'de tıp eğitimini almış, yine bu şehirde bulunan Dahvâriyye Tıp medresesini kuran ed-Dahvâr'ın talebesi olmuştur. Sultan I. Baybars'a özel hekimlik yapmış, Memlûk Devleti'nin Mısır-Suriye hekimlerinin başkanlığını üstlenmiştir. Ayrıca İbnü'n-Nefîs, meşhur cerrah İbnü'l-İbrî ve diğer birçok cerraha da hocalık yaparak önemli sayıda hekim yetiştirmiştir. Onun kendisine ait kütüphanesini Kahire'de 683/1284 yılında inşa edilen Kalavun Hastanesine bağışladığı bilinmektedir.

İbnü'n-Nefîs, tıp ilminin yanı sıra, mantık, dil, fıkıh ve hadis gibi ilimlerde de çalışmalarda bulunmuş, hayranı olduğu İbn Sînâ'ya (ö. 428/1037) özel ilgi duyarak onun tıp alnındaki otoritesini aşmaya çalışmıştır. Bu yüzden döneminde ikinci İbn Sînâ olarak anıldığı söylenmektedir.[445]

2.4.4. Sıbt İbnü Abdü'z-Zâhir

Tam adı Şâfî b. Ali b. Abbâs b. İsmail Asâkir el-Kinânî el-Askalânî el-Mısrî (ö. 733/1333) olarak verilen İbnü Abdü'z-Zâhir 649/1252 yılında doğmuş, bir süre Mısır'da inşa divanında bulunmuştur. 680/1281 yılında Humus'ta meydana gelen savaşta başından isabet eden bir okla yaralandığı için görme yetisini kaybettiği aktarılan Abdü'z-Zâhir'in bundan sonra ölümüne kadar evinden çıkmadığı ifade edilmektedir.

---

[442] Ayaz, *Memlûkler,* 60.
[443] Asri Çubukcu, "Çakmak, el-Melikü'z-Zâhir'', *DİA,* VIII (1993), s.193.
[444] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* III, 67.
[445] Esin Kahya, "İbnü'n-Nefîs'', *s.173, 174.*

Onun hem şiir hem nesir alanında birçok eser verdiği, kitaplara çok düşkün olduğu ve çoğu edebi alandan oluşan kitap koleksiyonunun, 18 kütüphaneyi doldurduğu bildirilmektedir. Sıbt Abdü'z-Zâhir'in, çok güçlü bir hafızaya sahip olmasıyle birlikte, kitaplarından birine dokunduğunda onun hangi kitap olduğu ve bu kitabı ne zaman satın aldığını söyleyebildiğinden bahsedilmektedir. Kütüphanesinden bir kitap almak istediğinde ise onu eliyle koymuş gibi bulduğu ifade edilir.[446] Anlatılanlardan yola çıkarsak Abdü'z-Zâhir bunları görme yetisini kaybettiği halde yapmaktaydı.

İbn Tağrîberdî, aynı şahıs için; çok sayıda kitap topladığı ve geriye 18 kütüphane bıraktığını belirtirken kütüphanelerindeki kitaplar arasında, edebi değerleri yüksek nadir eserlerin yer aldığını dile getirmiştir. Kütübî, Abdü'z-Zâhir'in ölüm tarihi olarak 733/1333 yılını verirken, İbn Tağrîberdî ise bunu 730/1330 olarak vermiştir.[447]

Yukarıda verilen bilgilerden farklı olarak ise İbn Hacer el-Askalânî, Abdü'z-Zahir'in ölüm tarihini 730/1330 olarak vermiş ve onun geriye kıymetli kitaplarla dolu 20 kütüphane bıraktığını aktarmıştır.[448]

2.4.5. İlmü'd-Dîn el-Birzâlî

Kâsım Muhammed b. Yusuf el-Birzâlî (ö. 739/1339), muhaddis ve tarihçi olarak geçmektedir. Çocuk yaşta eğitim hayatına başlamış, ilim tahsili için Halep ve Mısır gibi yerlere seyahet etmiştir. Hadis ilmine ayrı bir ilgi duymuş ayrıca bazı eserleri istinsah etmiştir.[449] Onun kıymetli kitaplardan oluşan büyük bir kütüphanesi bulunmakla birlikte kendi eserlerinin sayısı 24 cildi bulmuştur. Kızı Fâtıma, ilimle uğraşmış, Sahîh-i Buhârî ve bazı eserleri istinsah etmiştir.[450] Birzâlî'nin, kitaplarını hayır maksatlı vakfettiği söylenir.[451]

2.4.6. Necmeddîn er-Rebî' et-Tûfî

Fıkıh, usul ve çeşitli ilimlerde derinleştiği ifade edilen Necmeddîn et-Tûfî (ö. 710/1311), çelitli beldelere ilim tahsili için seyahatlerde bulunmuş, 691/1292 yılında Bağdat'ta seçkin âlimlerden, belagat, usul, ferâiz ve mantık gibi çeşitli ilimler üzerine dersler okumuştur. 704/1305 yılında Dımaşk'e bir yolculuk gerçekleştirmiş, burada

---

[446] Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât,* II, 93.
[447] İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-Sâfî,* VI, 197.
[448] İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine,* II, 335.
[449] Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât,* III, 196.
[450] Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât,* III, 197.
[451] Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât,* III, 198.

devrin müçtehidlerinden Takıyüddîn İbn Teymiye ile görüşmüştür. Daha sonra Dımaşk'tan ayrılarak Mısır'a giderek, Kahire'de ikamet etmiştir. Ayrıca Nâsıriyye ve Mansûriyye medreselerinde görev yaptığı bilinmektedir.[452]

Mısır'da Said bölgesinde bir süre yerleşen Tûfî'nin, burada pek çok telif çalışmaları yaptığından bahsedilirken, onun sadece teliflerinden oluşan bir kütüphanesinin bulunduğu belirtilmektedir. Mısır'dan sonra yeniden belirli bölgelere seyahatte bulunan Tûfî'nin, 710/1311 yılında Kudüs'te vefat ettiği bildirilmektedir.[453]

2.4.7. İbn Kayyım el-Cevziyye

İslam bilimlerinin birçok alanında çalışmaları olan Hanbelî âlimi İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350), Dımaşk'ta doğmuş, öğrenim hayatına babasından aldığı derslerle başlayarak, Arap Dili ve Edebiyatı, akaid, kelam gibi ilimlerde tahsilini yapmıştır.[454] Birçok hocadan ders alan İbn Kayyım'ın asıl etkilendiği kişinin, Takıyüddîn İbn Teymiye olduğu, eserlerinin çoğunda onun görüşlerine açıklama yazarak fikirlerini yayma amacı taşıdığı belitilmiştir. Ayrıca İbn Kayyım el-Cevziyye'nin, kitap toplamaya meraklı olduğu ve zengin bir kütüphanesinin bulunduğundan bahsedilmektedir.[455]

2.4.8. Selâhaddîn el-Mâlikî

Muhtesib görevinde bulunduğu belirtilen Selâhaddîn b. İbrahim el-Barlasî el-Mâlikî'nin (ö. 764/1363), öldükten sonra kitapları satılmıştı. Söz konusu kitapların satış bedelinin 100 bin dirhemi geçtiği ifade edilmektedir.[456] Hâzinü'l-kütüb başlığı altında Memlûk kütüphanecilerinin aldığı aylık maaş ve istihkak bilgilerinin bulunduğu tabloya baktığımızda, Selâhaddîn el-Mâlikî'nin ölüm yılı olan miladi 1363 yılında Kalavun Hastanesinin kütüphanecisine 100 dirhem maaş verildiğini düşünürsek onun kitaplarının sayısı ve o günün şartlarındaki kıymeti hakkında fikir edinebiliriz.

2.4.9. Abdürrahim Ebü'l-Fadl

---

[452] Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds*, II, 379.
[453] Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds*, II, 381.
[454] H. Yunus Apaydın, "İbn Kayyım el-Cevziyye'', *DİA,* XX (1999), s.109.
[455] Apaydın, "İbn Kayyım el-Cevziyye'', s.110.
[456] Makrîzî, *Sülûk,* IV, 275.

Abdürrahim b. el-Hüseyin ez-Zeyn Ebü'l-Fadl (ö. 806/1404) nahiv, kıraat, hadis, fıkıh gibi alanlarda bilgi sahibi olarak tanınmış, onun hakkında; pek çok kitaba sahip olduğu ve Kahire'de başka kimsenin onun kadar eser ve cilt toplamadığı ifade edilmiştir. Orta düzeyde şiirlerinin ve güzel nazım eserlerinin bulunduğu ve övgüye değer çok sayıda eserler bıraktığından bahsedilerek İbnü'l-Cezerî'nin bu konuda onu andığı belirtilmiştir.[457]

2.4.10. Abdülmelik b. Said ed-Derbendî

749/1349 yılında dünyaya geldiği belirtilen Abdülmelik b. Said el-Hasan ed-Derbendî'nin (ö. 824/1421), tasavvuf alanına yöneldiği Mekke, Medine, Yemen ve Dımaşk'ta bulunduğu belirtilmiştir. Mekke'de Sidra Ribat'ında görev yaparak buraya önemli katkılarda bulunmuş, kitaplarını da bu ribata bağışladığı aktarılmıştır.[458]

2.4.11. Şaban b. Muhammed b. Davud Zeynüddîn

Kahire'de 765/1364 yılında doğan Zeynüddîn (ö. 828/1425), kâtiplik görevinde bulunmuş, güzel yazı yazma konusunda oldukça uzmanlaşmıştır. Daha sonra şiir yazmaya başlamış, bu alanda iyi derecelere gelmiştir. Daha sonra bir sebeple Hicaz'a kaçmak zorunda kalan Zeynüddîn'in, oradan Yemen'e geçerek burada Yemen hükümdarını öven şiirler kaleme aldığı ifade edilmiştir.[459]

Yazdığı hiciv şiirleriyle yer yer sürgün edilen Zeynüddîn; Hindistan, Yemen, Hicaz ve Suriye bölgelerinde bulunmuş, kitaplarını Kahire'de bir medreseye bağışlamıştır. Onun edebi eserlerde otuzdan fazla teliflerinin bulunduğu, değerli kaside ve şiirlere sahip olduğu aktılmıştır.[460]

2.4.12. İbn Hacer el-Askalânî

Mısır'da, 773/1372 yılında doğan İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), ailesinin memleketi olan Filistin'deki Askalan şehrine nisbetle Askalânî olarak anılmıştır. Eğitim hayatına çocuk yaşta başalayan müellif, hadis, fıkıh, tarih, edebiyat, dil, hesab ve şiir alanlarında önemli âlimlerden dersler okumuş, yine ilim tahsili için Suriye'den Yemen'e birçok bölgeye seyahatlerde bulunmuştur. Yemen'de bulunduğu esnada Yemen Meliki,

---

[457] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* IV, 156.
[458] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* V, 76.
[459] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* III, 268.
[460] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* III, 269.

el-Melikü'l-Eşref İsmail Abbas er-Resulî'ye (778-803/1377-1400) kendi eliyle yazdığı 40 ciltlik eserini ve başka telifleri hediye etmiştir.[461] 170 kadar telifi bulunan İbn Hacer'in, *Taglîku't-ta'lîk* eserini kaleme alırken 350, *Fethu'l-bârî* eserini kaleme alırken ise 1430 kaynağa başvurduğu aktarılmaktadır.[462]

Sehâvî, *Fethu'l-bârî* hakkında; diğer devletlerin hükümdarları dahi onu elde etmek istemişlerdir diyerek bu hükümdarların kendi âlimlerinden, İbn Hacer'in bahsi geçen eserini istinsah etmelerini talep ettiklerini bildirmiştir. Ayrıca Sehâvî, söz konusu eserin bir nüsahasının yaklaşık 300 dinara satıldığını söylemektedir.[463]

İbn Hacer'in, Mahmûdiye Medresesinin kütüphanesinde çalıştığını ve burada yer alan 4 bin cilt kitabın fihristini hazırladığını belirtmiştik. Yine bununla birlikte İbn Hacer, burada kayıp olan bazı kitapları istinsah ederek kütüphaneye kazandırmış, bazılarının yerine ise kendi kitaplarını vakfetmiştir.[464]

2.4.13. Tağrîbermiş Seyfeddîn el-Celâlî

Kahire Kalesi naibliği görevinde bulunan Tağribermiş Seyfeddîn el-Celâlî (ö. 852/1449), fakih olarak bilinmekteydi. Çocukken Hâce Celâleddîn tarafından satın alınarak Halep'e getirilmiş, daha sonra oradan da Kahire'ye geçmiştir. Zamanla görevinde yükselerek nüfuz ve itibar sahibi olan Tağribermiş, Anadolu'da görev yapmış ve Rodos seferine katılmıştır.

Hadis ilmiyle meşgul olduğu anlaşılan Tağrîbermiş'in, İbn Hacer'den ders aldığı ve İbn Hacer'in ona "hâfız" şeklinde hitap ettiği bilinmektedir. Onun hakkında; tarihi olayları iyi bildiği, edebiyatla ilgilendiği, binicilikte usta olduğu, hadis ilmine ve hadisle ilgilenen kişilere karşı ayrı bir muhabbetinin bulunduğu aktarılmıştır. Bununla birlikte onun oldukça fazla kitaba sahip olduğundan bahsedilir.[465] Tağrîbermiş'in Türkçe bir kasideye sahip olduğu ve bu kasidesinde Anadolu'daki şairlere nazirelerde bulunduğu ifade edilmektedir.[466]

2.4.14. Ahmed b. Harun eş-Şihâb

[461] Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî'', s.514.
[462] Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî'', s.517.
[463] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* II, 34.
[464] Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî'', s.515.
[465] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* III, 31, 32.
[466] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* III, 33.

Sehâvî, ölüm tarihini vermediği Ahmed b. Harun eş-Şihâb için, onun 870/1466 yılında Kahire'ye geldiğini ve kendisinden ders aldığını ifade ederek çeşitli ilim dallarında ustalaştığından bahsetmektedir. Ahmed b. Harun öldüğünde kitaplarını vakfetmiş ve bu kitaplar Ezher Camii'ne getirilmiştir.[467]

2.4.15. İbn Tağrîberdî

Memlûk tarihçisi Yusuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî ez-Zâhirî (ö. 874/1470), Türk asıllı bir memlûk olup, kapıkulu askerliği (memâlîkü's-sultâniyye) görevinde bulunmuş, ardından kısa süre zarfında yükselerek hükümdara yakın emirler içerisinde yer almıştır. Eğitim hayatına Kur'anı ezberleyerek başlamış, fıkıh, nahiv ve edebiyat alanlarında dersler almış, bunun yanı sıra tasavvuf, matematik, astronomi ve mûsikiyle ilgilenmiştir. Tarih ilmine daha çok meylederek Makrîzî, Aynî ve İbn Hacer gibi dönemin önemli tarihçilerinden dersler okumuş, bu konuda Makrîzî'nin yöntem ve metodlarını örnek almıştır.

İbn Tağrîberdî, ölmeden önce bir türbe yaptırmış, kitaplarını ve teliflerini buraya vakfetmiştir. Onun için; Aynî'nin 855/1451 yılında vefat ettikten sonra Mısır tarihçiliğinin lideri konumuna geldiği ifade edilirken, Mısır tarihçiliği açısından altın devir sayılan IX. (XV) yüzyılda en başarılı tarihçi olarak çok sayıda eser vermiştir. Ayrıca o, Arapça ve Türkçe dillerinde şiirler yazmış, zamanın meşhur müzisyenleri arasına girmiştir. Tağrîberdî'nin, pek çoğu günümüze ulaşan eserleri, onun ilmi derecesine ve Müslüman Mısır'ın en büyük tarihçilerinden olduğuna delil olarak gösterilirken, modern tarihçilerin görüşünün de bu yönde olduğu belirtilmiştir.[468]

2.4.16. Muhammed b. Mahmûd el-Cemâl

Suriye'de dünyaya gelen, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Cemâl (ö. 877/1473), Hama, Halep, Dımaşk, Kudüs ve Mekke gibi şehirlerde bulunarak önemli âlimlerden fıkıh, sarf, Arap dili ve başka ilimlerde dersler almış daha sonra Kahire'ye gelmiştir.[469]

Onun değerli kitaplardan oluşan oldukça kıymetli bir koleksiyon edindiği ve kitaplarına olan düşkünlüğü nedeniyle seyahatlerinde dahi onları yanında taşıdığı belirtilmiştir. Tarih ve edebiyat alanlarında bilgisinin sağlam olduğu vurgulanan

---

[467] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* II, 213.
[468] Mustafa Çuhadar, İsmail Yiğit, "İbn Tağrîberdî'', *DİA,* XX (1999), s.386.
[469] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* IX, 268.

Muhammed el-Cemâl'in, ayrıca Zâhiriyye Medresesinin kütüphanesinde görev yaptığı ve vefatından önce kitaplarını vakfettiği bilinmektedir.[470]

2.4.17. Muhammed b. Davud Ebü'l-Hayr

Anadolu kökenli olduğu aktarılan Muhammed b. Davud Hayreddîn Ebü'l-Hayr er-Rûmî (ö. 897/1492), İbn Hacer ve Sehâvî gibi önemli âlimlerden fıkıh, usul, mantık, Arap Dili gibi ilimlerde dersler almış, kendisi de Şeyhûniyye Medresesinde ders vermiştir.[471] Ayrıca onun kitaplarını da bu medreseye bağışladığı ifade edilmiştir.[472]

2.4.18. Celâleddîn es-Süyûtî

Tefsir, hadis, fıkıh ve Arap Dili Edebiyatı alanlarında devrin önde gelen âlimlerinden kabul edilen Süyûtî (ö. 911/1505), Kahire'de 849/1445 yılında dünyaya gelmiştir. Tarih alanında önemli eserleri bulunan müellif, Şeyhûniyye Hankahında derslere katılmış, bu dönemde en çok faydalandığı hocalardan birinin, Şeyhûniyye kütüphanesinde görevli Şemseddîn el-Merzübânî, olduğu ifade edilmiştir.[473]

Süyûtî, Berkuk Türbesi ve Baybarsiyye Hankah'ında görevler üstlenmiş, zamanın çoğunu telif çalışmalarına verdiği için fazla talebe yetiştirmemiştir. Memlûklerin son döneminin tarihçiliğiyle meşhur âlimlerinden, Şemseddîn İbn Tolun (ö. 953/1546) ve Şehâbeddîn İbn İyâs'ın (ö. 930/1524) ondan ders aldıkları bilinmektedir. Onun miras bıraktığı kitaplarıyla ölümünden sonra annesi ilgilenmiş, söz konusu kitaplar Osmanlı'nın Mısır'ı fethinde Ezher Camii'ne getirilmiştir. Kendi eserleri haricindeki bazı kitapları ise bir kısım âlimler tarafından satın alınmıştır.[474] Süyûtî'nin, sadece kendi teliflerinin sayısı hakkında verilen rakamlara baktığımızda yakalaşık olarak 600 ile 1000 arasında değişmektedir.[475]

Celâleddîn es-Süyûtî'nin eserlerinin çokluğunu ve her bir eserin cilt saysısını hesaba kattığımızda, kütüphanesindeki sadece kendi teliflerine ait kitap sayısının oldukça fazla olduğunu tahmin edebiliriz.

---

[470] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* IX, 269.
[471] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* IX, 73.
[472] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* IX, 74.
[473] Özkan, "Süyûtî'', s.188.
[474] Özkan, "Süyûtî'', s.189.
[475] Özkan, "Süyûtî'', s.191.

2.5. Diğer Mekânlardaki Kütüphaneler

2.5.1. Kal'atü'l-Cebel

Kahire Kalesi olarak da geçen kalenin inşaatı, Eyyûbîler döneminde Selâhaddîn Eyyûbî tarafından 572/1176 yılında başlatılmış, onun ölümünden sonra kardeşi el-Kâmil inşaatı devam ettirmiştir. Selâhaddîn'nin ölümünden sonra buranın 604/1207 yılında taht merkezi olarak kullanılmaya başlandığı bilinmektedir.

Memlûkler ve Osmanlılar döneminde tadilat görerek günümüze ulaşan kalenin, Eyyûbîler zamanında, Haçlılara karşı verilen yüz yıllık bir savaş ortamında çeşitli askeri teknolojiler kullanılarak yapıldığı bilinmektedir.[476] Kale, Memlûk ve Osmanlı, özellikle Kavalalı Mehmed Ali Paşa (ö. 1266/1849) zamanında, önemli yönetim merkezi olarak faaliyet göstermiş, ilave edilen eklemeleriyle Ortaçağ'dan modern devirlere mimarinin gelişimine tanıklık ederek, Türk İslam mimarisinin önemli yapılarından biri olmuştur.[477]

Memlûk Sultanlarının, makamları olan Kal'atü'l-Cebel'de, önemli ilimlere ait kitaplardan oluşan kütüphane oluşturdukları bilinmektedir. 68 bin cilt kitabı içerdiği aktarılan kale kütüphanesinde, 691/1291 yılında bir yangın çıkmış, kütüphanede bulunan fıkıh, hadis, tarih ve daha birçok ilme ait kitap yangında yok olmuştur.[478] Emir Cemâleddîn el-Üstâdar Medresesini anlattığımız bölümde, Sultan el-Melikü'n-Nâsır Ferec b. Berkûk'un adı geçen medreseden birçok kitabı kaleye naklettiğini, yine el-Müeyyidî Camiini anlattığımız kısımda ise caminin banisi olan sultanın kaleden cami kütüphanesine pek çok ilme ait kitap getirttiğini belirtmiştik.

Bahsettiğmiz şekilde sultanların, gerek kaleye kitap getirtmesi, gerekse buradan belirli mekânlara kitap takviyesi yaptırması gibi bilgileri göz önüne aldığımızda, Kal'atü'l-Cebel'in kütüphanesinin bir kitap deposu konumunda olduğunu düşünebiliriz.

2.5.2. Kitapçılar Çarşısı

Memlûkler döneminde kitapçılar çarşısı sadece kitap satış mekânı değil aynı zamanda âlimlerin sıkça uğradığı bir toplanma ve buluşma merkezi konumundaydı.[479] Sehâvî, Ahmed b. İsmail el-Harîrî (ö. 809/1407) hakkında bahsederken onun tıp, mantık ve edebiyat alanlarında mahir olduğuna vurgu yapmış, aynı zamanda Sultan Berkuk'u

---

[476] Ahmet Ali Bayhan, "Eyyubiler Devrinden Günümüze Kahire Kalesinin Mimari Gelişimi ve Önemi'', *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,* VII/2 (2017), s.122.
[477] Bayhan, "Eyyubiler Devrinden Günümüze Kahire Kalesi'', s.129.
[478] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.73.
[479] Makrîzî, *Hıtat*, III, 185.

tedavi ettiğine değinmiştir. Buna göre; el-Harîrî ve İbn Hacer, Kahire'deki kitapçılar çarşısında birçok defa karşılaşmışlar ve İbn Hacer ondan şiir dinlemiş ve bilgi edinmiştir.[480] Muhammed b. Bahadır et-Türkî (ö. 794/1392), kitapçılar çarsısına giderek, tüm gününü orada okuma ve incelemeyle geçirmekteydi. Türkî, incelediği kitaplardan notlar alır, bu notları daha sonra kendi eserinde kullanırdı.[481]

Kitapçılar çarşısı hem bir iş yeri hem de uzun süreli çalışma ofisi olarak kullanılabilmekteydi. Nitekim Abdülkerim b. İbrahim b. Ahmed el-Mısrî (ö. 819/1417), kitapçılar çarşısında geceleyerek orada yazma ve mütalaa ile meşgul olmuştur.[482] Aynı zamanda kitapçılar çarşısında en çok kitaba sahip olduğu belirtilen Abdüllatif b. Muhammed el-Kahirî'nin, çarşıda geceleyerek çalışmalarını mum ışığında yürüttüğü zikredilir.[483]

Kitapçılar çarşısında belirli zamanlarda yangınlar çıktığı ve oldukça fazla kitabın yandığını görüyoruz. Öyle ki 681/1283 yılında Dımaşk'ta üç gün süren bir yangın meydana gelmiş, bu yangında Şemseddîn İbrahim el-Cezerî'ye ait 15 bin cilt kitap yanmıştır.[484] Kitapçılar çarşısında yapılan ilmî faaliyetler ve burada çıkan yangında sadece bir âlime ait 15 bin cilt kitabın yanması bu mekânlardaki kitapların sayısının oldukça fazla olduğunu gösterirken aynı zamanda buraların hatırı sayılır derecede kütüphanelere sahip olduğuna işaret edebilir.

2.5.3. Ba'lebek

Lübnan'ın Bikâ' vadisinde yer alan tarihi şehirde, 701/1301 yılında bir şahsın, Hanbelî Camiine girerek buranın kütüphanesinde bulunan, Ali b. Muhammed Şerafeddîn el-Yûnînî'yi öldürdüğü, 717/1317 yılında meydana gelen selin ise şehri yıktığı ve camide bulunan hadis ve Kur'an kitaplarını yok ettiği belirtilmiştir.[485]

2.5.4. Maarretünnu'mân

Suriye'nin kuzeybatısında yer alan tarihi şehirde, 739/1338 yılında vefat eden İbrahim b. İsa b. Abdüsselâm'ın kitaplarını burada bulunan zâviye ve bazı mekânlara vakfettiği belirtilmektedir.[486]

---

[480] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* I, 199.
[481] İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine,* V, 134.
[482] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* IV, 270.
[483] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* IV, 298.
[484] Makrîzî, *Sülûk,* II, 163.
[485] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s.276.
[486] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s.275.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEMLÛK KÜTÜPHANELERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

3.1. Kütüphanenin İsimlendirilmesi

Tarih boyunca İslam devletlerinde kütüphanelere çeşitli isimler verilmiştir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz.

- Beytü'l-Hikme
- Hizânetü'l-Hikme
- Dârü'l-İlim
- Dârü'l-Hikme
- Dârü'l-Kütüb
- Hizânetü'l-Kütüb
- Beytü'l-Kütüb

Burada geçen "beyt", "hizâne" ve "dâr" kelimleri; yer, mekân anlamına gelirken; "hikme", "kütüp" ve "ilim" kelimeleri ise kitabı temsil etmektedir.[487] İslam dünyasında başlarda Emevîler ve Abbâsîler devrinde kütüphaneler daha çok Beytü'l-Hikme veya Dârü'l-Hikme olarak isimlendirilirken, Eyyûbiler ve Fâtımîler döneminde ise daha çok Dârü'l-İlim veya Dârü'l-Kütüb şeklinde isimlendirilmiştir.[488]

Memlûkler dönemi kaynaklarında kütüphane için yaygın olarak "hizânetü'l-kütüb" ifadesi kullanılmaktadır. İbarede geçen birinci kelime; "hazene" (خزن) depolamak kökünden türemiş olup modern Arapçada, "depo", "dolap", kütüphane anlamlarına gelmektedir.[489] Yusuf el-Iş, bu ibare hakkında bilgi verirken Fransız dilinde kaleme aldığı eserinde; Fransızcada bunu en iyi "depo" kelimesinin karşılayacağını belirtmektedir.[490] İkinci kelime ise; "ketebe" (كتب) yazmak kökünden türemiş olup "kitap" (كتاب) kelimesinin çoğulu olan "kütüb" (كتب), Türkçe karşılığı "kitaplar" olarak geçer.[491] Diğer

[487] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s.33.
[488] Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye.*
[489] Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük,* (İstanbul, Dağarcık Yayınları, 1995), s.224.
[490] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s.35.
[491] Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük,* s.749.

bir görüşe göre ise; İslam devletlerinde arşivlerin genel adına "hazine-i evrak" dendiği bu ismin, kitap ve evraka verilen önemden dolayı bilinçli olarak seçildiği ifade edilmiştir.[492] Buradan yola çıkarak Memlûklerde bir müessesenin kütüphanesi hakkında, orada bulunan kitapları bir kitaplıktan veya bir kitap dolabından ibaret düşünmek doğru olmayacaktır. Çünkü kitap deposu ibaresi, müessese bünyesinde oldukça fazla sayıda kitap bulunduğuna işaret etmektedir.

3.2. Kütüphanenin Konumu

Memlûkler döneminde kütüphanelerin, bağlı oldukları medrese, cami, hastane, hankah ve ribat gibi müesseselere bitişik veya müessesenin içerisinde yer aldığını görürüz. Kütüphanelerin genellikle müessese içerisinde konumuna baktığımızda kıble eyvanında yer aldığı anlaşılmakla birlikte, Sultan Hasan b. Kalavun, Barsbay, Emir Abdülğani Fahri ve Emir Sargatmış vesikalarında, medresede bulunan kütüphaneler kıble eyvanında tasvif edilmiştir.[493] Bunun yanı sıra medreselerin farklı eyvanlarında konumlandırılan kütüphaneler de yok değildir.[494]

Kütüphanenin genellikle kıble eyvanında yer almasının nedeni olarak; öğrencilerin lojmanlarına yakınlığı, lavabolardan, nem ve rutubetten uzak olması ve namaz kılınan bölüme yakınlığı nedeniyle ses ve gürültüden uzak bir konumda bulunması gösterilir.[495]

Müessesenin içinde bulunan kütüphaneler, kapıdan girilen bir oda şeklinde tasvif edilirken bazen kitap koleksiyonunun sayısına göre iki veya daha fazla oda kütüphaneye ayrılır, müessesede oda kalmadığında ise yakındaki bir müessesenin alanı kullanılabilirdi.[496] Kütüphanenin zemini halılarla kaplanır, burada araştırma yapan âlimler diz çökerek çalışırlardı. Bazı kütüphanelerde sandalyelerin bulunduğu da belirtilmektedir.[497] Ayrıca kütüphane içerisinde ahşap bir merdiven yer alır ve rafların yüksek kısımlarındaki kitaplara ulaşmak için bu merdiven kullanılırdı.[498]

Şahıslara ait kütüphanelerin ise, şahsın evinde veya çalıştığı müessesenin içinde yer aldığı bilinmektedir. Önemli şahıslara ait kütüphaneler bölümünde, şahısların sahip oldukları kitap koleksiyonları hakkında bilgi vermiştik. Burada Memlûk âlimlerinin

---

[492] Zeydân, *İslam Uygarlıkları* Tarihi, II, s.192.
[493] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.116.
[494] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.117.
[495] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.118.
[496] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.119.
[497] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.123.
[498] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.125.

ölümünden önce kendileri tarafından veya ölümünden sonra kitaplarını çeşitli eğitim kurumlarına bağışladıkları görülür.

Muhammed el-Kâmil Ebü'l-Fadl el-Hatib (ö. 873/1479), Sehâvî'nin tüm teliflerini edinmiş, bunun yanı sıra çok sayıda nadide kitaplar biriktirmiştir.[499]

Ebu Bekir b. Muhammed b. Şâzî et-Takî (ö. 881/1477), Halep ve Kahire şehirlerinde, Kalkaşendî gibi dönemin önemli âlimlerinden dersler almış, ardından ilim tahsili için Herat'a gitmiş, orada bir süre ikamet etmiş, ilimde önemli mesafeler kat ederek birçok değerli kitaplar edinmişti. Dönüş yolunda Kahire yakınlarında haydutların saldırısına uğramış, sahip olduğu kitaplar orada dağılıp gitmiş ve canını zor kurtardığı için kitaplarını yanında getirememişti. Bu durumun onu çok üzdüğü ve her hatırladığında derin acı duyduğu aktarılmış hatta bununla ilgili şiir kaleme aldığı bildirilmiştir.[500] Muhtmelen Şâzî et-Tâkî, Herat'ta tahsili sırasında edindiği kitaplarını evine getirmekteydi.

Yine Sehâvî'nin hakkında bahsettiği, Ömer b. Ali Abdullah es-Sirâc Ebü'l-Hasan'nın (ö. 804/1402), sadece kendi hattıyla kaleme aldığı eserelerin sayısı 300 buluyordu, bunun yanı sıra kitaplarının bir kısmını medreselere vakfetmişti. Çok sayıda kitaba sahip olduğu anlaşılan âlimin, ömrünün sonuna doğru kitaplarının çoğunun yandığı ve üzüntüsünden ruh halinin bozulduğu aktarılmıştır.[501] Âlimin, eğitim kurumlarına vakfettiği kitapların dışında kendisine ait kitapların yandığı görülmekle birlikte bu kitapların evinde olması muhtemeldir. Semhûdî'nin, Mescid-i Nebevî'de yer aldığı anlaşılan çok sayıda kitabının ve kütüphanesinin, burada çıkan yangında yok olduğu bilinmektedir.[502]

3.3. Kütüphane Personeli

3.3.1. Nâzır

Kütüphanenin genel müdürü konumunda bulunan nâzır, kütüphanenin dış işlerinden sorumludur. Kütüphaneye kitap tedariği ve kütüphaneden başka bir yere kitap vakfıyla ilgili yetki ona aittir. Ayrıca kütüphanenin diğer personellerinin denetim görevi de onun sorumlulukları kapsamında yer almaktadır. Eğer kütüphane çok büyük değilse

[499] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* IX, 33.
[500] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* XI, 68.
[501] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* VI, 95, 96.
[502] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* V, 220: Küçükaşcı, "Semhûdî'', 490.

orada nâzır bulunmayabilir onun görevini hâzinü'l-kütüb yapardı.[503] Nâzır kütüphane için gerekli olan kitapları bağış, istinsah veya satın alma yoluyla tedarik edebilmekteydi.[504]

3.3.2. Hâzinü'l-Kütüb

Kütüphanede görevli personelin başında hâzinü'l-kütüb gelir, onun görevleri arasında; kitapları muhafaza etmek, istinsah yapmak, bozulanları onarmak, ciltlenmesi gerekenleri ciltlemek, okuyuculara ulaştırmak ve imkânı olmayıp da kitaba ulaşmak isteyen araştırmacılara kitap ödünç vermek gelmektedir. İlim sahibi, bilgili, külürlü âlimler arasından seçilen hâzinü'l-kütübte aranan diğer bir özellik okumayı seven biri olması gerekmekteydi.[505]

Onların, kütüphanedeki görevlerinin yanı sıra çalıştıkları kütüphanenin bağlı bulunduğu kurumda hocalık yaptıkları da olmuştur.[506] Örneğin Muhammed b. eş-Şems, Eşref Baybars kütüphanesinde görev yaparken yetim çocuklara ve bazı ileri gelenlerin çocuklarına ders okutmuştur.[507] Abdülgani b. Ahmed et-Takî eş-Şihâb (ö. 896/1492), hakkında bahsedilirken onun, Mahmûdiye Kütüphanesinin hazinü'l-kütübünden aldığı derse değinilmektedir.[508] Memlûk kütüphanecilerinin aldığı maaş ve istihkak bilgilerine dair tabloyu şu şekilde gösterebiliriz.[509]

[503] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.261, 262.
[504] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 190.
[505] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.255.
[506] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.256.
[507] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* VIII, 235.
[508] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* IV, 218.
[509] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.277-279.

Tablo 2.

Memlûk Kütüphanecilerinin Aldığı Maaş ve İstihkak

	Kütüphane	**Kuruluş Tarihi**	**Aylık Maaş**	**İstihkak**
1	Mansur Kalavun Medresesi	683-684/1276-1277	40 dirhem	-
2	En-Nâsıriyye Medresesi (Muhammed b. Kalavun	703/1303	30 dirhem	-
3	Sargatmışiyye Medresi	752/1356	50 dirhem	-
4	Sultan Hasan b. Kalavun Medresesi	758-764/1357-1363	100 dirhem	-Ramazan ayında 10 dirhem. -3 rıtl (yaklaşık yarım kiloya denk gelen ağırlık birimi) şeker. -6 rıtl zeytin yağı.
5	Sultan Berkûk Medresesi	786-788/1384-1386	15 dirhem	-
6	Sûdûn min Zâde Medresesi	804/1401	20 dirhem	-
7	Cemâleddîn el-Üstâdâr Medresesi	810-811/1407-1408	10 dirhem	-
8	Ferec b. Berkûk Camii	812/1409	20 dirhem	-
9	el-Müeyyidî Camii (Şeyh el-Mahmûdî)	818-819/1415-1416	40 yarım gümüş	-
10	el-Eşrefiye Medresesi (Barsbay)	826-829/1423-1426	300 dirhem	Günde 3 rıtl ekmek
11	Kayıtbay Medresi	877-906/1472-1501	200 dirhem	Günde 2 rıtl ekmek
12	Özbek min Tutuğ Medresesi	880/1475	300 dirhem	
13	el-Gavriyye Medresesi	908-909/1503-1504	1500 dirhem (kütüphaneci ve ferraş için ödenen)	-
14	Kânî Bey Medresesi	908/1503	16 dirhem	-
15	Ezher Camiindeki İbşâdî Kütüphanesi	919/1513	5 yarım gümüş	-

3.3.3. Kâtip (Kırtasiyeci)

Müstensih, mücellid, hattat vb. kâğıt ve yazı işleriyle uğraşanlar bu kapsama girmektedir. Müstensih, kütüphaneye ihtiyacı olan kitapları istinsah eder, kütüphanede az sayıda nüshası bulunan kitapları bu yolla çoğaltma görevini üstlenirdi. Sayfası, düzeni bozulan veya dağılan kitaplar, mücellidler tarafından onarılarak ciltlenir, süslemeler ve yaldızlama işlemleri yapılırdı.[510]

[510] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.263, 264.

3.3.4. Münâvil

Münâvil, raflardaki kitapları düzenlemek, araştırmacıları kütüphane içerisinde yönlendirmek ve isterlerse kitapları onlara getirmekle görevli personelin adıdır. Onların hâzinü'l-kütübler kadar ilim sahibi olmalarına gerek olmadığı, kitapların muhtevaları hakkında yüzeysel malumatlara sahip olmalarının yeterli olduğu bilinmektedir. Buna karşılık münâvillerin, kitapların isimlerini ve kütüphanedeki yerlerini iyi bildikleri ifade edilir.[511]

3.3.5. Ferrâş

Hizmetli konumunda bulunan ferrâş, kütüphanenin temizliğiyle ilgilenir, halıları serer ve perdelerin asılmasıyla ilgili işleri icra ederdi.[512]

3.4. Kütüphaneden Yararlanma

Memlûkler döneminde bazı kütüphanelerin araştırmacılara sadece kütüphane içinde hizmet verdiğine dair bilgiler bulunurken, bazılarının ise halka açık şekilde hizmet vererek dışarıya ödünç kitap verdiğinden bahsedilir. Seyfi Özbek min Tutuğ, Cemâlî Yusuf ve Gavrî medreselerinin vesikalarında kütüphaneden yaralanma şartı olarak kitapların dışarıya çıkarılmaması gerektiği belirtilirken öte yandan Memlûkler döneminden günümüze intikal eden birçok kitabın vakıf belgesinde ise kitabın, tüm Müslümanların hizmetine sunulduğu ifade edilmektedir.[513]

Bedreddîn İbn Cemâ'nın (ö. 733/1332), *Tezkiratü's-sâmi ve'l-mütekellim fî edebi'l-âlim ve'l-müte'allim* adlı eserinde kitap ödünç alınmasına dair görgü ve nezakat kurallarıyla ilgili şunlardan bahsettiği belirtilir;

- Kitapların ödünç verileceği kişinin kitaplara zarar vermeyecek niteliklte olması,
- Kitabı ödünç alanın kitaplara zarar vermemesinin gerekliliği,
- Kitabı ödünç alanın, teslim alırken ve iade ederken kitabı kontrol etmesi gerektiği,

---

[511] el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.259, 260.
[512] Makrîzî, *Hıtat*, II, 290: el-Hüseyin, *Mektebetü'l-Mısr,* s.260: Âmine Celâl, "el-Mektebet fi'l-Medineti'l-Münevvere", s.163: Tahsin Yazıcı, Mehmet İpşirli, "Ferrâş'', *DİA,* XII (1995), s.408, 409.
[513] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.201.

- Kitabı ödünç alan kişi keyfi olarak kitabı uzun süre elinde tutmamalı ve ihtiyaç duyulması durumunda onu geri vermeli,
- Kitabı ödünç alan izinsiz şekilde onu istinsah etmemeli ve üçüncü şahıslara ödünç vermemeli,
- Kitaptan notlar alacağı zaman kitabın üzerine hokka koymamalı ve kalemi kitabın üzerinden geçirmemeli,
- Kitabın boş alanlarını müsvedde olarak kullanmamalı ve üzerine herhangi bir not yazmamalıdır.[514]

Sultan Ferec b. Berkuk kütüphanesinden yararlanılmasıyla ilgili, kitabın ödünç verileceği kişinin güvenilir olması, yakın bir bölgede yaşıyor olması gerektiği ifade edilmekle birklikte, kişiye istediği kitap verilirken bunun karşılığında ondan isim ve imza alındığı ve kişi kitabı geri getirdiğinde ise teslim ettiğine dair tekrar imza alındığı aktarılmaktadır.[515] Ancak bölge dışında yaşayan birine ödünç kitap verilemeyeceği, onların sadece kütüphane içerisinde kitaplardan yararlanabilecekleri belirtilmiştir. İsim ve imza karşılığında ödünç kitap veren Memlûk kütüphaneleri arasında, el-İbşâdî ve Cemâleddîn el-Üstâdâr kütüphanelerinin de adı geçmektedir.[516] Ayrıca Cemâleddîn el-Üstâdâr kütüphanesinde dışarıya verilen ödünç kitabın süresinin bir ay olduğu vurgulanırken diğer kütüphaneler için herhangi bir süre belirtilmediğinden bahsedilmektedir.[517]

Kişi eğer yaşadığı çevrede güven vermeyen ve daha önce ödünç kitap alma konusunda kusuru bulunan birisiyse ona kütüphaneden kitap verilmediği belirtilir. Nitekim Muhammed b. Mahmud b. Şems es-Sekafî'nin (ö. 890/1486), kitap toplama konusunda çok hırslı olduğu bu konuda aldığı kitapları geri vermediği ifade edilir. Öyleki Mahmûdiye Kütüphanesinin kütüphane görevlisinin dahi onun ödünç aldığı kitapları geri vermesi konusunda, Sehâvî'yi aracı kıldığından bahsedilmektedir.[518]

Rehin karşılığında kütüphaneden yararlanılmasını şart koşan müesseseler de bulunmaktadır. Bunlar arasında Melikü'l-Eşref Şa'bân b. Hüseyin ve Ümmü Sultan Hund medreseleri gelir. Burada yapılan uygulamada kişi ödünç alacağı kitabın kıymetine eş

[514] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.203.
[515] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.204.
[516] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.205.
[517] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.206.
[518] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* IX, 264.

değer bir rehini kütüphaneye bırakarak karşılığında kitap ödünç alabilirdi.[519] Burada bir nevi ipotek işleminden bahsedebiliriz, muhtemelen ödünç alan kişi aldığı kitabın yerine kitabın değerinde olan kendine ait bir kitabı ya da parayı kütüphaneye bırakıyordu. Ödünç aldığı kitabı getirdiğinde ise ipotekli ürün kişiye teslim ediliyordu.

Yukarıda zikrettiğimiz İbn Cemâ'ya ait *Tezkiratü's-sâmi* ve Süyûtî'ye ait *Bezlü'l-mechûd fî hizâneti mahmûd* adlı eserler Memlûkler döneminde kütüphaneden yararlanma, ödünç kitap alma konularında ele alınmış olup, o dönemde kütüphanelerin eğitim hayatının önemli bir parçası olduğunu göstermesi bakımında önem arz etmektedir.

3.5. Kütüphanenin Kitap Temini

3.5.1. Bağış

Memlûk kütüphanelerinin kitap tedariğinin esasını bağışlar oluşturmaktadır. Müesseseyi inşa eden şahısların aynı zamanda buraya önemli miktarlarda kitap bağışında bulunduklarını bilmekteyiz. Aynı zamanda müessesede görev yapan âlimlerin, kitaplarını müessese bünyesinde hizmet veren kütüphanede bulundurdukları ve vefatlarından sonra çoğu zaman kitaplarını buraya bağışladıkları görülmektedir.

Zamanının önemli âlimlerinden fıkıh ve hadiste derin bilgi sahibi olan Ahmed b. Abdullah Talha b. Ömer (ö. 681/1283), kendi yazdığı eserlerinin yanı sıra pek çok derleme eseri Eşrefiye Dârü'l-Hadisine vakfetmiştir.[520] Safiyüddîn Ebu Abdullah b. Muhammed el-Hindi el-Ermevî (ö. 715/1316), Şam'da Zâhiriyyetü'l-Cevâniyye, Revâhiyye ve Atabekiyye gibi medreselerde dersler vermiş, kitaplarını Eşrefiye Dârü'l-Hadisi'ne bağışlamıştır.[521] Yine önemli sayıda telifi bulunan ve Sâlih Camiinde Arapça dersleri veren, nahiv alanında uzmanlığıyla tanınan Yahya b. Abdül Vehhâb ed-Demnehûrî (ö. 721/1322), vefatından önce kitaplarını Zâhiriyye Camiine bağışlamıştır.[522]

Kütüphaneye yapılan bağışlar sistemli bir şekilde yapılmaktaydı ve belirli prosüdürlere tabiydi. Koleksiyon halinde yapılan bağışlarda sözleşme veya bir tür kayıt belgesi diyebileceğimiz tutanak hazırlanır, bağışı yapan ve bağışı kabul eden kurumun belirlediği şartlar bu tutanağa geçirilir ve mahkeme tarafından tasdik olunurdu.[523] Bağışlanan kitaplar sayı olarak az ise bu işlem bağışı yapan ve kabul eden kurumun personeli arasında yapılan bir sözleşmeyle icra edilebilmekteydi.

---

[519] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.206.
[520] Yûnînî, *Zeylü'l-Mir'âti'z-Zamân*, IV, 165.
[521] Nuaymî, *ed-Dâris fî Târihi'l-Medâris,* I, 98.
[522] İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine,* VI, 190.
[523] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye*, s.327.

İbn Haldun'un (ö. 808/1406), *kitabü'l-iber* adlı eserinin üzerinde onu, Kayrevan Kütüphanesine vakfettiğine dair vakıf kaydı bulunduğu belirtilir. Vakıf kaydında; ne şekilde vakfedildiği, bağışçının adı, kitabın adı, bağışçının koyduğu şartlar, dua, tarih, tanık beyanları ve imzaları gibi ifadeler bulunmaktadır.[524]

Memlûkler döneminde kaleme alınmış biyografi eserleri başta olmak üzere devrin kaynaklarını incelediğimizde, nerdeyse tamamında, âlimlerin kitaplarını bağışladıklarına dair bilgiler bulmak mümkündür.

3.5.2. İstinsah (Kopyalama)

İstinsah; bir kitabın veya yazılı metnin suretini çıkartmak, onun tıpkısını kopyalamak anlamına gelmekle birlikte, kopyalama işini yapana nâsih, nessâh ve müstensih gibi isimler verilmiştir.[525] Âlimlerin kendi kütüphanelerindeki kitapları bazen satın alma yolula bazen de bizzat istinsah yoluyla edindikleri bilinmektedir.[526] Kütüphanede bulunmayan veya kütüphanenin stoğunda yeterli sayıda olmayan kitaplar hâzinü'l-kütüp tarafından istinsah edilip, kütüphanenin koleksiyonuna eklenerek temin edilmekteydi.

Muhammed b. Şerif Yusuf ez-Zer'î (ö. 711/1312), Hâkim Camiinde yazı işleri görevinde bulunmaktaydı. Onun yazı sanatında usta olduğundan bahsedilerek döneminde onunla bu konuda boy ölçüşebilecek birinin bulunmadığı belirtilmiştir. Ayrıca onun kendi yazısıyla istinsah ettiği Mushafların, ciltsiz ve yaldızsız halde bile 1000 dinara satıldığından bahsedilir. Bununla birlikte Baybars el-Çâşnigîr'in ondan, kendisi için altın yaldızlı bir Mushaf yazmasını istediği ve bunun karşılığı olarak ona 1600 dinar ödediği ifade edilmiştir. Baybars el-Çâşnigîr, onun yazısını överek söz konusu Mushafı, Hâkim Camiinin kütüphanesine vakfetmiştir.[527]

Muhammed b. İbrahim b. Ebu Abdullah es-Selâmî (ö. 830/1427), çok sayıda eseri istinsah etmiş olup, istinsah ettiği kitapların sayısının sayılamayacak kadar fazla olduğundan bahsedilmiştir. Aynı şekilde onun, Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm* eseri başta olmak üzere bazı önemli telifleri çok fazla istinsah ettiği bildirilirken, *en-Nehr* adlı eseri istinsah ettiğinde sonuna; "bu kendi elimle yazdığım yüz yirmi ikinci nüshadır" şeklinde not düştüğü söylenmektedir.[528]

---

[524] Yusuf el-Iş, *Devr'ül-Kütüb'ül-Arabiyye,* s.330.
[525] Nebi Bozkurt, Nevzat Kaya, "İstinsah'', *DİA,* XXIII (2001), s.369.
[526] Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim,* s.321.
[527] İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine,* V, 196, 197.
[528] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* VI, 250.

3.5.3. Satın Alma

Kütüphanenin kitap ihtiyacını karşılamasının diğer bir yolu da satın almadır. Bunun için gerekli harcama vakıf gelirlerinden yapılmaktaydı.[529] İbşâdî Medresesinin vakfiyesinde bu konuyla ilgili; öncelikle vakfın kurucusunun, ondan sonra ise vakfın yöneticisinin (nâzırü'l-kütüp) kütüphanenin ihtiyacı olan kitapları seçmek ve satın almakla görevli olduğundan bahsedilir.[530] Ayrıca hâzinü'l-kütüblerin de çalıştıkları kurum adına müzayedeye katılarak kitap alabildiklerini görüyoruz. Nitekim Eşref Baybars Kütüphanesinde görev yapan Ebü'l-Fütûh b. el-Kutb, bazı kişilerden kalan kitapların müzayedesine katılmış, orada kimsenin kıymetini bilemediği, müellifinin el yazısıyla Arap dili alanında kaleme alınan esere fiyat teklifinde bulunmuştur.[531]

Satın alma işlemi, müzayedeler dışında, kitapçılar çarşısından yapıldığı gibi âlimin bizzat kendisinden kitap satın alınabildiğini de söyleyebiliriz. Hüseyin b. Ali Zâhirüddîn el-Bedr (ö. 891/1486), kazancını kitapçılar çarşısında, kitap satarak sağlamaktaydı. Onun ayrıca kitap ödünç verme konusunda hoşgürülü olduğu söylenir ancak vefatından sonra oldukça fazla sayıda olan kitaplarının, kıymetini bilmeyenler tarafından adet olarak tek tek satıldığı belirtilir.[532] O öldükten sonra sahip olduğu kitaplar, muhtemelen mirasçıları veya başkaları tarafından, müzayedelerde satılmış olabilir. "Kitaplarının tek tek satılması" ifadesiyle belirtilmek istenen; kitapların kıymetine göre fiyat belirlenmediği, adet olarak hepsinin standart bir fiyata satıldığıdır.

el-Bisâtî olarak bilinen ve fıkıh, usul, hendese, astronomi, dil, aritmetik (ilmü'l-hesab), mantık, felsefe, cebir ve tıp ilimlerinde uzman olduğu belirtilien Mahammed b. Ahmed b. Osman (ö. 842/1439), bir süre fakirlik yaşamış, bu süre zarfında kıymetli kitaplarından bazılarını satmak zorunda kalmıştır.[533]

---

[529] Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* VI, 190.
[530] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.160.
[531] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* V, 145.
[532] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* III, 134.
[533] Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* VII, 6.

3.6. Kütüphanedeki Muhtelif Faaliyetler

3.6.1. Müzakere, Münazara

Memlûklerden önceki dönemlerde kütüphanelerin münazara ve müzakere gibi ilmî çalışmalara ev sahipliği yaptığını görmekteyiz.[534]

Bu durum Memlûkler döneminde devam etmiş, kütüphaneler aynı şekilde münazara ve müzakerelere sahne olmaya devam etmiştir. Kütüphanenin, bir bölümünün mütalaa, ders ve münazara için kullanıldığından bahsedilirken, buradaki münazaraya katılan âlimlerin arasında; Ahmed b. Osman Ebü'l-Fütûh el-Menêvî ve Ahmed eş-Şihâb el-Hicâzi'nin adı zikredilmektedir.[535]

3.6.2. İstinsah

İslam tarihinin ilk dönemlerinde müstemlîler, talebeler ve verrâklar istinsah konusunda aktif rol oynarken daha sonra bu görevi kütüphaneler, saraylarda bulunan kitap üretimi yapan atölyeler ve kitap çoğaltma işini meslek edinen müstensihler üstlenmiştir.[536] Kütüphaneler okuma yapılan yerler olmakla birlikte istinsah mekânı olarak da kullanılmıştır.[537] İstinsah işleminin ise kütüphanenin dört eyvanından birinde icra edildiği konusunda bilgi bulunmaktadır.[538]

Memlûk Kahire'sindeki kütüphanelerin zengin koleksiyonları, uzak yerlerdeki müstensihleri dahi buralara gelmeye teşvik etmiş, el yazısının güzelliğiyle ön plana çıkan bir öğrenci, Suriye'den gelerek Süyûtî'nin otuzdan fazla eserini kopya etmiştir.[539]

3.6.3. Ciltleme

Kitabın yapraklarının dağılmaması ve sırasının bozulmaması için yapılan koruyucu kapağa cilt denilmektedir. Arapça deri anlamına gelen bu isim kitapların kaplamasında kullanılan en uygun maddenin deri olması nedeniyle bu ismin verildiği düşünülür. Ciltçilik; Romalılar döneminde tomar (rulo) şeklinde olan kitapların yerini yaprakları dikdörtgen şeklinde kesilmiş kodeksin (mushaf) almasıyla ortaya çıkmıştır.

---

[534] Ebü'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân,* (nşr. Dâr-ü Sadr), I-VII, Beyrut 19001994-, Beyrut 1900, I, 372: İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân,* Beyrut 1900, III, 223.
[535] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.211; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi',* I, 318, II, 227.
[536] Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s.315.
[537] Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim,* s.65.
[538] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.211.
[539] Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali,* s.37.

Bilinen en eski cilt kapaklarının miladi IV. yüzyıla ait olduğu bilinmekle beraber papirüs üzerine sade ve gösterişsiz şekilde meşin kaplamak suretiyle yapıldığı bilinmektedir. Sanat değeri taşıyan ilk ciltlerin ise miladi VIII.-IX. yüzyıllarda Mısır'da Koptlara, Orta Asya'da ise Uygur Türklerine ait olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında bir benzerlikten söz edilerek deri üzerine geometrik şekiller verilerek oluşturulduğu ifade edilmektedir.

İslam dünyasında cilt sanatına ait en eski örnekler Mısır'da bulunmuştur.[540] Tolunoğulları dönemine ait olan bu cilt, ahşap üzerine fildişi mozaiği, kemik ve farklı renklerdeki tahta parçalarıyla kaplanarak yapılmış olup günümüzde Berlin'de Museum Für İslamische Kunst'ta sergilenmektedir. Ayrıca Kahire Kütüphanesinde miladi IX. yüzyıla ait, üzerinde sade süsleri bulunan kahverengi deriyle kaplanmış Kur'an nüshası cilt örnekleri bulunmaktadır.[541]

İslam tarihinde ciltlendiği bilinen ilk kitabın Kur'an-ı Kerim olduğu düşünülür, zira Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman döneminde Kur'an sayfaları iki ahşap kapak arasına toplanmıştır. Ancak bunların ne şekilde birleştirildiklerine dair veri bulunmamaktadır.[542] Ayrıca iki kapak arasına konulan Kur'an sayfaları için Mushaf tabiri kullanılmıştır.[543] Yine miladi IX. ve X yüzyıllarda Kûfe, Bağdad ve Şam gibi İslam beldelerinde çok sayıda kitap üretildiği ve bunların ciltlendiği bilinir.[544] İslam dünyasında genellikle ciltlemede kahverengi veya siyah deri kullanılmış, zamanla sultanların koleksiyonlarında altın ve gümüşle kaplanmış, değerli taşlarla süslemiş kitap ciltleri ortaya çıkmıştır. Böyelece cilt sanatı giderek büyük gelişme göstermiş, Selçuklu, Memlûkler, Timurlu, Safevî ve Osmanlı dönemlerinde kapak süslemeleri kendine özgü karakter kazanmıştır.[545]

Kitap ciltleme sanatının kütüphanelerde birer meslek halini aldığını söyleyebiliriz. Halife Me'mun'nun kurduğu kütüphanede mücellid olarak çalışan pek çok âlimin ismi geçmektedir.[546] Endülüs bölgesinde yer alan Kurtuba'daki meşhur saray kütüphanesinden bahsedilirken orada istihdam edilen varrâk ve ciltçilerden söz edilmektedir. Fâtımî halifesinin veziri Yakub b. Killîs'in (ö. 380/991), oluşturduğu kütüphanesine âlim, müstensih ve çiltçilerin ücreti için ayda bin dinar tahsis ettiği söylenmektedir.[547]

---

[540] Ahmet Saim Arıtan, "Ciltçilik'', *DİA,* VII (1993), s.551.
[541] Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s.113.
[542] Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s.145.
[543] Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s.146.
[544] Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s.144.
[545] Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s.148, 149.
[546] Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s.111.
[547] Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, s.130, 131.

Memlûk kütüphanelerinde kitapların bakım, onarım ve ciltlemeleri için gerekli malzemenin bulunmasının zorunlu olduğu belirtilerek, hâzinü'l-kütübün görevleri arasında kitapların tadilatının ve ciltlemelerinin yapılmasının da bulunduğu bildirilmiştir.[548] Yine başka bir araştırmada Memlûklerde medreselerde kitap ciltleme görevi bulunan kişilerin istihdam edildiği belirtilmektedir.[549]

Ayrıca kitap ciltleme sanatının, İslam Dünyasında, Memlûklerle birlikte zirveye çıktığından bahsedilerek sultanların, emirlerin ve devlet adamlarının bu sanatı teşvik ettiklerine vurgu yapılmaktadır. Öyle ki Memlûkler döneminde Kur'an-ı Kerim ve bazı kitapların ciltlerinin altın suyuyla yaldızlanıp, lapis lazuli ve diğer renkli taşlarla bezenerek süslendiği belirtilmektedir.[550]

[548] Neşşâr, *Târihu'l-Mektebât,* s.126.
[549] Düzenli, "Memlükler Döneminde Medreseler", s.451.
[550] Âmine Celâl, "el-Mektebet fi'l-Medineti'l-Münevvere", s.162.

SONUÇ

Memlûkler; hâkim oldukları coğrafyada daha önce hüküm sürmüş Emevîler, Abbâsîler, Tolunoğulları, Zengîler, Fâtımîler ve Eyyûbîler'den kendilerine intikal eden başta medrese, cami, hastane, hankah, ribat ve zâviye gibi eğitim kurumlarına yenilerini ekleyerek bunları dönemin ilmî ihtiyaçlarına uygun kitap koleksiyonlarıyla donatmışlardır. Ayrıca Memlûkler'in, söz konusu kurumların sürekliliğini sağlayacak tedbirleri almış olmaları, bu kurumların ve bünyesindeki kıymetli teliflerin önemli bir kısmının Osmanlı'ya aktarılmasını sağlamıştır. Bu kıymetli teliflerin Osmanlı Devleti üzerinden günümüze intikal etmesinde ve bugün insanlığın ortak mirası olarak anılmasında Memlûkler'in önemli bir rol üstlendikleri görülmektedir.

Araştırmamızın ilk sonucuna göre; Memlûk kütüphanelerinin en yaygın şekliyle medrese bünyelerinde bulunduğu görülmektedir. Bunun sebebi ise medreselerin yüksek düzeyde eğitim veren kurumların başında gelmesi olarak açıklanabilir. Medreselerde fıkıh, tefsir, hadis ve Arap dili gibi İslâmî ilimlerin yanı sıra tarih, tıp, astronomi ve edebiyat gibi farklı disiplinlere ait derslerin okutulması, Memlûk medreselerinin çok yönlü bir eğitim anlayışına sahip olduğunu göstermekle birlikte onların, dönem şartlarında kendi çağlarının en kapsamlı ve en güncel ilmî çalışmaların içerisinde yer aldıklarına işaret etmektedir. Ayrıca medreselerdeki ilmî çeşitlilik doğrudan kütüphane koleksiyonlarına yansımış, söz konusu kütüphanelerde bulunan kitapların nicelik bakımından artmasını sağladığı gibi farklı birçok disiplinlerde zenginleşmesine imkân sağlamıştır.

Camiler Memlûkler döneminde genel anlamda dinî ilimlerin okutulduğu mekânlar olmakla birlikte nadir de olsa buralarda; tıp, astronomi, hendese, coğrafya ve matematik gibi farklı ilimlerin de okutulduğu görülür. Ancak medreselerin yaygınlaşmasıyla birlikte camilerde dinî ilimlerin ağırlık kazanması söz konusu olmuştur. Buna bağlı olarak cami kütüphanelerinde koleksiyonların içeriği daha çok dinî ilimlerde gelişim göstermiştir.

Emevîler'den başlayıp Memlûkler dönemine kadar gelen süreçte camilerin önemli Mushaflara ev sahipliği yaptığı görülür. Başta sultanlar olmak üzere Memlûk devlet adamlarının inşa ettirdikleri cami kütüphanelerine özel süsleme sanatlarına sahip Mushaflar bağışlaması gelenek haline gelmiştir. Bu önemli Mushaflar arasında Hz. Osman Mushaf'ı şeklinde anılan Mushaflar başta gelmektedir. Cami kütüphanelerine değerli taşlarla bezenmiş ciltlere sahip altın veya gümüş suyuyla yazılmış Kur'an nüshaları gönderilmiştir.

Cami kütüphanelerinin diğer kurum kütüphanelerine göre halkın kullanımına daha açık olduğunu söyleyebiliriz. Zira camilerde özel günlerde halka Kur'an dağıtıldığını ve önemli Mushafların onların ziyaretine açık olduğunu görmekteyiz. Ayrıca kütüphaneler içerisinde en köklü olanlarının camilerde yer aldığı aşikârdır. Söz konusu cami kütüphaneleri, Ortaçağ'dan modern döneme uzanan İslam Medeniyetinin kesintisiz kitap kültürünü ve bilgi aktarımının sürekliliğini gösteren en önemli kurumsal numuneleridir.

Memlûkler döneminde hastane kütüphaneleri, burada tıp eğitimi faaliyetlerinde bulunan âlimlere ve talebelere hizmet etmiştir. Bu yönüyle bu kütüphanelerin kendi içerisinde özel bir kitlenin hizmetinde olduğu görülür. Tıp alanında ihtisas yapan âlimler buranın kütüphanesindeki kitaplardan faydalanmak suretiyle teorik bilgiler edinirken uygulama kısmının hastanelerde yapıldığı anlaşılmaktadır. Önemli âlim ve hekimler kitaplarını hastane kütüphanelerine bağışlarken bu türden kitaplar buralarda daha yaygın bir şekilde yer almıştır.

Hankah, ribat ve zâviye kütüphanelerinde dikkati çeken ilk unsur tasavvuf kitaplarıdır. Söz konusu müesseselerin daha çok İslam ilimlerinden tasavvuf ilmi üzerine olduğunu düşünürsek önemli tasavvuf âlimlerinin bu mekânlarda faaliyet gösterdiği açıktır. Bununla birlikte cami kütüphanelerinde olduğu gibi değerli Mushafları bu mekânların kütüphanelerinde de görmekteyiz. Yine söz konusu mekânlarda fıkıh, hadis ve tefsir gibi İslâmî ilimlerin yanı sıra edebiyat ilmine dair de kitapların bağışlandığına şahit olmaktayız. Burada geçen bilgi; bize tasavvuf edebiyatının bu müesseselerin bünyesinde okutulan dersler arasında olduğunu göstermektedir.

Türbe kütüphanelerinde özel olarak tasavvuf kitaplarına rastlanmamakla birlikte bu kütüphanelerin İslâmî ilimler alanında kitaplara sahip olduğu belli olmaktadır. Genel anlamda baktığımızda ise; hankah, ribat, zâviye ve türbe kütüphanelerinin koleksiyonları cami kütüphanelerine benzemekle birlikte tasavvuf ilmine ait en yaygın kitapların buralarda konumlandığı açıktır. Önemli şahıslara ait kütüphanelere gelince; Memlûk devlet adamları, âlimler ve önde gelenlerin ilme duydukları yakın ilgi onları kitap edinmeye yönlendirmiştir. Sultanların gerek kendi edindikleri kitaplarla gerek müesseselere yaptıkları bağış ve oluşturdukları kütüphanelerle Memlûk entelektüel hayatına önemli katkılar sunduklarını ifade edebiliriz. Ayrıca sultanların ana dilleri olan Türk dilinde yazılmış kitapları temin ettikleri görülmektedir.

Memlûk âlimleri, İslâmî ilimlerin yanı sıra farklı disiplinlerde de araştırmalarda bulunarak kendileri de çeşitli eserler kaleme almışlardır. Bununla birlikte âlimler için

kütüphane sahibi olmak sıradan bir iş olduğu gibi bazı âlimler kitap koleksiyonu edinmeyi bir tutku haline getirmişlerdir. Yine söyleyebiliriz ki; âlimler çoğu zaman sahip oldukları koleksiyonları hayattayken veya vefatlarının ardından bir müesseseye bağışlayarak bu koleksiyonların sadece bireysel bir birikim olarak kalmayıp müesseselerin bünyesinde kamusallaşmasını sağlamışlardır. Bununla beraber Memlûk âlimleri, kurumsal kütüphanelerin koleksiyonlarına hem nicelik hem de nitelik yönünden önemli katkılar sunmuşlardır.

Önemli şahıslara ait kütüphaneler, bu şahısların evlerinde olmakla birlikte çalıştıkları müessesenin bir bölümünde de bulanabilmektedir. Nitekim günümüzde, üniversitede ders veren hocanın şahsi kütüphanesinin, çalıştığı kurumda kendisine tahsis edilen bölümde bulunduğu görülmekle birlikte evinde de olabilmektedir.

Kurumsal kütüphaneler ve şahıslara ait kütüphanelerin haricinde, Memlûklerin yönetim merkezi olarak kullandıkları mekânların ve kitapçılar çarşısının yoğun kitap faaliyetleri içerisinde bulundukları görülür. Yönetim binaları sadece devlet adamlarının kararlar aldıkları yer olarak kalmamış aynı zamanda buralar oldukça önemli sayıda ciltlerden oluşan kitaplara ev sahipliği yapmıştır. Bunun yanı sıra kitapçılar çarşısı âlimlerin kitap tedarik ettikleri yer olmakla birlikte onların ilmî çalışmalarını sürdürdükleri kütüphaneleri, bünyesinde barındırmıştır.

Araştırmamızda Memlûkler dönemine ait herhangi bir kurumdan bağımsız olarak inşa edilen kütüphaneye rastlamadık. Kütüphaneler müessese bünyelerinde bağlı oldukları kurumun yönetimi altında hizmet vermişlerdir. Kütüphanelerde görevli personeller bulunmuş, ödünç alma, yararlanma gibi iş ve işlemler bu personellerin gözetiminde gerçekleşmiştir. Bazı kütüphanelerin "tüzük" diyebileceğimiz vakfiye şartnamelerinde ödünç vermeye izin verilirken bazılarında ise izin verilmediği görülmektedir. Ödünç verme işleminin yapılmadığı kütüphanelerde araştırmacılar kitaplardan kütüphane içerisinde yararlanmış kitapları dışarı çıkarmalarına müsaade edilmemiştir. Ödünç verme işlemi belirli kurallar çerçevesinde yapılmış kurallara uymayanlara ise çeşitli yaptırımlar uygulanmıştır. Kütüphanelerin maddi giderleri bağlı bulundukları müessesenin bütçesinden karşılanmış olup bununla ilgili işlemleri vakfın kurucusu belirlemiştir. Vakfın kurucusundan sonra ise diğer vakıf yöneticileri kütüphanenin maddi tahsisatlarıyla ilgilenmişlerdir.

Kütüphanelerin ihtiyaç duyduğu kitapların temin edilmesine gelince; müessese kütüphanelerinde kitaplar başta müesseseyi inşa eden şahıs tarafından sağlanmıştır. Kurumu inşa eden şahsın inşa faaliyetlerinin bitmesine müteakip burada bir kütüphane

oluşturduğu görülür. Bunun yanı sıra sultanlar, devlet adamları, âlimler ve bazı önemli şahıslar kütüphanelere önemli kitap bağışlarında bulunmuşlardır. Bunların dışında kütüphaneler kitap ihtiyaçlarını istinsah veya satın alma yoluyla da tedarik etmekteydiler. Kütüphanede görevli personel ihtiyaç duyulan kitabı istinsah ettirir veya bütçe dâhilinde satın aldırabilirdi. Zamanla çeşitli bozulmalara uğrayan kütüphanedeki kitaplar yine kütüphane içerisinde görevli personeller tarafından onarılmak suretiyle tekrar kullanılabilir hale getirilmekteydi. Şahıslara ait kütüphanelerde ise; şahıs kendi ihtiyaç duyduğu kitabı istinsah edebildiği gibi satın da alabilmekteydi. Kitapçılar çarşısı ve kitap müzayedeleri kitap satın almak için önemli fırsatlar sunan mekânlar olarak geçmektedir.

Memlûk döneminde âlimler kütüphanelerde bir araya gelerek önemli ilmî sohbetler icra etmişlerdir. Bu yönüyle Memlûk dönemine ait kütüphanelerin, âlimlerin kitaplara ulaşmasını kolaylaştırdığı gibi münazara, müzakere ve mütalaa etkinliklerine de sahne olduğu belli olmaktadır.

Memlûk dönemine ait kütüphanelerin bir bölümü Moğol ve Timur istilaları ile Bedevî yağmalamalarının yol açtığı tahribatın yanı sıra vakıf gelirlerinin zamanla azalması ya da tamamen ortadan kalkması nedeniyle ciddi zararlar görmüş olsa da bütün bu olumsuzluklara rağmen söz konusu koleksiyonların hatırı sayılır bir kısmı modern zamanlara ulaşmıştır.

Günümüzde, özellikle Arap dünyasında, bazı araştırmacılar tarafından Memlûk kütüphanelerinin tahrip olmasında Osmanlı Devleti'nin de payı bulunduğu yönünde görüşler ileri sürülmüş ise de bu görüşlerin herhangi bir temel dayanağının olmadığı görülmektedir. Çalışmamız kapsamında ortaya koyduğumuz veriler Osmanlı Devleti'nin söz konusu kütüphaneler üzerinde olumsuz bir etkisinin olmadığını göstermekle birlikte, aksine Osmanlıların çeşitli dönemlerde uyguladıkları koruma politikaları, müesseselere yönelik gerçekleştirdikleri tamir ve tadilat faaliyetleri, Memlûk dönemine ait kütüphane koleksiyonlarının önemli bir bölümünün günümüze intikalinde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti'nin araştırmamıza konu olan dönemde güvenlik endişesi nedeniyle bazı kütüphanelerdeki kitapları koruma amacıyla İstanbul kütüphanelerine naklettiği bilinmektedir. Söz konusu araştırmacılar bu bilgiden hareketle; bölgedeki bazı kütüphanelerin tahrip edildiği kanısına vararak Osmanlı Devleti'nin bu kütüphaneleri koruma konusunda yeterli özeni göstermediği şeklinde bir değerlendirmede bulunmuşlardır.

Bu çalışma, Memlûk kütüphaneleri üzerine yapılan öncü niteliğinde bir çalışma olmakla birlikte zaman ve mekân sınırlılıkları sebebiyle günümüze ulaşan kütüphane

koleksiyonları doğrudan incelenememiştir. Bu alanda çalışma yapmak isteyen araştırmacılar tarafından koleksiyonların bulunduğu arşiv ve kütüphanelere erişim sağlanarak eserlerin vakfiyelerinde yer alan mülkiyet kayıtları ile hangi kurumlara vakfedildiklerini gösteren kitabelerin tespit edilmesi ve bunların sistematik bir şekilde arşivlenmesi, alan araştırmalarına önemli bir kaynaklık teşkil edecektir. Ayrıca Memlûk dönemi yazma ve telif kültürüne ilişkin kaynaklar daha ayrıntılı biçimde incelenerek kitap üretim süreçleri, kullanılan malzemeler, koruma yöntemleri ve kütüphanelerin fizikî şartlarını ele alan kapsamlı çalışmaların yapılması bu alandaki bilgi birikiminin derinleşmesine katkı sunacaktır.

KAYNAKÇA

Abouseif, Doris Behrens, "Hâkim Camii'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XV (1997), 184-185.

Abouseif, Doris Behrens, "İbn Tolun Camii'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XX (1999), 416-418.

Apaydın, Hacı Yunus, "İbn Kayyim el-Cevziyye'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XX (1999), 109-123.

Arıtan, Ahmet Saim, "Ciltçilik'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* VII (1993), 551-557.

Atmaca, Esra, "Memlûkler Döneminde Halep İlmî Hayatında Ders Halkaları ve Ulemâ Tarafından Okutulan Ders Kitaplarının Tespiti'', *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı: 3 (2015), 44-81.

Ayaz, Fatih Yahya, "Memlük-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303)'' *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 15 (2007), 1-32.

Baş, Eyüp, *İslam Kurumları Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2018.

Ayaz, Fatih Yahya, *Memlûkler (1250-1517)*, İSAM Yayınları, Ankara 2020.

Ayaz, Fatih Yahya, *Memlûkler'de Tarih ve Tarihçiler,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Bayhan, Ahmet Ali, "Eyyubiler Devrinden Günümüze Kahire Kalesi'nin Mimari Gelişimi ve Önemi'', *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,* VII/2 (2017), 122-132.

Beksaç, Engin, "Nûreddin Zengî Bîmâristanı'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXXIII (2007), 262-263.

Berkey, Jonathan, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi,* (çvr. İsmail Eriş) Klasik Yayınları, İstanbul 2009.

Bozkurt, Nebi, Kaya, Nevzat, "İstinsah'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXIII (2001), 369-371.

Bozkurt, Nahide, *Abbâsîler,* İSAM Yayınları, İstanbul 2022.

Bozkurt, Nebi, "Dârülhadis'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VIII (1993), s. 527-529.

Bozkurt, Nebi, "Mescid-i Aksâ'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXIX (2004), 268-271.

Bozkurt, Nebi, Küçükaşcı, Mustafa Sabri, "Mescid-i Nebevî'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXIX (2004), 281-290.

Buharalı, Eşref, "Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu: Tolunoğulları, Zengiler ve Memlüklerde Sağlık Hizmetleri'', *Tarih Araştırmaları Dergisi,* XXV/40 (2006), 29-39.

Burgoyne, Michael Hamilton, *Mamluk Jarusalem: An Architectural Study*, Worl Of Islam Festival Trust For The British Schoolof Archaeology in Jarusalem, London 1987.

Can, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2021.

Celâl, Âmine Bint Hüseyin Muhammed Ali, "el-Mektebet fî'l-Medineti'l-Münevvere fî'l-Asri'l-Memlûkî'', *Mecelletü'l-Ümmü'l-Kura Li-Ulumu'ş-Şerriyye ve Dirâsêti'l-İslâmiyye''* Sayı: 52 (2011), 137-192.

Çetin, Altan, *Türk Tarihinde Memlûk Asırları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020.

Çubukcu, Asri, "Çakmak, el-Melikü'z-Zâhir'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* VIII (1993), 192-193.

Çuhadar, Mustafa, Yiğit, İsmail, "İbn Tağrîberdî'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XX (1999), s. 385-388.

Diniz, Semanur ve Düzenli, Ahmet, "Memlûkler Döneminde Bir İlim Merkezi: Sargatmışiyye Medresesi,*'' Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 23/2 (2023), 175-190.

Dizer, Muammer, "İbnü'ş-Şâtır'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* XXI (2000), 216-219.

Dündar, Mahmut, "Eyyûbîler Dönemi Dımaşk Medreseleri'', *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* IX/1 (2018), 113-147.

Dündar, Mahmut, "İslam Medeniyet Tarihinde Sağlık Kurumları ve Hastaneler'', *İslam'da Sağlık ve Koruyucu Hekimlik,* (ed. Âdem Yerinde), Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları 2021, 285-297.

Düzenli, Aygül, Güç ve Meşruiyet Zemininde Otorite Arayışı *Memlûk Coğrafyasında İktidar ve Ulemâ (1250-1517),* Akademisyen Kitabevi, Ankara 2026.

Düzenli, Aygül, "Memlükler Döneminde Medreseler (648-923/1250-1517)'', Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans (ed. Fuat Aydın), Mahya Yayınları, İstanbul 2018, 447-460.

Düzenli, Aygül, *Memlükler Döneminde İktidar Ulema İlişkisi (1250-1517),* (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021.

Ecer, Münir, *Fâtımîler Döneminde Eğitim*, Fecr Yayınları, Ankara 2023.

Erenay, Hayri, "Ayet ve Hadisler Işığında Kudüs ve Mescid-i Aksâ'', *Kocaeli İlahiyat Dergisi,* VII/1 (2023), 173-193.

Erünsal, İsmail, "Dârülilim'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* VII (1993), 539-541.

Erünsal, İsmail, "Yusuf el-Iş"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XIX (1999), 213-214

Erünsal, İsmail, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020.

Erünsal, İsmail, "Kütüphane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXVII (2003), 11-32.

Fayda, Mustafa, "el-Vâkıdî'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXXXII (2012), 471-475.

Gül, Muammer, "Harezmli Türklerin Anadolu ve Yakındoğu'daki Rolleri ve Tesirleri'', *Belleten Dergisi,* LXX/257 (2006), 95-118.

el-Hamevî, Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân,* (nşr. Dârü'l-Sadr), I-VII, Beyrut 1995.

Hasan, İzzet, "el-Medresetü'z-Zâhiriyye bi Dımaşk'', *Mecelletü Mecmûi'l-Luğatü'l-Arabiyye bi Dımaşk,* 82/1 (2007), 171-190.

Hatiboğlu, İbrahim, "Nâsırüddin el-Elbânî'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXXII (2006), 403-405.

Hirschler, Konrad, *Medieval Damascus: Pluralty and Diversity in an Arabic Library The Ashrafiye Library Catalogue* (Edinburg Univercity Press, 2016).

Hureysât, Muhammed Abdülkâdir, "Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XV (1997), 292-293.

el-Hüseyin, Munzer Hamîdî, *Mektebetü'l-Mısr ve Bilâdi'ş-Şam fî Asri'l-Memâlik (1250-1517),* (Yüksek Lisans Tezi), el-Cinan Üniversitesi Edebiyat ve Beşerî Bilimler Fakültesi İslam Araştırmaları Enstitüsü, Lübnan 2014.

el-Iş, Yusuf b. Reşîd, *Devr'ül- Kütüb'ül -Arabiyyet'ül-Âmme veş-şibhü'l-Âmme Libilâdi'l-Irak veş-Şam ve Mısr fî Asrü'l-Vasît,* (Fransızcadan Arapçaya çvr. Muhammed Sebbağ, Nizar Abâza), Dâr'ül Fikrü'l-Muâsır Yayınları, Beyrut 1991.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalanî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Samine* (nşr. Dâiretü'l-Meârifü'l-Osmaniyye) I-VI, Haydarabad 1972.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân,* (nşr. Dâr-ü Sadr), I-VII, Beyrut 1900-1994.

İbn Sa'd, Muhammed bin Menî' Ezzührî, *Ettabakatül Kübra* (nşr. Mektebet'ül-Hânci), I-XI, Kahire 2001.

İbn Tağrîberdî, Cemâlüddîn Yusuf el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *el-Menhelü's-sâfî ve'l-müstevfî ba'de'l-Vâfî,* (nşr. el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-âmme Li'l-kütüb), I-VII, Kahire 1984-1993.

İbnü'l-Acemî, Ahmed b. İbrahim b. Muhammed b. Halil Muvafakeddîn Ebû Zer Sıbt, *Künûzü'z-Zeheb fî Târîhi Haleb* (nşr. Dârü'l-Kalem) I-II, Halep 1996.

Kaçar, Yasemin, *Bahrî Memlûkler Devletinin Eğitim Sistemi ve Medreseler (1250-1382) (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi),* Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2006.

Kahya, Esin, "İbnü'n-Nefîs'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXI (2000), 173-176.

Kalaç, Rıdvan, "Bir Hadis İhtisas Kurumu Olarak Nûriyye ve Eşrefiye Dârülhadisi'', *Türkiye Din Araştırmaları Dergisi,* 9 (2020), 67-82.

el-Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-a'şâ fî Sınâ'atî'l-İnşâ',* (nşr. Dârü'l-Kütüb'l-İlmiyye) I-XIV, Beyrut 1987.

Kallek, Cengiz, "İbnü'l-Cevzî, Ebû Muhammed'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XX (1999), 542-543.

Kandemir, Mehmet Yaşar, "İbn Hacer el-Askalânî'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XIX (1999), 514-531.

Kandemir, Mehmet Yaşar, "Moğultay b. Kılıç'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXX (2020), 229-231.

Kara, Mustafa, "Tekke'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XL (2011), 368-370.

Kavas, Ahmet, "İbn Tolun Şemseddin'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* XX (1999), 415-416.

Keleş, Bahattin, "Memlükler Dönemindeki Hastanelerde Poliklinik Faaliyetleri ve Hastanelerin Yönetimi ve Finansmanı'', *The Journal of Academic Social Science Studies,* 16/98 (2023), 351-362.

Kırbıyık, Kasım, "dahvâr'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* VIII (1993), 419-420.

Kırkız, Mustafa, "el-Ezher Özelinde Klasik ve Modern Eğitim'', *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XIV/1 (2014), 167-187.

Koca, Ferhat, "İbn Teymiyye Takıyüddin'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XX (1999), 391-405.

Kopraman, Kâzım Yaşar, "Baybars I'', *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi (DİA),* V (1992), 221-223.

Kopraman, Kâzım Yaşar, "Burciyye'', *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi (DİA),* VI (1992), 419-420.

Köşe, Abdullah, "Hâris b. Kelede'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVI (1997), 198-199.

Kurtuluş, Rıza, "Muzafferîler'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXXI (2020), 417-418.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri, "Semhûdî'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXXVI (2009), 489-491.

Kürd Ali, Muhammed b. Abdürrezzâk, *Hıtatü'ş-Şam,* (nşr. Mektebetü'n-Nûrî), I-VI, Dımaşk 1983.

el-Kütübî, Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dımaşkî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-Zeyl Aleyhâ* (nşr. İhsan Abbas), I-IV, Beyrut 1973-1974.

Makdisi, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hristiyan Batı, (Çvr. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu)* Klasik Yayınları, İstanbul 2021.

el-Makrîzî, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed, *el-Meva'iz ve'l i'tibar bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, (nşr. Dârü'l-Kütüb'l-İlmiyye), I-IV, Beyrut 1998.

el-Makrîzî, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed, *el-Mukaffa'l-kebîr,* (nşr. Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî), I-VIII, Beyrut 2006.

el-Makrîzî, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk,* (nşr. Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye), I-VIII, Beyrut 1997.

Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük,* (İstanbul, Dağarcık Yayınları, 1995).

en-Neşşâr, Seyyîd, *Târihu'l-Mektebât fî Mısr: el-Asri'l-Memlûkî,* (Yüksek Lisans Tezi), Dârü'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, Kahire 1993.

en-Nuaymî, Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer ed-Dimakî eş-Şafî, *ed-Dâris fî Târîhî'l-Medâris,* (nşr. Dârü'l-Kütüb'l-İlmiyye), I-II, Beyrut 1990.

Orman, İsmail, "Türbe'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XLI (2012), 464-466.

Önkal, Ahmet, Bozkurt, Nebi, "Cami'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* VII (1993), 46-56.

Öz, Şaban, "Musa b. Ukbe'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* (gözden geçirilmiş 3.basım) Ek II (2019), 321-322.

Özaydın, Abdülkerim, "Ebü'l-Fidâ'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* X (1994), 320-321.

Özaydın, Abdülkerim, "İbn Hallikân'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XX (1999), 17-19.

Özaydın, Abdülkerim, "Nizâmülmülk'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXXIII (2007), 194-196.

Özel, Ahmet, "Emeviyye Camii'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* XI (1995), 109-111.

Özkan, Halit, "Süyûtî'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXXVIII (2010), 188-198.

Pedersen, Johannes, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, (Çevr. M. Macit Karagözoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2018.

Saatî, Yahya Mahmud, el-Vakıf ve *Bünyetü'l-Mektebeti'l-Arabiyye: İstibtan Li'lmevrusu's-Sekafî*, Kral Faysal İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Riyad 1996.

es-Sehâvî, Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahman, *ed-Dav'ü'l-Lâmi' Li Ehli'l-Karni't-Tâsi'* (nşr. Dârü'l Kütübü'l-İlmiyye), I-XII, Beyrut 2003.

Sevim, Ali, "İbnü'l-Adîm'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopesi (DİA),* XX (1999), 478-479.

es-Seyyid, Seyyid Muahmmed, "Kansu Gavri'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XIV (2001), 314-316.

Sezgin, Fuat, *Târîhü't-Turâsi'l-Arabiyye*, (Çevr. Urfe Mustafa), (nşr. Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslamiye), I-II, Riyad 1988.

Speiser, Philipp, "The Sultan en-Nâsır Muhammad Madrasah in Cairo: Restoration And Archaeological İnvestigation'', *Mamlûk Stadies Review,* XII/2 (2008), 197-221.

es-Süyûtî, Abdurrahmân bin Ebî Bekr Celâlüddîn, *Hüsn'l Muhâdara fî Târîhî Mısr ve'l Kâhire,* (nşr. Dârü'l-Fikri'l-Arabiyye), I-II, Kahire 1998.

Şeşen, Ramazan, "Selehaddîn-i Eyyûbî'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXXVI (2009), 337-340.

Tekin, Melek, *Türk Tarih Ansiklopedisi*, (hazr. Melek Tekin), Milliyet Yayınları, İstanbul 1991.

Tekindağ, Şehabeddin, "Berkuk'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* V (1992), 511-512.

Terzioğlu, Arslan, "Bîmâristan'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VI (1992), 163-178.

Tomar, Cengiz, "Kudüs'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXVI (2002), 332-334.

Tomar, Cengiz, "Şam'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXXIIIV (2010), 311-315.

el-Uleymî, Mücîrüddîn el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl,* (nşr. Mektebetü'l-Dendis), I-II, Elhalil Filistin/Amman Ürdün 1999.

Uludağ, Süleyman, "Hankah'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XVI (1997), 42-43.

Uzun, Mustafa İsmet, "Ezher'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XII (1995), 53-58.

Yalçın, Mehmet Fatih, "Memlükler Döneminde Kalavun Hastanesi'', *The Journal of Academic Social Science Studies'',* 70 (2018), 325-337.

Yavuz, İsa, *Memlukler Döneminde Tıp (1250 – 1517),* (Yüksek Lisans Tezi) Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çorum 2022.

Yavuz, Yusuf Şevki, Avcı, Casim, "İbnü'l-Cevzî Ebü'l-Ferec'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* XX (1999), 543-549.

Yazıcı, Tahsin, İpşirli, Mehmet, "Ferrâş'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XII (1995), 408-409.

Yâzîcî, Tâlîb, "Emeviyye Camii'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XI (1995), 108-109.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* I (1988), 31-48.

Yiğit, İsmail, "el-Melikü'l-Eşref Şa'bân'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXIX (2004), 66-67.

Yiğit, İsmail, "Memlûkler'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXIX (2004), 90-97.

Yiğit, İsmail, "Ribât'', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA),* XXXV (2008), 76-79.

Yiğit, İsmail, *Emevîler (661-750),* İSAM Yayınları, İstanbul 2019.

Yiğit, İsmail, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2021.

el-Yûnînî, Kutbiddîn Ebü'l-Feth Mûsâ b. Muhammed, *Zeylü'l-Mir'âti'z-Zamân,* (nşr. Dârü'l-Kütübü'l-İslami) I-IV, Kahire 1992.

Zeydân, Corcî, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, (çev. Nejdet Gök), İletişim Yayınları, İstanbul 2020.

Zeydân, Corcî, *İslam Uygarlıkları* Tarihi, (çev. Nejdet Gök), İletişim Yayınları, İstanbul 2021.